

Vrouwen, Wageningen en de Wereld

Wetenschap, studie en loopbaan, 1918 - 2003

Margreet van der Burg en Marian Bos-Boers

VROUWEN, WAGENINGEN EN DE WERELD

Wetenschap, studie en loopbaan, 1918-2003

door

MARGREET VAN DER BURG

MARIAN BOS-BOERS

Hilversum
Verloren
2003

Kaders en portretten door:

Annette Augustijn, Clara van den Ban-Willinge Prins, Martha Bloemberg,
Marian Bos-Boers, Minke Bos-Schenk, Margreet van der Burg, Dol van Burg-de Boer,
Hanke van Dam, Marga Jansen, Nora Köster-Constandse, Coby van Nijnatten-Venema,
Rhiannon Pyburn, Hannie Zijlstra-Kluytenaar, Saskia Zwart

Op het omslag: Oud-studentes passeren het Hoofdgebouw en het standbeeld 'De Zaaier',
7^e Lustrum WVSU, 1953, Archief WVSU-Ceres

ISBN 90-6550-739-6

© Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp Het Lab, Arnhem

Typografie Rombus, Hilversum

Druk Wilco, Amersfoort

Brochage Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Voorwoord

De geschiedenis van de Landbouwhogeschool (LH)-Landbouwuniversiteit (LU) is uitvoerig beschreven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de LU in 1993. Maar in die geschiedschrijving is alleen en passant over vrouwelijke wetenschappelijke medewerkers en vrouwelijke studenten geschreven. Nu, tien jaar later, wordt in deze leemte voorzien voor de periode 1918-2003, dus ook voor de laatste jaren, waarin de naam van de instelling werd omgezet in Wageningen Universiteit. Met die naam veranderde ook het karakter van de Wageningse leeromgeving, waarbij de rol van vrouwen nog belangrijker werd.

De uitreiking van stipendia van het Storm-van der Chijs Fonds aan veelbelovende wetenschapsters aan Wageningen Universiteit (WU) was aanleiding voor een plan om te onderzoeken hoe het hun voorgangsters in Wageningen is vergaan. De naamgeefster van dit fonds, Mienette Storm-van der Chijs (1814-1895), was een fervent landbouwvernieuwster. Zij was de eerste vrouw die in het openbaar zowel emancipatie in de vrouwenarbeid als onderwijs voor vrouwen in de landbouw bepleitte, lang voordat de Landbouwhogeschool de eerste vrouwen inschreef als student.

De beperkte beschikbaarheid en bekendheid van de cijfers over aantallen vrouwelijke wetenschappelijke stafleden en vrouwelijke studenten aan de WU en het gemis aan historisch inzicht over de plaats van vrouwen in de landbouwwetenschappen, motiveerde een groep vrouwen zich te bundelen in een initiatiefgroep om dit project van de grond te tillen. In november 2000 werd een eerste projectplan aan de Rector Magnificus prof.dr.ir. Bert Speelman gepresenteerd. Dit resulteerde in de toezegging voor de financiering van het project door Wageningen Universiteit. Onder verantwoordelijkheid van de leerstoelgroep Agrarische geschiedenis zijn dr. Margreet van der Burg en dr.ir. Marian Bos-Boers, geflankeerd door een coördinatiecommissie onder voorzitterschap van ir. Clara van den Ban-Willinge Prins en verder bestaande uit ir. Minke Bos-Schenk, ir. Marga Jansen en dr.ir. Saskia Zwart, allen oudstudenten aan de LH, aan de slag gegaan om dit boek samen te stellen.

Het boek geeft een historisch overzicht, rijk geïllustreerd met concrete en persoonlijke verhalen in de vorm van kaders en portretten en met foto's. Een enquête per e-mail en persoonlijke interviews leverden een omvangrijk databestand op dat ook veel inzicht in de ervaringen van vrouwen in hun Wageningse studententijd en de werkervaring daarna gaf. Dit boek is hierdoor een bijzonder document geworden dat hopelijk uitnodigt tot het verder ophalen van herinneringen, maar ook tot verdere discussie en analyse.

Met veel enthousiasme is er door een grote groep mensen aan het boek gewerkt. Archieven en persoonlijke stukken zijn doorgeploegd, vrouwen reisden door het hele land en zelfs daarbuiten om interviews te houden. Veel informatie en veel herinneringen zijn opgehaald, die helaas niet allemaal in het boek opgenomen konden worden. Oud-studentes stelden zich zonder voorbehoud beschikbaar om een enquête per e-mail in te vullen of een interviewster te woord te staan. Beheerders en medewerkers van de archiefplaatsen in Arnhem, van collecties aan de WUR zelf en van het gemeente-archief Wageningen hebben alle mogelijke medewerking verleend. Zonder hun bijdragen en het werk van de vrouwen van de archief-, interview- en beeldmateriaalcommissie – hun namen staan in de lijst van medewerkenden – was tijdens de korte duur van dit project nooit zoveel interessant bronnenmateriaal op tafel gekomen. Dolly van Burg-de Boer en Annemiek de Wit-Sauter boden ondersteuning met hun redactionele ervaring. Léandre Bulambo, Rina Pol, Fieke Julius, Aicha el Makoui en Shelley Gerritsen waren onmisbaar in de voorwaardelijke sfeer. Een wetenschappelijke begeleidingscommissie fungeerde als klankbord en speelde een rol bij de eindredactie.

Om binnen twee jaar te komen van een nulpunt tot de hier gepresenteerde kennis mag een niet geringe prestatie van de projectleiders/auteurs en de vele vrijwilligers genoemd worden. Niet alle aspecten konden in dit boek worden behandeld of zichtbaar worden gemaakt. Sommige zaken konden alleen maar indicatief worden gesteld en vereisen verder onderzoek. Maar niettemin ligt hier nu een breed overzicht van de lotgevallen van vrouwen aan de Wageningse universiteit, vanaf het moment dat zij moeizaam binnenkwamen tot het moment dat zij evenredig vertegenwoordigd waren, althans onder de studenten.

De begeleidingscommissie,
Prof.dr. Anneke van Doorne-Huiskes
Prof.dr. Cees Karssen
Prof.dr. Pim Kooij

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
1 Inleiding: vrouwen en wetenschap	11
1.1 Vrouwen, Wageningen en de Wereld: een beeld met een geschiedenis	11
1.2 Vrouwen en wetenschap	14
1.3 Vrouwen, wetenschap, studie en loopbaan aan de LH, LUW en WU	20
1.4 Opzet van het boek	23
Kader: Reorganisaties in Wageningen: Van Landbouwschool (1873) tot Wageningen Universiteit (2003)	26
2 Vrouwen en landbouwwetenschap vóór 1918	27
2.1 Vrouwen en landbouwkennis: opvoeding, huwelijk en migratie	27
2.2 'Geleerde' vrouwen: migratie, reizen en kennisontwikkeling	29
2.3 Vrouwelijke pioniers: proefondervindelijke vernieuwers	34
2.4 Vrouwen en landbouwwetenschap: beelden en praktijk	36
Portret: Veelbereisd expert in landbouw- en vrouwenzaken Mienette Storm-van der Chijs (1814-1895)	41
3 Wetenschapper en vrouw aan de LH, LUW en WU	43
3.1 'Zij is een eerste wetenschappelijke kracht': 1918 tot 1945	43
'Landbouw' keerde zich tegen vrouwen in hoge wetenschappelijke functies	44
Vrouwelijke ingenieurs en doctores uitsluitend als assistent	47
Grote loyaliteit, hoge prestaties en formeel ondergeschikt	55
Portret: Eerste vrouwelijke 'ir.' met een maatschappelijke opdracht Ir. Frida Eversmann (1890-1941)	57
Portret: Twee markante en moedige vrouwen De tweelingzusters Eltjen en Neeltje Krijthe	59
3.2 Nieuwe kansen maar blijvende seksespecifieke verdeling: na 1945	62
Herstel en nieuwe kansen	62
Van Landbouwhuishoudkunde naar Sociologie van Consumenten en Huishoudens	64
Van Emancipatiekunde en een vakgroep Vrouwenstudies naar 'Gender' UHD's	69
Overzicht in cijfers: vooral tijdelijke en ondergeschikte posities	71

	Portret: 'Het werk dat geen naam heeft' benoemd! Prof.dr.s. C.W.(Mien) Visser (1907-1977), hoogleraar Landbouwhuishoudkunde, 1952-1977	75
	Kader: Geachte promovenda ... Vrouwen die in Wageningen doctor werden	77
3.3	Voorbij de uitzondering: integratie, emancipatie en gender mainstreaming	79
	Aandacht voor de positie van de vrouw aan de Landbouwhogeschool	79
	Emancipatiebeleid	80
	Gender mainstreaming en nieuwe impulsen van buitenaf	82
	Portret: Talrijke emancipatoire initiatieven Ir. Bernardijn ten Zeldam-Hartelust (1928-1982)	84
	Portret: Betrokken, radicaal en met relativiseringsvermogen Prof.dr.ir. Louise O. Fresco (geb. 1952)	85
4	Studenten: vrouwen en hun studie	87
4.1	Vrouwelijke studenten in Wageningen	87
	Vrouwelijke studenten in Wageningen: cijfers en beelden	87
	Steeds meer vrouwelijke studenten in Wageningen	88
	Vrouwelijke studenten en hun maatschappelijke achtergrond	91
	Portret: Eerste Surinaamse vrouwelijke ingenieur Ir. Rita Leeuwin studeerde Tropische landhuishoudkunde, 1954-1962	93
4.2	Studiekeuze: motivatie, 'meisjes'-vakgebieden en uitzonderingen	95
	Steun van het thuisfront voor een studie	95
	Keuze voor een studie in Wageningen	97
	Verdeling over studierichtingen: vrouwelijke studiekeuzes?	101
	Stimulans en tegenwerking bij de studiekeuze	105
	Portret: 'Nooit meer lange kousen aan' Ir. Loes van Straaten (1922-1991): de eerste bosbouwster in 1951	110
4.3	Studierendement, prioriteiten en toekomstverwachtingen	111
	Stijgend studierendement	111
	Toekomstverwachting en studierendement	113
	Kader: 'De wereld in' tijdens de stage	116

INTERMEZZO

't Was van september d'eerste maandag'

Portret van 'jaar 1959' 119

Kader: 'Zegt u maar

Veranderende aanspreekvormen en titulatuur 128

5 Studenten: vrouwen en het studentenleven 131

5.1 WVSV: meer dan een gezelligheidsvereniging 131

WVSV: een eigen gezicht in het Wageningse studentenleven en in de landelijke BVSV 134

Uitbreiding van de WVSV: een eigen huis, het 'club'leven en vele commissies 137

Mores, rituelen en kledingvoorschriften 143

Vrouwen in een mannenwereld: betrokkenheid voor het leven 148

Zelfstandig en soms samen: verhouding tot het WSC 151

5.2 Gezelligheid, maatschappelijke verantwoordelijkheid of de studie voorop? 154

Dubbellidmaatschappen en nihilisten 154

Belangenbehartiging en politieke stellingname 157

Fusie van de WVSV en het WSC tot Wageningse Studentenvereniging Ceres 160

Nieuwe organisaties rond wetenschap en samenleving 162

Kader: *De vier ereleden van WVSV en WSV Ceres*

Martha Bakker, Wil Benders, Elies Aalders en Clara van den Ban-Willinge Prins 166

Kader: *'Crazy' Women invest in International M.Sc.*

Voices from MAKS Women Students 170

6 Carrière: waar kwamen vrouwelijke afgestudeerden terecht 175

6.1 Verschillen in visie op levensloop en beroepsloopbaan 176

Van twee sporen naar toenemende beroepsgerichtheid 176

Studie-omgeving en beroepsperspectief 176

Werken in het gezin, plus vele onbezoldigde functies erna(ast) 177

Maatschappelijke verruiming van keuzemogelijkheden voor vrouwen 179

6.2 Vrouwelijke Wageningse ingenieurs op de arbeidsmarkt vanaf 1973 181

Arbeidsmarktparticipatie 181

Werkgevers 182

Functies 186

Salaris 190

6.3 'Wageningers kom je overal tegen' 191

Kader: *Vrouwen in het ontwikkelingswerk*

Vier vrouwen vertellen veertig jaar ervaring 195

6.4	Beperkende factoren op de loopbaanontwikkeling	198
6.5	Onderlinge contacten en netwerken	200
	Kader: Aan het werk en op tijd thuis voor de kinderen	
	Vrouwen in het onderwijs	204
7	Vrouwen, Wageningen en de wereld: een slotbeschouwing	207
7.1	Drie groepen vrouwen: wetenschappers, studenten en afgestudeerden	207
	<i>Geen parallelle ontwikkeling</i>	207
	<i>Witte jassen of toga en baret: arbeidsdeling in het wetenschapsbedrijf</i>	207
	<i>Van drie naar vijftig procent: meer meisjes studeren, maar anders dan jongens</i>	209
	<i>Afgestudeerden blijven anders werken: aanpassing in huwelijk en beroep</i>	209
7.2	Was Wageningen zo specifiek?	210
	<i>Een hogeschool met toenemende maatschappelijke breedte</i>	210
	<i>Een 'groen' keurmerk</i>	211
	<i>Internationale oriëntatie</i>	212
7.3	Een afgeronde emancipatie? Cijfers en draagvlak	213
Bijlagen: lijsten en grafieken		
Lijsten		
1.	Afkortingen	215
2.	Tabellen en grafieken	216
3.	Vrouwelijk wetenschappelijk personeel, benoemd in de periode tot 1953	217
4.	Vrouwelijke hoogleraren met hun leeropdracht, 1918-2003	218
5.	Vrouwelijke studenten tot 1953, per jaar van inschrijving, namenlijst met basisdata	219
6.	Vrouwelijke doctores in de landbouwwetenschappen of in de landbouw- en milieuwetenschappen, gepromoveerd aan de LH en de LU tijdens de eerste 75 jaar (1918-1993)	225
7.	Vrouwelijke eredoctores, vrouwen die de diesrede uitspraken en vrouwen aan wie een prijs werd verleend bij Wageningen Universiteit en haar voorgangers	231
Grafieken		
1.	Vrouwelijke eerstejaars, ingenieurs en gepromoveerden aan de WU, in percentage van het totaal, 1918-2002	232
2.	Vrouwelijke eerstejaars, ingenieurs en gepromoveerden aan de WU, in aantallen van het totaal, 1918-2002	232
	Summary	233
	Noten	239
	Literatuur	249
	Register	252
	Medewerkers	255

Inleiding: vrouwen en wetenschap

1.1 Vrouwen, Wageningen en de Wereld: een beeld met een geschiedenis

Wageningen Universiteit is bekend over de hele wereld en is met recht trots op ‘de Wageningers’. Onderweg komen ze elkaar steeds weer tegen: Wageningers bestrijken alle segmenten van het beleids- en wetenschapsspectrum van landbouw, platteland en milieu. In het straatbeeld van Wageningen en in de WUR-gebouwen overheerst de veelkleurigheid. Overal zie je studenten, Ph.D.-kandidaten, gastmedewerkers en congresgangers uit alle delen van de wereld. De opmerkelijke bezoeker bespeurt zowel de energieke sfeer van ‘samen aanpakken’ als de individuele concentratie bij precisie-onderzoek. Sommige wetenschapsbeoefenaars vallen op doordat ze zich, stijlvol gekleed voor een belangrijk gesprek of een plechtigheid, statig door de gangen voortbewegen. Anderen trekken de aandacht door uiterlijk te benadrukken dat ook zij ‘gewone’ mensen zijn. Het beeld van Wageningen Universiteit is dat van een caleidoscoop waarbij de focus op landbouw, platteland en milieu onmiskenbaar een belangrijk bindend element in de geschiedenis van de universiteit vormt.

De ambitie om op deze terreinen een wereldwijd wetenschappelijk leiderschap te bereiken had zowel faam tot gevolg als tegenwerking van maatschappelijke groeperingen, die zich geconfronteerd zagen met onderzoek dat veranderingen motiveerde die zij niet wenselijk achtten. In Nederland hebben plattelands- en landbouwzaken nooit de eerste politieke prioriteit gekregen. De financiering van het wetenschappelijk onderwijs en onderzoek is dan ook een voortdurende bron van zorg geweest. De gerichtheid op landbouw, platteland en milieu was een onmiskenbaar voordeel, maar kon tegelijkertijd tot een isolement leiden, dat via een dynamische opstelling en het steeds maken van nieuwe keuzes vermeden diende te worden.

Wanneer we een gender-invalshoek hanteren, dan zien we veel meisjesstudenten naast de jongens in de Wageningse collegezalen zitten; een vrouwelijke docent is echter een zeldzaamheid. Het geringe aantal vrouwelijke hoogleraren is opmerkelijk bij de plechtigheden aan WU. In veel overlegsituaties vergadert vaak een enkele vrouw met louter mannen. Toch is er een lange lijst te maken van vrouwen die in Wageningen hebben gestudeerd en gewerkt.

De bewering dat gender-aspecten niet van invloed zijn op het wetenschappelijk functioneren of op de wetenschapsontwikkeling, wordt tegengesproken door historisch onderzoek. Op basis daarvan wordt het ook niet waarschijnlijk geacht dat de ongelijke man-vrouwparticipatie in de wetenschap vanzelf afneemt als vrouwelijke studenten en afgestudeerden maar in aantal blijven toenemen. Maar hoe gender-aspecten in iedere instelling weer een eigen patroon vertonen en hoe deze in de historische wortels van die instelling zijn verankerd, daar is nog weinig onderzoek naar gedaan.

Afb. 2 Planten determineren als onderdeel van de studie, circa 1925, Historische Verzameling WUR.

Afb. 3 Plantenteelt, 1985, Historische Verzameling WUR.

Afb. 4 Nieuwe bestuurscentrum van Wageningen UR; in gebruik sinds ca. 1990, Bureau voor Beeld; Hans Dijkstra.

- Welke kansen, beperkingen en knelpunten hebben vrouwen in hun studietijd en/of werkkring aan Wageningen Universiteit en haar voorgangsters ervaren? In hoeverre hingen deze samen met de veranderingen van beroepsmogelijkheden voor vrouwen in de wetenschap en in het algemeen?

Voor de beantwoording van deze vragen is gebruik gemaakt van eerder onderzoek naar de geschiedenis van Wageningen Universiteit en haar voorgangsters. Dit betreft vooral het historisch drieluik uit 1993¹ en de studies die sinds de jaren zeventig zijn verricht, waarin vrouwenparticipatie op de universiteit en het carrièreperspectief van de Wageningse vrouwelijke ingenieur centraal stonden. Studies over andere universiteiten en onderzoeksrapporten voor de ondersteuning van nationaal en Europees beleid op dit gebied, zijn als referentiekader gebruikt.

Om de complexiteit van deze geschiedenis recht te doen, zullen in dit boek meerdere lagen van analyse aan de orde komen:

- Definiëring van wetenschap en wetenschappelijke kwaliteiten
- Participatie en arbeidsdeling in het wetenschapsbedrijf
- ‘Academische’ omgangsvormen en cultuur van de werkeenheden tot op instellingsniveau
- Maatschappelijke verwachtingen ten aanzien van arbeid, beroep, carrière, zorg en gezinsleven

1.2 Vrouwen en wetenschap

Wetenschap, geleerdheid en kennis zijn van oudsher omgeven met een aureool van bijzondere begaafdheid en gesteldheid. Zij waren tot de jaren zeventig van de negentiende eeuw voorbehouden aan hen die tot de geestelijkheid of tot de groep beter gesitueerden in de sa-

menleving behoorden. Zij konden tijd vrijmaken voor 'wetenschap'. Met de toenemende invloed van de rijkere middenstand op de samenleving en voortschrijdende institutionalisering werden burgerlijke beschavingsideeën vanaf het eind van de achttiende eeuw steeds meer maatgevend in het openbare politieke, culturele en beroepsleven. Terwijl wetenschapsontwikkeling in deze periode meer aan maatschappelijk gewicht won, raakte zij ook sterk gemonopoliseerd door wetenschappelijke instellingen. Zodoende raakten maatschappelijke en wetenschappelijke regulering verstrengeld, terwijl vrouwen werden buitengesloten vanwege de toenemende aandrang tot seksesegregatie in publieke domeinen. Deze regulatie van het 'keurmerk' wetenschap kwam tot uiting in stringente kwalificatiesystemen en toelatingsnormen voor opleidingen, onderzoek, netwerken van beroepsgenoten en belangenorganisaties, en in een hoger onderwijsbeleid dat werd ontwikkeld in de politieke arena van erkende wetenschappelijke instellingen, belangenorganisaties en nationale regeringen.

De liberale tijdgeest waardoor deze burgerlijke doorbraak van de wetenschap gerealiseerd kon worden, droeg de confrontatie met het eigen gedachtegoed al in zich. De exclusiviteit van het westerse, burgerlijke wetenschapsbedrijf voor mannen werd reeds vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw publiekelijk betwist. Een toenemend aantal vrouwen en mannen stelde dat vrouwen niet van kennisvermeerdering of -ontwikkeling uitgesloten mochten worden, ondanks dat theoretisch en biologisch onderzoek suggereerde dat vrouwen domweg de kwaliteiten voor geleerdheid misten. De twee kernwaarden van 'deugd' en 'kennis' waarmee de burgerklasse tot het nemen van burgerlijke verantwoordelijkheid probeerde op te wekken, betroffen volgens aanhangers van de Eerste Feministische Golf heel uitdrukkelijk ook vrouwen. Erkenning van een volwaardige bejegening van vrouwen in onderwijs, kiesrecht, arbeid en het huwelijksrecht was in hun ogen volstrekt in overeenstemming met de burgerlijke liberale waarden.

Van principiële formele uitsluiting kon na de toelating van Aletta Jacobs (1854-1929) als eerste vrouwelijke student aan de Groningse Universiteit in 1871² geen sprake meer zijn. Toch stroomden vrouwen niet en masse toe. Eigenlijk was de eerste horde pas genomen toen rond 1900 daadwerkelijk meisjes in de collegebanken zaten. Uit de literatuur blijkt dat de toename van meisjesstudenten niet overal plaatsvond en zich evenmin gelijkelijk verdeelde over de verschillende disciplines en afstudeervarianten.³ De variatie in de aantallen vrouwelijk wetenschappelijk personeel en meisjesstudenten op instellingen voor hoger onderwijs kan dus sterk samengehangen hebben met de vakken en varianten die aangeboden werden. Zo suggereert historica Inge de Wilde een samenhang tussen het relatief grote aantal meisjes dat rond 1900 aan de Rijksuniversiteit Groningen studeerde en de mogelijkheid om daar een studie in de moderne talen te volgen. Bovendien konden een aantal studies ook op middelbaar niveau gevolgd worden, de zogenaamde MO-studies. Meisjes die op grond van hun vooropleiding niet aan het hoger onderwijs konden deelnemen, waren op deze manier wel bij de universiteit en het studentenleven betrokken. De Wilde constateert dat beide groepen samen optrokken en daardoor ook voldoende kritische massa vormden om beperkende maatregelen het hoofd te bieden.⁴

Historica Mineke Bosch wijst er op dat het percentage vrouwen hoger was bij studies die de praktische toepasbaarheid van het geleerde voorop stelden of van oudsher vrouwelijke bezigheden betroffen. Zij noemt geneeskunde, farmacie, recht en talen.⁵ Literatuurweten-

Afb. 5 Zaadcontrole met behulp van een kiemthermostaat, Jaarverslag Rijksproefstation voor Zaadcontrole circa 1906.

schapper An Shteir laat aan de hand van oude geschriften zien dat ook de plantkunde en de daarmee in verband staande landbouwwetenschappen tot een van oudsher erkend vrouwen-domein behoorden.⁶ Het onderzoek van Margaret Rossiter bevestigt een doorwerking daarvan: bij de overheid in de Verenigde Staten werkten juist veel vrouwelijke assistenten op de landbouwkundige afdelingen en laboratoria.⁷ Bosch ging niet zo diep in op de vele vrouwelijke assistenten in Nederland omdat zij hun gegevens niet kon vinden in de archieven, met name niet bij de rijksoverheid.⁸ Voor de Wageningse assistenten was het in ieder geval gebruikelijk dat zij voor elke benoeming en verlenging een officiële arbeidsovereenkomst of bij ontslag een ondertekende verklaring van het ministerie kregen. Daarvan zijn afdrukken in de WUR-archieven gevonden, ook van tijdelijke benoemingen die jaar in jaar uit verlengd werden. Ook in Wageningen zijn ze echter niet allemaal bewaard gebleven.

Een deel van de Wageningse assistenten had banden met het vrouwengezelschap rond prof.dr. J.(Johanna) Westerdijk (1883-1961), die leiding gaf aan het Fytopathologisch Laboratorium te Baarn. Bosch heeft uitvoerig over het laboratorium geschreven. Zij rekende uit dat onder de 56 promovendi van Westerdijk 25 vrouwen waren.⁹ In dit boek zal verder wor-

den nagegaan welke band er tussen het laboratorium en Wageningen bestond. Het laboratorium stond sinds het vertrek van de voorganger van Johanna Westerdijk in 1906, helemaal los van de Landbouwhogeschool en de landbouwoverheid. Wel was er volgens Bosch uitwisseling én concurrentie met de Wageningse Plantenziektenkundige Dienst en verwante vakgebieden op de Landbouwhogeschool.

Volgens Maresi Nerad bestond er een verband tussen enerzijds een hoog aantal vrouwelijke studenten en stafleden en anderzijds een relatief lage status van het vakgebied op de wetenschappelijke ladder. In deze samenhang ziet zij een verklaring waarom zogenaamde vrouwenvakgebieden moeilijk erkenning vonden, minder carrièreperspectieven boden, veelal goede faciliteiten ontbeerden en dus in feite in hun ontwikkeling belemmerd werden.¹⁰

De literatuur wijst verder op een tweedeling bij de eerste generaties vrouwelijke studenten. Uit de toenmalige discussies bleek dat de meer serieuzen onder hen kritiek hadden op meisjes die de studie als een huwelijksmarkt zagen. Voor hen was het een smet op de goede naam. Onderling bleek al snel te zijn uitgemaakt wie serieus studeerde en wie niet. Toch waren er ook serieuze studenten die de studie niet afrondden. Van invloed was de maatschappelijke norm die tot circa 1955 bestond, dat huwende vrouwen in overheidsdienst ontslag dienden te nemen. Dat stelde vrouwelijke wetenschapsbeoefenaren voor de keus tussen beroep óf huwelijk. In de literatuur lezen we ook dat het kandidaatsexamen nogal eens voldoende werd geacht. Met name voor vakgebieden die de algemene ontwikkeling of praktische kennis ondersteunden, kon er sprake zijn van een tweesporenoptie: de studie zowel tot

Afb. 6 Johanna Westerdijk, hoofd Phytopathologisch laboratorium te Baarn met links Catharine Cool en rechts Cato Sluiter. Fotoarchief IIAV, Amsterdam.

nut in de functie van moeder en echtgenoot als in een eventuele beroepsuitoefening.¹¹

De periode vanaf de jaren vijftig is historisch nauwelijks onderzocht. Wel zijn er eigentijdse studies uit de jaren zeventig voorhanden die de problematiek rond vrouwen in het wetenschapsbedrijf op dat moment tot onderwerp hadden. Sindsdien zijn met kortere en langere tussenpozen nieuwe studies verschenen. Zij hebben min of meer een vinger aan de pols gehouden en behandelden met name de effecten van emancipatoire maatregelen in de sfeer van arbeidsvoorwaarden en werving. Wat betreft de studentenaantallen signaleren zij sinds een tiental jaren dat meisjes in groten getale gingen studeren, hun studie vaker afronden en dat ook nog in kortere tijd dan de jongens deden. Internationaal gezien is sinds 1997 veel vooruitgang geboekt in Europees vergelijkend onderzoek nadat de EU de afspraken over emancipatie en gender mainstreaming ook op haar wetenschapsbeleid ging toepassen.¹²

Over het soort werk, loopbaan en werkervaringen van vrouwelijke afgestudeerden na de studie is in het algemeen weinig bekend. De beroepsvereniging Koninklijke Landbouwkundige Vereniging (KLV) en WU hebben echter vanaf 1973 samengewerkt aan het opbouwen van een uitgebreid databestand, waarin afstudeerrichting en sekse als variabelen zijn opgenomen. Regelmatig zijn deze gegevens geanalyseerd waardoor er dus voor de Wageningse afgestudeerden een reeks loopbaanonderzoeken voorhanden is. Marian Bos-Boers is sinds jaren bij dit onderzoek betrokken en heeft hierover veel gepubliceerd. Voor dit boek is dit databestand uitgebreid en aangevuld.¹³

Daarnaast was er in de literatuur ook aandacht voor individuele vrouwelijke studenten, afgestudeerden en wetenschappers. Vooral de biografieën van vrouwelijke wetenschapsbeoefenaren met een langdurige loopbaan bieden veel inzicht in het reilen en zeilen van het wetenschapsbedrijf.¹⁴ Tot de jaren zestig behoorden zij tot de pioniers, vielen zij op, dienden ze als voorbeeldfiguren en werden ze regelmatig geconfronteerd met hun keuzes. Eén van die keuzes was de ongehuwde staat. Over de cultuur in het laboratorium onder leiding van Johanna Westerdijk was bekend, dat trouwen als een soort verraad werd beschouwd.¹⁵ Niettemin is ook de bijdrage van gehuwde vrouwen aan de samenleving na hun studie, onder meer door vrijwilligerswerk, van onschatbare waarde geweest.

Nu is het niet meer het vanzelfsprekende ontslag wegens huwelijk dat een evenwichtige opbouw in het wetenschappelijk personeel tegenhoudt. Maar vrouwen op de universiteiten, met name aan de vanouds technische instellingen, stromen nog altijd onevenredig minder door naar de 'hogere' wetenschappelijke functies en beloningsschalen. Vanaf de jaren zeventig is geprobeerd hier wat aan te doen. Ten eerste werd aangetoond dat er sekse-ongelijkheid bestond in de participatie, doorstroming en beloning van wetenschappelijk personeel. Later lag het accent op de vraag waarom vrouwen minder van de voor hen formeel openstaande mogelijkheden profiteerden. Enerzijds werd nagegaan hoe maatschappelijke verwachtingen hun parten speelden. Anderzijds werd gekeken of verbeteringen in de sfeer van arbeidsvoorwaarden, zoals kinderopvang, deeltijdarbeid, ouderschaps- en zorgverlof, effect op hun keuzes hadden.

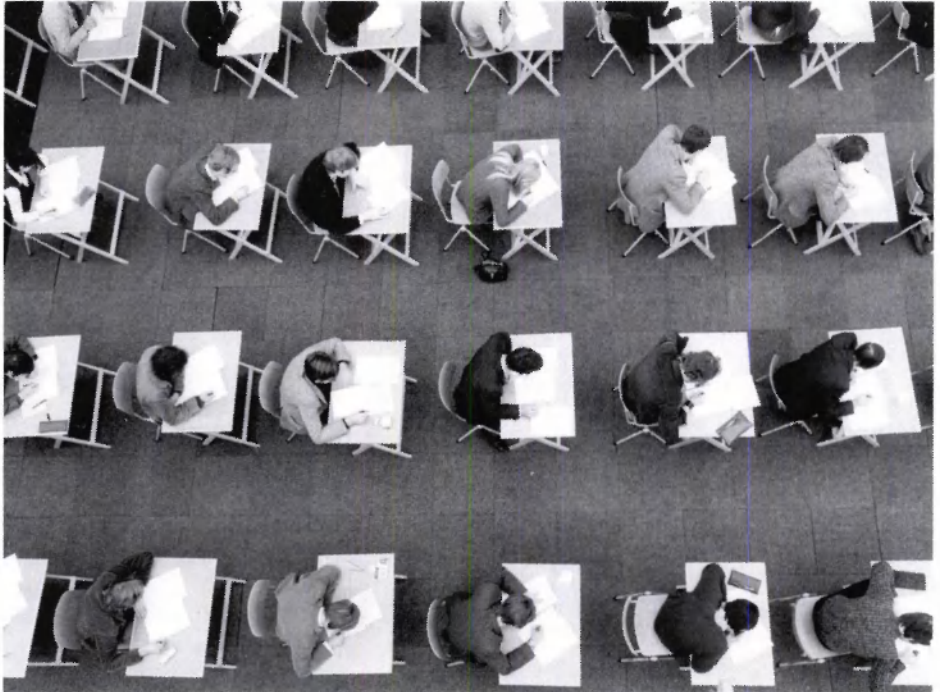
Als mogelijk knelpunt kwam ook aan de orde hoe de interne organisatiecultuur verschillend op de situatie, posities en de keuzes van mannen en vrouwen in het wetenschapsbedrijf uitwerkte. Onderzoek toonde aan dat de in de organisatiecultuur gewortelde beeldvorming als filter werkt bij de inschatting van het ontwikkelingspotentieel van de werknemers. Ook

Afb. 7 Studente Tropische Cultuurtechniek werkt aan de tekenafel, 1985, Historische Verzameling WUR.

al omdat die beeldvorming samenhang met de algemene beeldvorming over mannen en vrouwen, bleek dat verandering door procedure-afspraken en voorkeursbehandeling onvoldoende draagvlak op de werkvloer kreeg. Het is bijvoorbeeld aangetoond dat onbedoeld bij de selectie van kansrijke kandidaten wel degelijk de karakteristieke elementen uit de organisatiecultuur werden gereproduceerd. De verwachtingen ten aanzien van mannen en vrouwen waren hierbij verschillend. Het was dus ook niet zo dat het kopiëren van mannengedrag door vrouwen hun meer kansen bood.¹⁶

Op grond van de literatuur zullen we dus niet alleen ingaan op de emancipatiemaatregelen voor de vrouwelijke studenten en wetenschappers. Aandacht krijgt ook in welke mate zij aansloten bij de mensen en hun cultuur op de 'werkvloer'. Het belang van het deel uitmaken van informele netwerken komt eveneens voor het voetlicht. Bovendien zal bij het beleid niet alleen naar de interne organisatieprocessen worden gekeken. Ook de maatschappelijke context waarin de wetenschappelijke instellingen zich ontwikkelden, was van invloed op de beperkingen en mogelijkheden. Dit aspect heeft overigens in het onderzoek naar gender en wetenschap nog nauwelijks aandacht gekregen. Toch zal het duidelijk zijn dat tijdens bezuinigingen en reorganisaties een klimaat zal heersen dat probeert zoveel mogelijk van het bestaande te behouden en meer fundamentele ombuigingsprocessen te temperen als die niet op alle niveaus ondersteund worden. De verwetenschappelijking van de samenleving en de democratisering van de universitaire scholing, maar ook de politisering en toenemende be-

Afb. 8 Identiteitsverlies in de massa. 700 studenten doen propedeuse examens, ca. 1970, Historische Verzameling WUR.

drijfsmatige oriëntatie in het wetenschapsbeleid boden, beschouwd in een gender perspectief, nieuwe kansen maar ook belemmeringen. In dit boek zullen ook deze aspecten worden aangekaart.

1.3 Vrouwen, wetenschap, studie en loopbaan aan de LH, LUW en WU

Opvallend is dat de landbouwwetenschappen stelselmatig ontbreken in de algemene Nederlandse debatten en studies over gender en wetenschap. Internationale organisaties die zich wereldwijd inzetten voor de verbetering van de landbouw, het platteland en het milieu onderkennen niettemin dat mannen en vrouwen verschillende rollen spelen en dat genderaspecten in de analyses dienen te worden geïntegreerd. Zij brengen nadrukkelijk naar voren dat het succes van de interventies in de praktijk niet los staat van de organisaties van waaruit ze worden geïnitieerd.¹⁷

De landbouwwetenschappen steunen op de verwetenschappelijking van een zeer herkenbare, oude praktijk: de landbouw, in een rurale context, waarin mannen en vrouwen van oudsher een belangrijk aandeel hadden. Dit heeft de immer terugkerende vraag gevoed of onderzoek en onderwijs praktisch of theoretisch gericht moest zijn.¹⁸ Het antwoord daarop had consequenties voor welke kansen vrouwen als student of medewerker in de landbouwwetenschappen kregen. Sommigen oordeelden dat vrouwen recht hadden op een land-

bouwopleiding op wetenschappelijke basis om later beter in de landbouwpraktijk of in onderwijs en voorlichting te kunnen functioneren. Of hun dan ook een hoogleraarschap in de landbouwwetenschappen moest worden toevertrouwd, was van een andere orde. Van belang is het om op zoek te gaan naar de nuances en hoe die met bepaalde vrouwbeelden en geleerdheid samenhangen. Daarbij is er een verband met de opvattingen over het aandeel van vrouwen in de landbouw te verwachten. Discussies over hun ‘professionalisering’ hingen ongetwijfeld samen met maatschappelijke discussies over beroepsarbeid voor vrouwen, vrouwen en geleerdheid en vrouwen in leidinggevende functies in maatschappelijk belangrijke instellingen.

Het strookt niet met de waarheid als we het Wageningse wetenschapsveld helemaal tot ‘landbouwwetenschappen’ beperken. Toch is Wageningen formeel gezien als landbouwwetenschappen in de statistieken opgenomen. Bovendien toonden Inhetveen en Schmitt andersom beredeneerd aan dat de landbouwwetenschappen niet het exclusieve domein vormen van een landbouwhogeschool en direct daaraan gelieerde instellingen. Uit hun boek over vrouwelijke pioniers in de landbouw blijkt bijvoorbeeld dat er een aantal roemrijke vrouwen is geweest die veel aan het onderzoek voor de ecologische landbouw hebben bijgedragen. Zij hebben dat echter op particuliere terreinen uitgevoerd.¹⁹ Het onderzoek van deze pioniers vond op niet erkende proefstations plaats. Daarmee hebben zij aangetoond dat het van belang is om een open oog te houden voor ‘vergeten’ en buiten-institutionele vrouwen. We zullen ook op hun bijdragen bedacht moeten zijn als het om onderlinge verwijzingen en informele netwerken gaat.

Afb. 9 Studiezaal Plantensystematiek, circa 1925, Historische Verzameling WUR.

In dit boek staat de specifieke situatie aan de LH, LUW en WU centraal. In 1918 was de Rijks Hoogere Landbouw-, Tuinbouw- en Boschbouwschool bij wet tot het hoger en wetenschappelijk onderwijs gaan behoren en had ze de nieuwe naam Landbouwhogeschool gekregen. Dit is het beginpunt van het boek. Aan de orde komt welke opvattingen over ‘vrouwen en wetenschap’ schuilgingen achter de debatten over toegang tot, deelname aan en selectie van vrouwen aan deze instelling. We bekijken op welke wijze vrouwen zich daarin mengden en welke veranderingen plaatsvonden. Een belangrijke vraag is welke studierichtingen en werkvelden als ‘uitermate geschikt’ of juist als niet geschikt voor vrouwen golden. Zowel zij die zich daarnaar richtten als zij die daar recalcitrant van afweken, hebben een eigen verhaal te vertellen. We proberen er de vinger achter te krijgen wat aan deze verschillende keuzes ten grondslag lag en op welke punten hun ervaringen overeenkwamen, dan wel verschilden.

Het carrièrerolploop van de vrouwelijke afgestudeerden, binnen of buiten de universiteit, is het volgende punt van aandacht. We gaan in op de verwachtingen die bij de betrokkenen zelf leefden, hoe zij zich daarin raad lieten geven, voor welke keuzes zij zich gesteld zagen en wat zij in praktijk hebben gedaan. In dit kader komen ook zaken als carrièrebegeleiding en arbeidsvoorwaarden aan bod. We zullen vanzelfsprekend nagaan hoe deze in de loop van deze 85 jaar veranderden. Voor de periode vanaf de jaren zeventig kunnen we hiervoor gebruik maken van de data van de KLV. Ook het meest recente materiaal heeft het KLV voor dit onderzoek ter beschikking gesteld.

Afb. 10 Moderne Ceres,

Een andere vraag in dit verband is hoe de vrouwelijke studenten zich op de tijd na hun studie voorbereidden en op welke manier zij zich daarin ondersteund wisten. De strategieën die zij gebruikten om hun kansen te vergoten, geven inzicht in hun motivaties en de netwerken waarvan zij gebruik maakten. Voorbeeldfiguren, vriendschappen, formele en informele netwerken zullen hierbij aan bod komen. Bovendien zullen we ook hier bekijken welke maatregelen hen ondersteunden dan wel belemmerden.

Dat brengt ons op de vraag hoe de cultuur of culturen van de LH, LUW en WU als organisatie bepaalde opvattingen over ‘vrouwen’ en ‘vrouwen en wetenschap’ ondersteunden. We zullen een eerste aanzet geven en bekijken op welke aspecten die culturen een gelijkwaardige deelname van vrouwen aan het universitaire leven, zowel van studenten als wetenschappelijk personeel, bevorderden dan wel belemmerden.

Voorts komt aan bod met wat voor achtergrond vrouwen aan de LH, LUW en WU

kwamen studeren of werken. Daarbij proberen we te achterhalen hoe de verdeling was tussen verschillende achtergronden, en in hoeverre die van betekenis waren voor de verschillende keuzes die deze vrouwen gemaakt hebben of de kansen die zij ervaren hebben. We kijken dus of het er wat toe deed of ze uit de stad of van het platteland kwamen, uit Nederland of uit het buitenland, of verschillende vooropleidingen tot andere situaties leidden en natuurlijk ook of al deze zaken voor opeenvolgende generaties verschillend uitpakt. Ook zullen we waar mogelijk het Wageningse materiaal vergelijken met de informatie over universiteiten en technische hogescholen in het algemeen.

1.4 Opzet van het boek

Dit boek is voorbereid met een groep oud-studentes en oud-medewerksters die zich bereid heeft verklaard om aan dit project een bijdrage te leveren. Veel arbeidsintensief zoekwerk in de archieven is door hen gedaan. Veelvuldig is ook gebruik gemaakt van hun ervaringskennis en de vele netwerken die zij door de jaren heen hebben opgebouwd. Bij het onderzoekswerk hebben we tot en met het jaar 1953 alle vrouwelijke studenten en wetenschappers proberen na te trekken. Met de komst van de leerstoel Landbouwhuishoudkunde in 1952 en het uitbreidende vakgebied van de sociale wetenschappen, nam het aantal meisjesstudenten flink toe. Daarom hebben we ons voor de periode na 1953 meer op tendensen gericht die we ondersteunen met cijfermateriaal. Voor de individuele aspecten hebben we voor deze periode interviews gehouden

Systematisch zijn de archieven van de LH en de Wageningse Vrouwelijke Studentenvereniging (WVSV) doorgewerkt. Op basis van de gegevens die daar zijn gevonden, is vervolgens ander bronnenmateriaal onderzocht. De Jaarboeken van de LH tot en met 1966 en de jaargangen van het *Landbouwkundig Tijdschrift* tot en met 1953 zijn doorgenomen met het oog op verwijzingen naar vrouwelijke wetenschappelijke personeelsleden en hun publicaties.

Naast de archieven die reeds in bewaring zijn gegeven, hebben we ook toegang gekregen tot de archieven die nog op Wageningen UR zelf zijn, waarvoor we duidelijke afspraken vanwege de privacy hebben gemaakt. De bescherming van de privacy is evenzeer in acht genomen bij het samenstellen van de portretten en het citeren uit de vele interviews die met behulp van de projectgroep zijn afgenomen. Dit geldt vanzelfsprekend niet voor die informatie die reeds openbaar was.

Met de interviews hebben we veel achtergrondkennis verkregen die niet snel te vinden is in geschreven bronnen en zeker niet in de archieven van formele organisaties. Aanvullend materiaal is vervolgens verworven via indirecte en directe oproepen aan oud-studentes en oud-medewerksters. Verder heeft het per e-mail rondsturen van vragenlijsten aan afgestudeerde vrouwen enorm veel respons opgeleverd. Deze informatie is natuurlijk ook in dit boek verwerkt.

Tot slot hebben we mede door de inzet van de projectgroep belangwekkende lijsten kunnen maken van alle vrouwelijke studenten tot en met 1953, van het vrouwelijk wetenschappelijk personeel tot en met 1953, van de vrouwelijke gepromoveerden tot en met het 75-jarig bestaan in 1993 en van alle vrouwelijke hoogleraren. Deze lijsten zijn als bijlagen opgenomen.

Afb. 11 Na de inauguratie van de novieten volgde een diner, waarbij om beurten uit de 'WVSV-bokaal' werd gedronken, 1955, Archief WVSV-Ceres.

Bij de opzet van het boek zijn drie groepen onderscheiden: de vrouwelijke wetenschappers, de studenten en de afgestudeerden. Zij hadden onderscheiden posities en kregen met andere omstandigheden te maken. Om het studentenleven goed tot uiting te kunnen laten komen, is hierover een apart hoofdstuk ingelast na een hoofdstuk over de studie zelf. De hoofdstukken drie tot en met zes behandelen de drie onderscheiden groepen en vormen de kernhoofdstukken van het boek. De hoofdstukken zelf zijn weer thematisch onderverdeeld, maar volgen wel steeds een historische lijn.

De kernhoofdstukken worden voorafgegaan door het tweede hoofdstuk dat een korte, algemene historische inleiding op het thema geeft. De opkomst van de (landbouw)wetenschappen als een mannelijk arbeidsterrein wordt daarin in contrast gezet met de aloude betrokkenheid van vrouwen in de overdracht en ontwikkeling van landbouwkennis buiten wetenschappelijke instellingen. Ook komt de voorgeschiedenis van meisjes en vrouwelijke docenten aan de voorgangsters van Wageningen Universiteit vóór 1918 aan bod.

Na het laatste kernhoofdstuk volgt in hoofdstuk zeven een korte slotbeschouwing. Daarin passeren de belangrijkste veranderingen nogmaals de revue en wordt nagegaan in hoeverre de situatie in Wageningen bijzonder was en welke rol het object van de landbouwwe-

tenschappen daarin kan hebben gespeeld. Tevens wordt bespiegeld in hoeverre de emancipatie van vrouwelijke studenten en wetenschappelijke medewerkers aan Wageningen Universiteit voltooid is danwel dringend aandacht behoeft.

Tussen de hoofdstukken door en soms ook na een paragraaf zijn portretten en kaders opgenomen. Zij dienen ter illustratie en verrijking van de teksten in de hoofdstukken die alleen de grotere lijnen konden aangeven. De portretten en kaders behandelen een specifiek element, gaan nader in op pioniers en markante personen, bieden persoonlijke getuigenissen of geven een meer concrete impressie dan in de hoofdstukken mogelijk was. Het intermezzo tussen hoofdstuk vier en vijf volgt een jaarlichting van vrouwelijke studenten: het jaar 1959. Uit het boek zal blijken dat dit jaar precies in een overgangsfase verkeerde, ongeveer op de helft van de periode die in het boek beschreven wordt. Het kader over M.Sc.-studenten is oorspronkelijk in het Engels geschreven en is door ons niet vertaald. Ook is een Engelstalige samenvatting aan het boek toegevoegd. De bijlagen zijn bedoeld als documentatie ter aanvulling op het boek.

REORGANISATIES IN WAGENINGEN:

Van Landbouwschool (1873) tot Wageningen Universiteit (2003)

- 1873 Landbouwschool, 2 jaar na HBS-3, behorend tot het middelbaar onderwijs
- 1876 Rijkslandbouwschool (RLS), 2 jaar na HBS-3
- 1896 Rijks Hoogere Land- en Boschbouwschool met een afzonderlijke Nederlandse en Indische afdeling
- 1904 Rijks Hoogere Land- Tuin- en Boschbouwschool; 6 studierichtingen: Nederlandse landbouw, Koloniale landbouw, Nederlandse bosbouw, Koloniale bosbouw, Landbouwscheikunde en Landbouwtechnologie, Tuinbouw; afgestudeerden zijn landbouw-, tuinbouw- of bosbouwkundige
- 1918 **Wettelijke erkenning als Landbouwhogeschool (LH)**
- 1918 Erkenning als hoger onderwijs, maar blijft onder Directoraat voor Landbouw vallen; 5 studierichtingen (met specialisaties): Landbouw (L), Koloniale landbouw (KL), Tuinbouw (T), Bosbouw (B), Koloniale bosbouw (KB); propedeuse-, kandidaats- en ingenieursexamens; afgestudeerden zijn ingenieurs.
- 1935 Uitbreiding naar 14 studierichtingen; specialisaties worden studierichting en als nieuwe studierichtingen worden erkend: Cultuurtechniek (1942), Tuin- en landschapsarchitectuur (1950), Landbouwhuishoudkunde (1954).
- 1956 Verbreding tot 22 studierichtingen (5 met tropische specialisatie); nieuwe: Plantenveredeling, Plantenziektenkunde, Bodemkunde en bemestingsleer, Landbouwwerktuigkunde, Landbouwtechnologie, Agrarische sociologie, Agrarische sociologie van niet-westerse gebieden.
- 1970 Herschikking op basis van Natuurwetenschappelijk (N) en Natuur- en maatschappijwetenschappelijk (NM) karakter plus Biologie (B); getrapte studiekeuze naar 22 studierichtingen
- 1982 Invoering Wet Twee-fasenstructuur: cursusduur naar 4 jaar, kandidaatsexamen verdwijnt. Herschikking in Teeltkundige richtingen, Technologische richtingen, Landgebruikrichtingen, Maatschappijwetenschappelijke richtingen en Biologie; getrapte studiekeuze naar 21 studierichtingen
- 1983 Toegepaste sociologie door samengaan Sociologie van de westerse en Agrarische sociologie van de niet-westerse gebieden, vanaf 1985 Rurale sociologie
- 1986 **Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs: Landbouwuniversiteit (LU)**
- 1988 Agrosysteemkunde
- 1989 Einde Tropische plantenteelt, Tropische cultuurtechniek en Rurale sociologie; nieuw: Rurale ontwikkelingsstudies en Tropisch landgebruik.
- 1990 Bioprocestechnologie
- 1992 Samengaan van Plantenveredeling en Plantenziektenkunde tot Plantenveredeling en gewasbescherming
- 1998 **Wageningen Universiteit (WU)**
- 1999 Herprogrammering: 13 studierichtingen
- 2002 Herstructurering onderwijs: 16 Bachelor- en 3 brede Bacheloropleidingen in het Nederlands en 27 Engelstalige Masteropleidingen

Vrouwen en landbouwwetenschap vóór 1918

Recent hebben de Duitse ruraal sociologe Inhetveen en de Amerikaanse Howard-Borjas er op gewezen dat de landbouwkennis en kennisontwikkeling van vrouwen onzichtbaar is gebleven door de wijze waarop wetenschappelijkheid werd en wordt afgebakend in onze moderne wetenschapsopvatting.¹ Zij hebben aangegeven hoezeer dat ons beeld over landbouwkennis en landbouwontwikkeling heeft verengd. Ook hebben zij benadrukt dat het van belang is om een vollediger beeld te schetsen en op zoek te gaan naar de vrouwen die door deze beperkte opvatting buiten beeld zijn gebleven.

In dit hoofdstuk zal ingezoomd worden op vrouwen die zich profileerden op het terrein van de landbouw voordat er sprake was van een landbouwhogeschool. Familie, huwelijk en persoonlijke netwerken vormden aanvankelijk de belangrijkste kaders waarbinnen zij opereerden. Van daaruit traden vrouwen regelmatig in de openbaarheid en verwierven zij uiteindelijk ook toegang tot de geïnstitutionaliseerde wetenschap.

2.1 Vrouwen en landbouwkennis: opvoeding, huwelijk en migratie

Vrouwen hebben veelvuldig bijgedragen aan de verspreiding en ontwikkeling van landbouwkennis. Dit betrof niet alleen de overdracht van kennis van moeder op dochter. Vrouwen kwamen ook dikwijls in een nieuwe omgeving terecht waarin zij hun kennis benutten en aanpasten aan de omstandigheden. Uitwisseling en vernieuwing vonden haast ongemerkt plaats met hun schoonmoeder en -zussen na een huwelijk of met nieuwe buurvrouwen na migratie. Begrijpelijkerwijs ging dit vooral op voor de werkterreinen die vrouwen onder hun hoede hadden: de zogenaamde vrouwelijke arbeidsdomeinen. In veel streken viel bijvoorbeeld de gehele zuivelbereiding onder de verantwoordelijkheid van de boerin. Vrouwen hadden specifieke taken bij de teelt van groenten, bloemen en soms klein fruit. Meestal zorgden zij voor het water en voer voor de varkens, het pluimvee en het jongvee. In de drukste periodes van het jaar, bij het oogsten en hooien, waren vaak alle handen nodig. De werkzaamheden waren ook dan naar mannen- en vrouwenwerk verdeeld. De mannen gingen voorop bij het maaien, snijden of rooien. Afhankelijk van hun tempo konden de vrouwen het koren binden en opzetten om te drogen, het hooi harken en schudden of de aardappelen rapen. Het toezicht op het werk in gemengde groepen lag bij de boer, terwijl het werk in de vrouwelijke arbeidsdomeinen uitsluitend onder de verantwoordelijkheid van de boerin viel.²

Voordat er sprake was van formeel landbouwonderwijs, vormde de overdracht van land-

Afb. 12 'Van moeder op dochter'. Kaasmaken in Nederland rond 1900.

bouwkennis van moeder op dochter een vanzelfsprekend onderdeel van de opvoeding. De meisjestijd van een boerendochter was de leer- en proeftijd voor het boerinschap. Als een boerenzoon een burgermeisje als toekomstige vrouw en boerin thuisbracht, stemden de ouders niet gemakkelijk met een huwelijk in. De toekomstige schoondochter had dan deze leertijd niet gehad. De dochters hielpen van jongsaf aan mee en in de loop der jaren werden hun taken met meer verantwoordelijkheid toevertrouwd. Zodoende leerden de meisjes in alle situaties de kneepjes van het vak, niet alleen van de moeder, maar ook van zussen, tantes en ouder dienstponeel. In sommige streken was het gebruikelijk dat meisjes een tijdje bij familie of kennissen gingen wonen. Ze dienden daar niet als volledige werkkrachten en hadden een andere positie dan de meiden. Hun leertijd ging in feite door.

Veel boerenmeisjes die een boerenzoon trouwden, kwamen eveneens in een nieuwe situatie terecht. Het was gebruikelijk om op het ouderlijk bedrijf van de man te gaan wonen. Vaak speelden de ouders nog een belangrijke rol bij het reilen en zeilen op de boerderij. In sommige streken was het de gewoonte dat de gehele familie een gezamenlijk huishouden voerde. Spannend was het voor de jonge boerin om als nieuweling haar draai te vinden in een nieuw huishouden. Als zij vanuit haar ervaring van thuis iets anders wilde doen dan de schoonfamilie gewend was, was tactisch optreden noodzakelijk. Had de jonge boerin echter voldoende status en kon de schoonfamilie zich enig risico veroorloven, dan had zij meer kans dat haar raadgevingen gehoor vonden.

Als een boerengezin naar elders vertrok om de eigen situatie te verbeteren, diende het hele gezin zich aan de nieuwe omstandigheden aan te passen. Bij migratie bleef het oude al gauw de vertrouwde bron waaruit men putte. In een situatie waarin veel mensen uit allerlei windstreken bijeenkwamen, ligt het voor de hand dat de combinatie van nieuwe omstandigheden

Afb. 13 Maxi'diwiac, of Buffolobird-woman, Hidatsi vrouw, 1910.

en oude gewoontes juist veel nieuwe kennis opleverde. Dat vrouwen daarin participeerden is niet meer dan vanzelfsprekend. Het is bekend dat vrouwen zaden of pootgoed meenamen, ook al om iets ter herinnering aan thuis bij zich te kunnen houden.³ Als deze vervolgens goed aansloegen in de nieuwe omgeving, trokken de onbekende planten de aandacht. De trotse vrouwen wilden elkaar graag een plezier doen met een nieuwigheid. Verspreiding bleef dan ook niet uit. Dit betrof dan natuurlijk niet alleen de plant zelf, maar ook de kennis over de verzorging ervan, de beste oogsttijd, eventuele conserverings- en toepassingsmogelijkheden met alle recepten en verdere bijzonderheden van dien.

Opmerkelijk is dat er nauwelijks geschriften zijn die de planten- en landbouwkennis van vrouwen tot onderwerp hebben. Uitzondering zijn de rapporten en reisverslagen die oog hadden voor het agrarische vrouwenwerk of technieken en methoden van vrouwelijke arbeidsdomeinen. Een voorbeeld is het verslag uit 1917 van een jonge Amerikaanse antropoloog over de landbouw van de Hidatsi. Omdat landbouw tot de verantwoordelijkheid van de vrouwen behoorde, kon hij op basis van de informatie van de oudste Hidatsi vrouw een zeer gedetailleerd boek over hun landbouwmethoden samenstellen met inbegrip van veel technische tekeningen.⁴

2.2 'Geleerde' vrouwen: migratie, reizen en kennisontwikkeling

Kennisverspreiding op basis van 'geleerdheid' vond plaats bij huwelijken tussen meer bemiddelde families van landeigenaren. Mannen- en vrouwentaken behelsden bij hen meer

Afb. 14 Louise Henriëtte van Oranje

toezichhoudende en aansturende werkzaamheden dan het werk zelf. In dergelijke families was de toekomstige echtgenote van de erfgenaam niet alleen van belang voor het nageslacht, hun verzorging en hun welzijn. Huwelijken hadden bij adellijke of koninklijke families dikwijls een politiek-strategisch belang. Daardoor kwam het nogal eens voor dat de betrokken vrouwen geen inspraak hadden en uiteindelijk ver van haar oorspronkelijke geboortegrond kwamen te wonen. Waren zij om politieke redenen een aantrekkelijke partij gebleken, dan lukte het

hen in het algemeen wel enige vrijheid van handelen voor zich op te eisen.

Er zijn meerdere voorbeelden van eigenzinnige prinsessen die kennis en contacten uit hun geboorteland aanwendden om veranderingen in hun nieuwe woongebied door te voeren. In hun ideeën sloten zij vaak aan bij de filantropische traditie waarbij rijken de wezen en aan lager wal geraakten dienden te helpen om voor zichzelf te kunnen gaan zorgen en waarbij de dagen van gebrekkigen en ouderen verlicht moesten worden. Vooral prinsessen die de mogelijkheid hadden gehad om zich breed te oriënteren en te ontplooiën, hadden deze maatschappelijke zendingsdrang. De Republiek der Nederlanden kende een traditie van geleerde vrouwen van aanzien die zich in het Huis van Oranje voortzette. Een interessant voorbeeld hiervan is prinses Louise Henriëtte (1627-1667).⁵ Recent heeft de Duitse ruraal sociologe Inhetveen haar gekarakteriseerd als één van de vrouwelijke pioniers in de landbouw.⁶ Louise Henriëtte was uitgehuwelijkt aan Frederik Willem de Grote, Keurvorst van Brandenburg (1620-1688). Twee eeuwen na haar overlijden memoreerde feministe en landbouwwerper Storm-van der Chijs dat deze prinses vanuit haar slot Oranienburg bij Berlijn veel had bijgedragen aan de ontwikkeling van de landbouw, veeteelt en tuinbouw in Pruisen. Uit Holland en Friesland had zij boeren, tuinlieden, landbouwers en veehouders laten overkomen om de streek in cultuur te brengen. Hollandse zuivelboerinnen verzocht zij te demonstreren hoe de boter- en kaasbereiding kon worden verbeterd. Louise Henriëtte stichtte bovendien akkerbouwscholen en introduceerde de teelt van aardappelen⁷ en bloemkool.

Een latere bijdrage aan de landbouwontwikkeling kwam van een andere vorstin. Op het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres van 1849 werd gememoreerd dat de stichting van de Landhuishoudkundige Hogeschool te Hohenheim (1818) was te danken aan de sociaal ingestelde vorstin van Württemberg, Groothertogin Catherina van Rusland (1788-1819).⁸ Zij had in drie jaren huwelijk allerlei filantropische maatregelen in Württemberg doorgevoerd. Zij is erg jong overleden. Haar dochter, de latere Nederlandse koningin Sophie van Württemberg (1818-1878) was toen nog maar net geboren.

Vele vrouwen kwamen via het kloosterleven in een nieuwe omgeving waar zij vaak zelf de zorg en verantwoordelijkheid voor de voedselvoorziening hadden. Zij hebben daar hun kennis aangewend, vernieuwd en doorgegeven via de novicen. Inhetveen heeft gewezen op de bekende abdis Hildegard van Bingen (1098-1179) die haar bevindingen ook op schrift heeft gesteld.⁹

Er is nog een andere groep vrouwen die op basis van zelfstudie binnen familieverband en eigen observaties heeft bijgedragen aan de kennisontwikkeling over planten, ecologische verbanden en landbouw in het algemeen. Dat waren vrouwen die profiteerden van de gelegenheid dat zij verre reizen konden maken, waarna zij thuis in kleurrijke taal van hun avonturen verslag deden. Evenals vele mannen bleken deze vrouwen zeer onder de indruk van alle nieuwigheden en namen ze van alles mee om te laten zien, maakten schetsen en hielden aantekening van wat ze aan opmerkelijke zaken tegenkwamen. Vanwege hun getuigenissen zijn zij dan ook het meest bekend gebleven. Deze vrouwen profiteerden van de openheid thuis waardoor ze met hun broers konden wedijveren in opleiding en ontwikkeling in familieverband. Ze gingen nogal eens mee op pad met hun vader of echtgenoot. Soms waren dat korte reizen, maar soms verbleven ze ook langdurig buiten het eigen land, als ze meelingen om een handelspost op te zetten, of om er te gaan prediken. Een enkele keer konden zij mee met een wetenschappelijke expeditie.

Van sommige vrouwen is veel wetenswaardigs bewaard gebleven. Voor Nederland betreft dat allereerst de wereldberoemde Maria Sibylla Merian (1647-1717). Kunsthistoricus Wetengl noemt haar een vooraanstaand entomologe. Volgens hem is zij aan het eind van de zeventiende eeuw één van de pioniers geweest die systematisch onderzoek deden naar de oorsprong en metamorfoses van kleine organismen.

Maria Sibylla Merian woonde niet altijd in Nederland, maar haar familieleden hadden duidelijke banden met de Nederlanden. Emigranten uit de Nederlanden waren volgens Wetengl van grote invloed in haar jeugdjaren die ze in Frankfurt doorbracht. Hij suggereert dat

Afb. 15 (links) Guaveboom, diverse spinnen, insecten en een kolibri, door Maria Sibylla Merian, Archief Academie der Wetenschappen, St Petersburg.

Afb. 16 (rechts) Maria Sibylla Merian

de zijderupsenteelt van de Nederlandse immigranten haar heeft gestimuleerd tot haar eerste insectenonderzoek toen ze dertien was. Uit haar toenmalige werkboek blijkt dat zij naging of andere soorten rupsen voor de garensponnerij van nut konden zijn. Maria Sibylla Merian bleef, nadat zij op haar achttiende getrouwd was, op onderzoek uitgaan. Andere vrouwen verzamelden ook wel rupsen, vlinders en andere insecten, maar zij observeerde ze, kweekte ze thuis op en maakte preparaten van haar vondsten. Vervolgens beschreef ze hun uiterlijk en ontwikkeling en legde de verschillende stadia daarin vast in tekeningen. Nog een onderscheid met andere vrouwen is dat zij, zeer ongebruikelijk voor die tijd, werk onder haar eigen naam publiceerde. Om de insecten in leven te kunnen houden, onderzocht ze welk voedsel ze nodig hadden. Dit bracht haar op het idee de samenhang tussen de levenscyclus van de insecten en de planten waarvan deze leefden op haar tekeningen uit te beelden. Hiermee onderscheidde zij zich duidelijk van de mannelijke empiristen die kwalificatiekenmerken van het beestje op de voorgrond stelden.

Wettengl maakt aannemelijk waarom Merian zich als vrouw hierop kon toeleggen in die tijd. Hij laat zien dat de vereisten voor empirisch natuurwetenschappelijk onderzoek op dat moment zeer goed aansloten bij de manier van doen in zeer ontwikkelde families van ambachtlieden. Daar hadden vrouwen een belangrijk aandeel in het productieproces en de ambachtelijke kennis en praktische ervaring met tekenen, rekenen en observeren die zij daarbij opdeden, waren van groot belang bij het scherp waarnemen en nauwkeurig optekenen van nieuwe vondsten. Wettengl wijst op de astronomie. Ook die verkeerde toen in een vergelijkbaar stadium en kende toen juist vrouwen, die naam maakten.

Uiteindelijk verhuisde Maria Sibylla Merian net voor haar veertigste, met twee dochters naar Nederland. Eerst sloot zij zich aan bij een religieuze groepering in Friesland die sterke banden onderhield met Nederlanders in Suriname. Vijfjaar later vertrok zij naar Amsterdam en onderbrak haar verblijf daar met een reis naar Suriname van 1699-1701. Volgens kenners bereidde ze daar haar belangrijkste werk voor: *Metamorphosis Insectorum Surinamensium*.¹⁰

Anderhalve eeuw later verzamelde de eerder genoemde A.M.M. (Mienette) Storm-van der Chijs (1814-1895) op haar reizen vele zaden en gedroogde delen van allerlei uitheemse plantensoorten die ze ten nutte wilde maken voor de Nederlandse landbouw. Daarbij documenteerde ze de lokale kennis: de specifieke eigenschappen, de teelt- en groeiwijze, en hoe zij geoogst, verwerkt en bewaard werden en waarvoor zij werden aangewend. Uit een brief van zes vellen, die ze voor en achter tot op de rand had volgeschreven voor het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres, blijkt hoe enthousiast en nauwkeurig zij verslag wenste te doen. Tegelijkertijd mengde zij zich in de eigentijdse landbouwdebatten. Op congressen, festiviteiten en in de pers stak zij haar bevindingen niet onder stoelen of banken. Zij werd alom gerespecteerd en met prijzen en uitnodigingen voor lezingen geëerd. De *Delftse Courant* memoreerde in 1953 dat zij embryo's van 400 plantensoorten had verzameld met de bedoeling daar later een geïllustreerd werk over uit te geven. Ook heeft zij zaden, vruchten en bomen afgegaan aan botanische tuinen en aan warmoezenier Van Vuurde aan het Zuideinde te Delft. Voor haar werk heeft Storm-van der Chijs in 1863 te Haarlem twee zilveren medailles en een verguld zilveren medaille van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw ontvangen.¹¹

Vergelijkbare beroemde vrouwen leefden in de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Duitsland. De Britse Marianne North (1830-1890) was een tijdgenote van Storm-van der

Afb. 17 (rechts) Marianne North aan het schilderen op Elephantine Island, 1868.

Afb. 18 (boven) Afbeelding van een tropische plant geschilderd door Marianne North.

Chijs. Zij trok er vooral op uit met haar vader. De plantencollectie die zij op haar vele reizen verzamelde, heeft zij aan de botanische tuinen te Kew nagelaten.¹² Haar verslag over de reis in Zuid-Afrika rond 1880 weerspiegelt de gedetailleerdheid en de gretigheid waarmee zij de 'nieuwe' natuur in zich opzoog en wilde vastleggen:

'Mrs. Gamble and I had many delightful drives with an old pony, which had a most remarkable talent for standing still. We used to drive him off the road into the thick bush and leave him there for hours, while we rambled about after flowers. The extraordinary novelty and variety of the different species struck me almost as much as it did at Albany in Western Australia (...) But the proteas were the great wonder, and quite startled me at first. I had not formed an idea of their size and abundance: deep cups formed of waxy pointed bracts, some white, some red or pink, or tipped with colour, and fringed some with brown or black plush, others with black or white ostrich feathers. (...) One large variety seemed to carry its stamens outside. While painting it, I saw them begin to dance, and out came a big green beetle. I cut the flower open, and found an ants' nest. (...) Many friends collected for me, and two baths stood in my painting-room full of wonders. The difficulty was to make up my mind what to do first. It was impossible to paint fast enough, but we can all work hard at what we like best.'¹³

Marcia Bonte verzamelde een aantal korte biografieën van Amerikaanse vrouwen die uit interesse voor de natuur op pad gingen en tekeningen, collecties en publicaties nalieten.¹⁴ Amalie

Dietrich (1821-1891) is een ander voorbeeld. Zij kwam uit Duitsland. Vanwege haar verdiensten kreeg zij toegang tot vele genootschappen en was een geziene gast op bijeenkomsten en congressen. Zowel naar haar als naar Marianne North zijn verscheidene planten vernoemd.¹⁵

Dat dit soort plantenstudies wijdverspreid een serieuze bezigheid waren voor vrouwen die daarvoor de middelen en tijd konden vrijmaken, blijkt ook uit het voorbeeld van de Italiaanse gravin Elisabetta Fiorini-Mazzanti (1799-1879). Na haar dood meldde het tijdschrift *De Huisvrouw* dat zij nog op haar tachtigste aan een uitgave over de plantengroei in het Colosseum werkte. Eerder had zij reeds over Rome de 'Appendice al prodromo della Flora Romana' (1823) gepubliceerd en in het Latijn ook een 'Biologia Romana' samengesteld. Haar korte biografie vermeldde bovendien dat zij lid was van meerdere wetenschappelijke genootschappen.¹⁶

2.3 Vrouwelijke pioniers: proefondervindelijke vernieuwers

Behalve dat vrouwen nauwkeurige observaties verrichtten en materiaal voor proefnemingen aanleverden, hebben zij ook zelf geëxperimenteerd. Ten tijde van de Verlichting leidde de toenemende aandacht voor de natuurwetenschappen tot een nieuwe stroom van landbouwwetenschappelijke publicaties. Ook van de hand van vrouwen verschenen handboeken, verslagen uit de praktijk en bijdragen aan het wetenschappelijke debat. Natuur- en landbouwkundige Albrecht Daniel Thaer (1752-1828) staat bekend als één van de wegbereiders van de moderne, rationele landbouw. Inhetveen heeft zijn bewonderende verslag over het landgoed van Helene Charlotte von Friedland (1754-1803) uit de vergetelheid gehaald. Inhetveen schrijft dat hij de resultaten van haar experimenten met nieuwe grasvariëteiten heeft gepubliceerd, echter anoniem op haar uitdrukkelijk verzoek. Dochter Henriette Charlotte von Itzenplitz (1772-1884) trad in haar moeders voetsporen. Zij ondernam bijvoorbeeld een lange huwelijksreis die in feite een studiereis was om de Nederlandse en de Engelse landbouw beter te leren kennen. Zij publiceerde onder andere over de Engelse landbouw, in tegenstelling tot haar moeder, onder haar eigen naam. Moeder en dochter waren overigens ook fervente botanisten die op hun landgoed, volgens Thaer, een prachtige botanische tuin met wel 1800 plantensoorten onderhielden.¹⁷

De populariteit van botanische kennis onder vrouwen bleek ook uit de enorme aftrek die publicaties hierover vonden. *Introduction to Botany, in a Series of Familiar Letters* (1796) van de Engelse Priscilla Wakefield (1751-1832) was bijvoorbeeld een bestseller en beleefde vele herdrukken. Maar ook Jane Marcet (1769-1858) werd een veelgelezen auteur terwijl zij nog een stap verder ging door het populariseren van meer landbouwwetenschappelijke onderwerpen, zoals in *Conversations on Vegetable Physiology. Comprehending the Elements of Botany* (1829). De Canadese letterkundige An Shteir ging uitgebreid in op de populariserende functie van deze geschriften in haar interessante boek over vrouwen en botanie in Engeland van 1760 tot 1860.¹⁸

Professionalisering en wetenschappelijke erkenning van de botanische bijdrage van vrouwen bleven ondanks de ongekende populariteit en toewijding onder vrouwen een heikel punt. In de negentiende eeuw konden vrouwen alleen bij uitzondering en alleen in nieuwe beroepen die aansloten bij traditionele vrouwelijke arbeidsdomeinen, doorbreken. Dat gold

bijvoorbeeld voor de plantkunde, maar ook voor de zuivelbereiding. Illustratie daarvan is het handboek van de Canadese Laura Rose dat overigens eveneens voor een vrouwenpubliek was bedoeld. Ze was opgeleid tot instructrice voor de zuivelbereiding en werkte langere tijd als zodanig in Nova Scotia, Canada. In 1912 publiceerde zij het handboek *Farm Dairying*, toen zij verbonden was aan het Agricultural College te Guelph, Canada.

Andere wapenfeiten over vrouwen uit de landbouwpraktijk werden op schrift gesteld door verslaggevers uit landbouw- en vooral feministische kringen. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw zagen verscheidene feministische damesbladen het licht. In Nederland maakte het tijdschrift *De Huisvrouw* meerdere malen melding van de zangeres en componiste H.M.(Hermine) Amersfoordt-Dijk (1821-1892). Op het experimentele bedrijf van haar echtgenoot had zij zelf de zuivelbereiding opgepakt en op zeer moderne wijze ingericht. Met behulp van melklijsten, met de gegevens van de bereide boter, kazen en met nog andere gegevens over de veestapel, werkte zij systematisch toe naar een optimale opbrengst.¹⁹

De Huisvrouw liet zijn lezeressen in 1890 ook kennis maken met de Hertogin van Fitzjames en Miss Milne (†1890). De eerste bezat grote wijngaarden in Champagne. In het tijdschrift kwam aan de orde dat deze hertogin met alle mogelijke middelen de destijds alom verwoestende phylloxera (druifluus) van haar druiven probeerde te weren. Zij plantte een nieuwe Amerikaanse druif aan en experimenteerde met alles dat in de literatuur en op congressen over de bestrijding van deze luis was geopperd. Bekendheid verwierf ze door op congressen en in tijdschriften ook zelf helder verslag uit te brengen van haar bevindingen.²⁰ Over Miss Milne uit Morebattle, een plaatsje in de buurt van Newcastle, meldde *De Huisvrouw* dat zij een bekend landbouwkundige was. Ze had persoonlijk de leiding over twee boerderijen en had naam gemaakt in de veefokkerij, onder andere door haar bijdrage aan de verbetering van het paardenras. Haar eigen vee had vele prijzen op landbouwtentoonstellingen gewonnen.²¹

Het Nederlandse publiek werd ook attent gemaakt op Engelse vrouwen van aanzien die aantoonde hoe een gezin kon rondkomen als het in de gelegenheid was om zelf kleinschalige landbouw te bedrijven. Aanleiding waren twee geschriften over dit onderwerp van schrijfster en politiek econome Harriette Martineau (1802-1876) en A. Coulton (†1890). Ze werden door het *Tijdschrift voor Statistiek en Staatshuishoudkunde* onder de aandacht gebracht. Deze vrouwen gingen uit van een kleine

Afb. 19 Harriet Martineau

hoeve die zich op de melkerij richtte en waar de voedergewassen vooral voor het vee werden geteeld. Coulton verhaalde hoe zij op een hoeve van vier acres leefde met haar zus die als alleenstaande moeder zes kinderen had te voeden.²² Harriet Martineau beschreef hoe zij haar leven op een cottage-boerderij van twee acres had ingericht en reeds twaalf jaar had weten rond te komen van de verkoop van melk, boter, eieren, vetgemeste varkens en pluimvee.²³ In een commentaar stelde de redacteur dat deze vrouwen er niet op uit waren om de voortgaande versnippering van grondeigendom te verdedigen. Volgens hem wilden zij een alternatief aanreiken aan hen die in de stad niet konden rondkomen en hun heil op het land gingen zoeken.²⁴

2.4 Vrouwen en landbouwwetenschap: beelden en praktijk

De institutionalisering van de wetenschapsbeoefening vanaf de achttiende eeuw werkte nadelig uit voor de integratie van vrouwen in de wetenschapsontwikkeling. Wetenschappers die proefnemingen deden in vrouwelijke arbeidsdomeinen en hun wetenschap in dienst van de praktijk wilden stellen, sloegen weliswaar vaker een brug naar vrouwen dan anderen, maar zij behielden een tweeslachtige houding over de betrokkenheid van vrouwen. De botanische praktijk werd bijvoorbeeld bij uitstek geschikt geacht voor vrouwen, maar de verwetenschappelijking van het vak bracht met zich mee dat de wetenschappelijke mores zich tegen hun directe inbreng keerden. Het academisch bedrijf was een publieke aangelegenheid, maar werd evenals de politiek en de godsdienst buiten en boven het normale leven geplaatst. Gelijk opgaand met het proces van institutionalisering werd de wetenschap met een soort heiligheid omhangen, waar vrouwen niet in pasten.²⁵ ‘Geleerde’ vrouwen werden niet of hoogstens mondjesmaat tot colleges en genootschappen toegelaten. Hun wetenschappelijke bijdragen pasten niet in de nieuwe opvattingen over wetenschappelijke ontwikkeling en raakten in die periode uit het gezichtsveld van de nieuwe wetenschappelijke instellingen. Hedendaags onderzoek vanuit gender-perspectief en vanuit een bredere kijk op wetenschapsontwikkeling heeft vele vrouwelijke wetenschappers herontdekt.

Een groot aantal wetenschapsbeoefenaren werkte wel enthousiast mee aan kennisverspreiding via debatten in salons, openbare lezingen en demonstraties. Deze waren vaak toegankelijk voor vrouwen. Vele genootschappen schiepen bijvoorbeeld de mogelijkheid dat vrouwen hun lezingen en congressen op een eigen tribune konden bijwonen, maar stonden hun veelal niet toe als volwaardige leden te participeren. Stem- en spreekrecht werd hun vaak onthouden.²⁶ Er waren echter wel informele contacten tussen de mannelijke wetenschappers en vrouwen die elkaar kenden uit hun familie- of kennissenkring.

Vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw klonk in Nederland de roep door dat ook vrouwen recht hadden om actief te participeren in de eigentijdse debatten, scholingsmogelijkheden en kennisvergaring. Velen beriepen zich op wat traditioneel vrouwelijk was en zetten daarmee de oude wetenschappelijke traditie voort waarin kennisverwerving en kennisverspreiding op de voorgrond stonden. Storm-van der Chijs pleitte bijvoorbeeld niet voor deelname van vrouwen aan de wetenschapsontwikkeling per se en niet voor het openstellen van de instellingen voor onderzoeksters, maar voor het beschikbaar stellen van wetenschap-

pelijke kennis aan vrouwen. Zij hoefden geen theoretische geleerden te worden. Vrouwen hadden recht op kennis om hun werk in de praktijk te kunnen verbeteren en die kennis ook aan andere vrouwen door te geven. Zij erkende daarbij een fundamenteel onderscheid in mannen- en vrouwenwerk. Vrouwendomeinen in de landbouw waren bijvoorbeeld de zuivelbereiding, opfok van kleinvee, pluimveeteelt en tuinbouw. Storm-van der Chijs bestreed ook de uitsluiting van vrouwen van de op te richten opleiding voor apotheker. Zij voerde aan dat juist vrouwen in de plattelandsapothek hun man ondersteunden met het verzamelen van natuurlijke ingrediënten en het mengen van stoffen tot medicijnen.²⁷

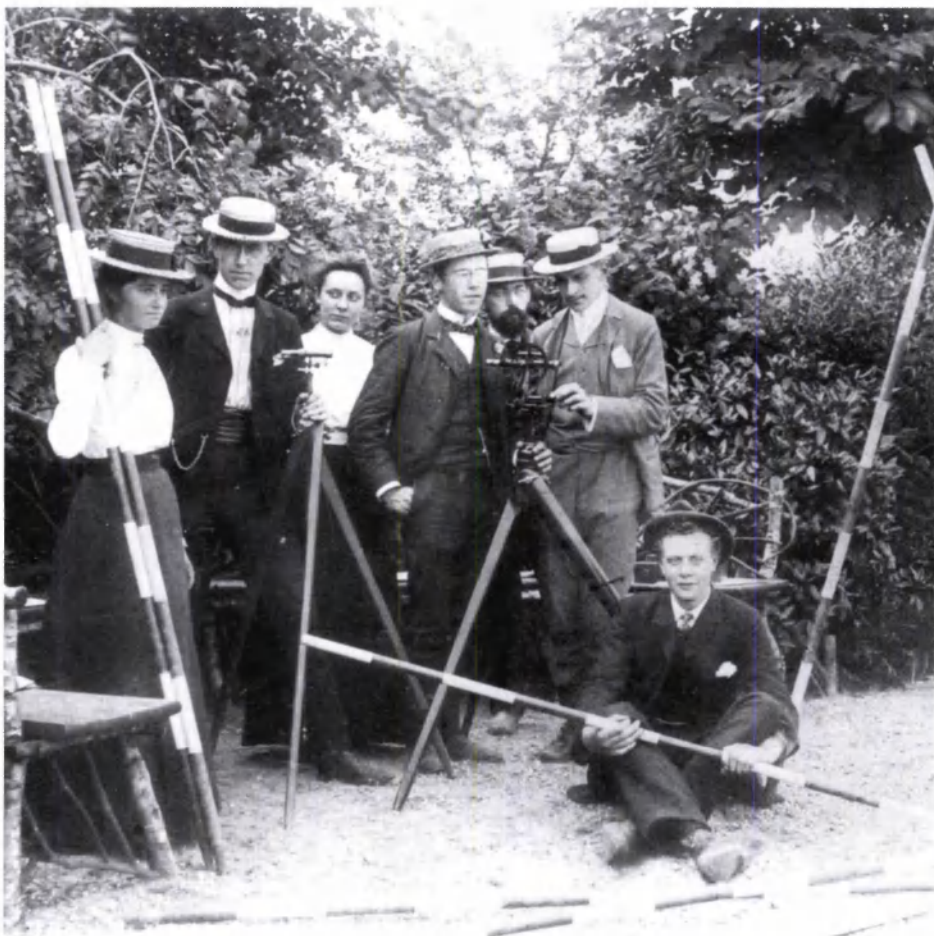
Tussen wetenschapsontwikkeling vanuit de praktijk en vanuit vooropgezet experimenteel en fundamenteel onderzoek werd steeds duidelijker verschil gemaakt en dit vertaalde zich in een rangorde tussen beide. De eerste stroming werd minder serieus genomen door de wetenschap en werd niet in de zogenaamde canon opgenomen, waarin de vooruitgang van een wetenschapsgebied tot uiting werd gebracht. Formeel was een wetenschappelijk bolwerk opgetrokken waarin vrouwen geen plaats hadden. Desondanks bleek het bolwerk informeel wel doordringbaar. Dit verklaart waarom zowel idealisten als realisten aanknopingspunten vonden in de strijd tegen uitsluiting van vrouwen. Idealisten pakten de formele uitsluiting aan, terwijl de realisten de niches in het bolwerk aangrepen om er langzaam maar zeker in door te dringen.²⁸

Tegelijkertijd waren debatten over de richting van de rijkslandbouwschool en de landbouwwetenschappen te beluisteren. De landbouwwetenschappen waren immers op de praktijk gericht en de landbouw zelf kende strikt vrouwelijke arbeidsdomeinen. Daarom is het niet verwonderlijk dat zowel tegenover de verwetenschappelijking als tegenover de integratie van vrouwen in de landbouwwetenschappen een tweeslachtige houding bestond. Voorstanders van een nadrukkelijk wetenschappelijke status van de rijkslandbouwschool kwamen tegenover de mensen van de praktijk te staan. Het lijkt aannemelijk dat vrouwen juist het eerst een plaats kregen in die wetenschapsgebieden en wetenschappelijke werkzaamheden die het nauwst bij de praktijk van de vrouwelijke arbeidsdomeinen aansloten.

Institutioneel kwamen Nederlandse vrouwen op het gebied van de landbouw in 1889 voor het eerst aan hun trekken. Toen openden nieuwe scholen voor zuivelvakonderwijs hun deuren voor vrouwen en leerden hun op basis van wetenschappelijk vergaarde kennis hun boteren kaasbereiding te verbeteren.²⁹ In andere landen namen vrouwen initiatieven voor tuinbouwscholen, pluimveeteeltscholen of algemene landbouwscholen voor vrouwen. Voorbeelden daarvan zijn te vinden in Groot-Brittannië, Ierland, de Verenigde Staten en Zwitserland en Duitsland. Grote aantrekkingskracht had in Nederland bijvoorbeeld de Tuinbouwschool voor vrouwen in Friedenau (1894) die in 1899 naar Marienfelde bij Berlijn verhuisde en onder leiding stond van Elvira Castner (geb. 1844).³⁰

In Nederland kwam de doorbraak van het tuinbouwonderwijs voor vrouwen tijdens de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid in 1898. In 1907 werd de Tuinbouwschool voor Meisjes te Rijswijk opgericht. De opleiding werd gerangschikt onder het middelbaar landbouwwakonderwijs.³¹

In dezelfde periode kwamen ook de eerste meisjes naar de landbouwkundige opleiding in Wageningen. In 1881 had directeur C.J.M. Jongkindt Coninck (1831-1885) van de toen tot het middelbaar onderwijs behorende Rijkslandbouwschool te Wageningen duidelijk gemaakt

Afb. 20 Cursus landmeten, links Non Maurenbrecher (later gehuwd met Sprenger), rechts Nelly Nieuwland (later gehuwd met Beumée), 1903, Tuinbouwschool Wageningen, Particulier archief.

dat hij geen meisjes zou weigeren als zij aan de toelatingseisen voldeden. Niettemin zag hij geen nut in een algemene landbouwopleiding voor meisjes, maar beval aan om voor hen vakonderwijs te bepleiten. Hij zag de landbouwschool vooral als een opleidingsinstituut ter verbetering van de bedrijfsvoering door boerenzonen van middelgrote tot grote landbouwbedrijven alsook voor de opleiding van leerkrachten.³²

Het duurde tot 1904 voordat E.H.A.(Elise). Berkhout (geb. 1882) als eerste vrouw het bij de school behorende diploma van landbouwkundige mee naar huis kon nemen. Voordat de school in 1918 tot het hoger en wetenschappelijk onderwijs ging behoren, behaalden ook E.C.(Betsy) van Goor (geb. 1885) en P.J.F.(Nelly) Nieuwland (geb. 1882) de bul van tuinbouwkundige in het schooljaar van 1906/1907. G.A.A.(Frida) Eversmann (1890-1941) die in 1919 de eerste vrouwelijke landbouwkundig ingenieur werd, rondde in 1914 eerst deze middelbare opleiding als landbouwscheikundige af. In hetzelfde schooljaar kreeg M.A. Engel (geb.1892)

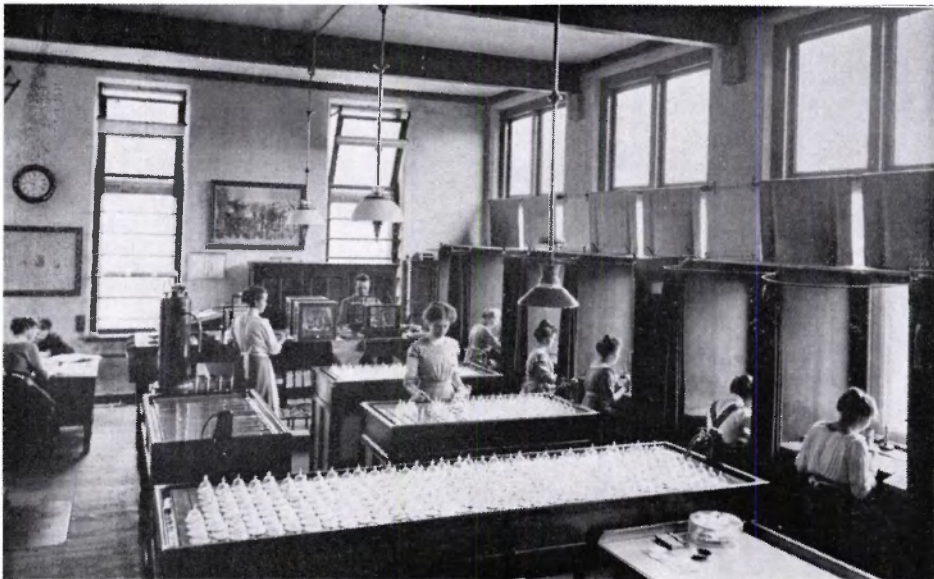

Afb. 21 Lokaal voor scheikunde met Nelly Nieuwland, De Rijks Hoogere Land-, Tuin-, en Bosbouwschool te Wageningen, Den Haag 1905, 71.

haar diploma als landbouwkundige. Tenslotte kwamen E.R.(Elisabeth) Veth (geb. 1894) als tuinbouwkundige in 1918 en N.G.(Nancy) Hoek (geb. 1901) als landbouwkundige in 1921 met het middelbare diploma van de reeds voor 1918 aangevangen opleiding af.

Van de Wageningse afgestudeerden hadden Elise Berkhout en Betsy van Goor een baan totdat zij respectievelijk in 1905 en 1911 trouwden. Berkhout werkte als assistente op het Landbouwproefstation te Wageningen. Van Goor was in dienst bij het Rijksproefstation voor Zaadcontrole te Wageningen. Omdat beiden met een in Wageningen afgestudeerde trouwden, bleven zij in het Wageningse circuit bekend. Berkhout huwde Brandts Buys en Van Goor trouwde met N. van Poeteren die in 1919 hoofd van de Plantenziektenkundige Dienst werd. Als enige verwierf Nelly Nieuwland meteen een plaats op de Landbouwschool zelf. Zij was van 1907 tot 1915 assistent bij scheikunde. Ook Nelly Nieuwland nam ontslag vanwege haar huwelijk. Niettemin publiceerde ze in 1922 nog eenmaal onder haar nieuwe naam over een onderzoek dat zij blijkbaar had gedaan tijdens haar verblijf in Nederlands-Indië, waar haar man een betrekking had.³³ Toen haar man, dr. ir. J.G.B. Beumée, in 1945 tot lector in Wageningen werd benoemd, verkeerde ze weer meer in Wageningse kringen.

Tot 1918 kwam het in Nederland zelden voor dat vrouwen in de rang van assistent werkten aan wetenschappelijke instellingen op het gebied van de landbouw. De Rijksveeartsenschool kende geen enkel vrouwelijk wetenschappelijk personeelslid. Ook het Bacteriologisch Instituut, het Suikerlaboratorium en de Rijksseruminrichting hadden geen vrouwelijke wetenschappers in dienst. Op de landbouwproefstations waren wel vele vrouwen werkzaam, met name op terreinen die vanouds als vrouwendomein golden. Er waren zelfs bijna uitsluitend vrouwen werkzaam in het Rijksproefstation voor Zaadcontrole. Zij waren even-

Afb. 22 Alleen de leidinggevenden waren mannen, Laboratorium Rijksproefstation voor Zaadcontrole, Staatszorg voor den landbouw, Den Haag 1913.

wel in de beginjaren alleen als adjuncts en leerling-adjuncts aangesteld. Directeur Bruyning Jr. meldde in zijn jaarverslag van 1903/4 dat het hem zo geweldig beviel dat hij voortaan over vaste adjuncts kon beschikken. Opmerkelijk is dat deze functie alleen door vrouwen werd bekleed, terwijl de assistenten, hoofd-assistent en directeur op dat moment allen mannen waren. In 1912 kwam daar voor het eerst een vrouw in de positie van assistent werken.³⁴ In dezelfde periode werden ook op de andere proefstations meer vrouwen in de functie van assistent benoemd. Het Gronings Landbouwproefstation had reeds vanaf 1903 een vrouw in dienst in een wetenschappelijke functie en bevorderde haar zelfs tot hoofd-assistent in 1914. Dit was Alida Huizinga (1872-1942) die volgens historica De Wilde van 1891 tot 1897 aan de universiteit van Groningen farmacie had gestudeerd en daar van 1899 tot 1900 een assistentschap had gehad.³⁵

Frida Eversmann ging na haar afstuderen meteen als assistente bij het Landbouwproefstation te Maastricht aan het werk. In 1915 kwam zij naar Wageningen als opvolgster van Nelly Nieuwland. In haar nieuwe positie bereidde zij zich tevens voor op het eerste officiële ingenieursexamen dat zij bij de eerste gelegenheid in 1919 haalde en daarmee werd ze de eerste vrouwelijke landbouwkundig ingenieur.³⁶

VEELBEREISD EXPERT IN LANDBOUW- EN VROUWENZAKEN Mienette Storm-van der Chijs (1814-1895)

Storm-van der Chijs is de naamgeefster van het Storm-van der Chijs Fonds dat om de twee jaar stipendia uitreikt aan veelbelovende promovendae aan Wageningen Universiteit. Haar naam past daar zo goed bij omdat zij in een streven landbouwkundige en sociale hervorming combineerde en daarbij ook oog had voor de achtergestelde positie van vrouwen uit die tijd als het om ontplooiingsmogelijkheden ging.

Zelf was zij laat getrouwd en binnen drie maanden weer jong weduwe geworden. Omdat zij over een aanzienlijk vermogen beschikte, kon zij zich behalve grote investeringen in sociale projecten ook veel reizen over de hele wereld veroorloven. In 1877 meldde *De Huisvrouw* dat zij reeds vier werelddelen had bezocht en het voornemen had uitgesproken om naar Australië af te reizen. Mienette was geen persoon om ontdekkingstochten in de wildernis te ondernemen. Zij was heel praktisch ingesteld getuige ook haar adviezen voor het reizen van een dame in de tweede helft van de achttiende eeuw. Uit haar rapportages komen dan ook niet allerlei wilde en spannende verhalen naar voren. Zij was er vooral op uit om nieuwe zaken te leren kennen die voor het Nederlandse volk van nut konden zijn. Dat konden nieuwe landbouwgewassen zijn, ongekende boomsoorten, maar ook allerlei sociale initiatieven van verlichte vernieuwers die zij in het buitenland graag bezocht.

Haar goede contact met het koningshuis vergemakkelijkte de bezoeken; vele deuren gin-

Afb. 23 Mienette Storm-van der Chijs, Fotoarchief IIAV

gen voor haar open. De grootvader van Storm-van der Chijs van moederszijde was generaal en adjudant van Koning Willem II en had in 1839 prinses, later Koningin Sophie (1818-1877), uit Württemberg naar Nederland vergezeld. Hij had haar op haar gemak willen stellen en haar met zijn iets oudere kleindochter Mienette die goed Duits sprak, kennis laten maken. Zij zijn goede vrienden geworden.

Het reizen had zeker met de achtergrond van haar vader te maken. Hij was een voornaam koopman in Delft. Hij importeerde thee vanuit Nederlands-Indië en exporteerde zelf vooral boter en kaas. Van jongsaf aan vond Mienette regelmatig het ouderlijk huis 'De Werelt' vol met zakenlieden en geleerden. Soms mocht ze mee op reis met haar vader. Zo kreeg ze de kans om veel te leren ondanks dat zij als vrouw niet op een universiteit kon worden toegelaten.

Zelf wordt zij algemeen erkend als 'wegbereidster' of 'baanbreekster' voor de eerste feministische golf in Nederland. Ook in de recente geschiedschrijving over de vrouwenbeweging in de negentiende eeuw komt haar naam regelmatig voor. Haar werk in de liefdadigheid liet haar inzien dat vrouwen beter in haar eigen bestaan konden voorzien als hun mogelijkheden om aan werk te komen en scholing te krijgen, werden verbeterd. Treffend karakteriseerde de Delftse afdeling van de Soroptimisten haar in 1955 op een gedenksteen aan de gevel van haar ouderlijk huis in Delft: 'Wereldreizigerster. Voorloopster van het feminisme'.

Ze stelde zich onafhankelijk op en kon zich schijnbaar goed weren als zij weer eens als eerste vrouwelijke spreker publiekelijk optrad. Ze nam geen blad voor de mond, al bespeelde zij ook het voornamelijk mannelijk publiek door hen eerst heel bescheiden tegemoet te treden. Uit de verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres blijkt hoe zij, eenmaal op dreef, in zwaar en gezwollen taalgebruik hun uiteindelijk het goede voorbeeld wilde voorhouden.

Zij had een belangrijke rol in het filantropische werk in Delft. Zij heeft voor een groep Delftse wezen een kolonie in Zuid-Afrika gesticht waar dezen onder begeleiding zelf in hun levensonderhoud leerden voorzien. Haar tweede kolonie had zij in Tennessee willen vestigen, maar door het uitbreken van de Amerikaanse Burgeroorlog moest zij haar voorbereidingen daarvoor in 1863 laten staken. Ook in Nederland bezocht zij met veel belangstelling de Maatschappij voor Weldadigheid en andere initiatieven 'ter verheffing' en berichtte graag over allerlei initiatieven uit binnen- en buitenland. Ook nam ze vele attributen van haar reizen mee waarmee een school of instelling hun voordeel mee konden doen.

Haar werk voor het landbouwonderwijs voor meisjes in samenwerking met J.P. Amersfoort, een vooruitstrevende advocaat-boer uit de Haarlemmermeer, is elders uitgebreid aan de orde gekomen. Samen probeerden zij vrouwen te mobiliseren om geld bijeen te brengen en aanhangers te winnen voor de oprichting van een landbouwschool voor meisjes. In het voorafgaande hoofdstuk is kort gememoreerd hoe zij haar sporen in de landbouwwereld verdiende. Zij was ook lid van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw en liet ook in hun vergaderingen van zich horen. Helaas zijn haar archieven en verzamelingen door brand verwoest, maar doordat zij veel in het openbaar sprak en zelf aan tijdschriften stukken toezond, kon zij weer redelijk goed aan de vergetelheid worden onttrokken.

3

Wetenschapper en vrouw aan de LH, LUW en WU

3.1 ‘Zij is een eerste wetenschappelijke kracht’: 1918 tot 1945

Toen de Rijks Hogere Landbouw-, Tuinbouw- en Boschbouwschool in 1918 wettelijk werd erkend als instelling voor wetenschappelijk onderwijs en onderzoek², waren de leidinggevenden van de nieuwe Landbouwhogeschool zich sterk bewust van de noodzaak deze nieuwe status waar te maken en hoog te houden. Zij probeerden prestigieuze hoogleraren aan zich te binden en hun wetenschappelijke netwerk internationaal uit te bouwen. Maatstaf waren vergelijkbare instituten in het buitenland, de hogeschool in Delft en verwante afdelingen aan de algemene universiteiten. In de vergaderingen klonk het meermalen dat aan de verbetering van het culturele klimaat moest worden gewerkt. De pleitbezorgers hiervoor vreesden dat Wageningen door zijn afgelegen ligging onvoldoende aantrekkingskracht had voor het personeel dat zij in Wageningen wilden aanstellen. De Landbouwhogeschool was namelijk voor veel vakgebieden afhankelijk van elders afgestudeerden. Omdat ze zelf bijvoorbeeld niet opleidde tot de voor de landbouw relevante basisvakken, moesten vooral biologen en scheikundigen van elders worden gerekruteerd. De botanici en chemici zijn voor dit boek een interessante groep; juist onder hen bevonden zich veel vrouwen die zich vaak op toegepast onderzoek toelegden.

Bovendien was het zeker niet zo dat vóór 1918 in Nederland geen voor de landbouw relevant onderzoek werd gedaan. De Landbouwhogeschool moest daarin haar positie bepalen. Plantenziektenkundig, chemisch bodemkundig en microbiologisch onderzoek vond bijvoorbeeld aan meerdere instellingen plaats. De universiteiten van Amsterdam, Utrecht en Groningen maakten geen geheim van hun landbouwkundige ambities en Leiden kende een eeuwenlange onderzoekstraditie op botanisch vlak. De Wageningse hoogleraren op deze terreinen kwamen zelf uit die wereld. Daardoor kon de nieuwe Landbouwhogeschool enerzijds voortvarend op deze wetenschappelijke basis voortbouwen, maar moest anderzijds ook haar eigenheid in onderlinge competitie én samenwerking profileren. De hoogleraren hielden nauw contact met hun collega's elders en benutten hun netwerk bij het invullen van vacatures. Op deze manier bleef Wageningen van voldoende toevoer verzekerd. Voor sommigen van de jong afgestudeerden betekende een assistentschap in Wageningen de eerste stap in hun wetenschappelijke loopbaan, enkelen volgden later zelfs de hoogleraar op. Voor dit boek is het van belang te bezien in hoeverre vrouwelijke afgestudeerden van elders hierin een aandeel hadden.

Voor de specifieke landbouwvakken en het direct op de landbouwpraktijk gerichte on-

derzoek was Wageningen als enige landbouwhogeschool in Nederland wel op zichzelf aangewezen. De koloniale landbouw, de Nederlandse landbouw, de tuinbouw en de bosbouw stonden bij geen van de universiteiten op het programma. Daarin moest de Landbouwhogeschool terugvallen op de eigen afgestudeerden, of buitenlandse specialisten aantrekken. Interessant is te bezien of de Landbouwhogeschool ook voor de voor Nederland 'nieuwe' wetenschapsgebieden meisjes wist te trekken en vast te houden na hun afstuderen.

Het is opmerkelijk dat er tot na de Tweede Wereldoorlog geen vrouwen in de hoogste wetenschappelijke functies van hoogleraar en lector waren aangesteld aan de Landbouwhogeschool. Aan deze functies was zeggenschap over de onderzoeksrichting of de invulling van het onderwijs verbonden. De eerste vrouwelijke lector in Wageningen, dr. C.A. Reinders-Gouwentak kreeg in 1945 een aanstelling in tijdelijke dienst, die steeds werd verlengd totdat zij in 1956 de hoogleraar opvolgde. Zij werkte reeds vanaf 1929 bij Plantkunde. De eerste vrouwelijke hoogleraar, drs. C.W.(Mien) Visser, werd in 1952 benoemd op de leerstoel Landbouwhuishoudkunde.

Toch waren er ook andere vrouwelijke wetenschappers in dienst waar Wageningen trots op kan zijn. Zij waren werkzaam als assistent op één na, want I.(Ida) Luyten was in 1918 tot hoofd-assistent benoemd. Een aantal van hen bemachtigde de doctorstitel. In 1925 werd J.H.H.(Jikke) van der Meer de eerste vrouwelijke doctor op de Landbouwhogeschool. Zij werkte al vanaf 1918 bij het Instituut voor Fytopathologie en promoveerde met lof in Amsterdam op 25 maart 1925. Nadien nam het aantal doctores onder de Wageningse wetenschapsters verhoudingsgewijs toe. Toch zijn deze doctores, doordat zij niet tot de hoogste staf behoorden en allemaal elders promoveerden, tot nu toe onzichtbaar gebleven in de Wageningse geschiedenis. Deze paragraaf zal de vrouwelijke wetenschappers uit de beginperiode van de Landbouwhogeschool uit de vergetelheid halen door hen bij naam te noemen en op hun loopbaan in te gaan. In de bijlagen is bovendien een lijst met hun persoonsgegevens toegevoegd.

'Landbouw' keerde zich tegen vrouwen in hoge wetenschappelijke functies

Dat de Landbouwhogeschool tot 1952 geen vrouwelijke hoogleraar op haar personeelslijst kon vermelden, wil niet zeggen dat vrouwen nooit serieus kandidaat voor deze functie waren geweest. In zijn geschiedschrijving gaat Van der Haar er uitgebreid op in dat dr.mr. E.C.(Lizzy) van Dorp (1872-1945) in 1921 de eerste vrouwelijke hoogleraar van Wageningen had kunnen worden.³ Wageningen had zelfs de primeur kunnen hebben van de eerste vrouw die in Nederland tot gewoon hoogleraar werd benoemd.⁴ Ondanks herhaaldelijke aandrang van de senaat van de Landbouwhogeschool⁵ om haar te benoemen, werd een ander de nieuwe hoogleraar staathuishoudkunde (economie), statistiek en Nederlands agrarisch recht. Lizzy van Dorp rondde in 1901 te Leiden haar studie rechten af, promoveerde in 1903 en werd in 1919 als privatdocente⁶ tot de Universiteit van Utrecht toegelaten. Uit de correspondentie over haar benoeming blijkt dat er veel waardering was voor haar heldere en oorspronkelijke wijze van redeneren en dat zij als een begaafd docent bekend stond. De notulen van de vergadering van curatoren⁷ en de daar besproken stukken geven de gang van zaken prijs. Curator en oud-inspecteur van het landbouwonderwijs F.B. Löhnis (1851-1927) had de bood-

schap meegekregen dat minister H.A. van IJsselstein tegen de benoeming van een vrouw was. Curator en voormalig directeur-generaal van landbouw dr. H.J. Lovink (1866-1938) uitte eveneens bezwaren. Hij benadrukte het feit dat zij vrouw was, terwijl hij in het algemeen geen goede ervaring met 'de vrouw als ambtenaar' bleek te hebben. President-curator jhr.dr. S. van Citters (1865-1942), commissaris der Koningin in Gelderland, vroeg zich vervolgens hardop af of vrouwen nog wel op hogere leeftijd naar behoren een ambt konden vervullen. Van Dorp was toen bijna vijftig. Kritiek op haar politieke betrokkenheid bij de kiesrechtstrijd⁸ of op haar wetenschappelijk werk bleef uit. De rector en de senaatscommissie die op de vergadering aanwezig waren, konden de curatoren niet tot andere gedachten brengen. Rector dr. M.J. van Uven (1878-1959) benadrukte dat zij een eerste

Afb. 24 Lizzy van Dorp, in 1921 voorgedragen als hoogleraar, maar wegens haar vrouwzijn niet geschikt bevonden, Fotoarchief IIAV, Amsterdam.

klasse wetenschapsvrouw was. Ir. B. van der Burg (1879-1963) wees vergeefs op de benoeming van twee vrouwelijke buitengewoon hoogleraren in Groningen en Utrecht enkele jaren daarvoor. Tenslotte trachtte ir. S. Koenen (1871-1922) het voordeel van de twijfel te laten spreken. Hij stelde dat de benoeming van een vrouw gevaren met zich meebracht, maar zijn uitgangspunt was 'beter eene vrouw van eerste capaciteit dan een middelmatige man'.⁹ De senaatscommissie kreeg echter opdracht nogmaals op zoek te gaan en tegenkandidaten voor te dragen. Een kamervraag van mr. A.G.A. Ridder van Rappard aan de minister over zijn veto mocht evenmin baten.¹⁰ Toen de zaak vier maanden later werd afgesloten, was de burgemeester van Wageningen mr. H.F. Hesselink van Suchtelen de enige van de curatoren die voor de benoeming van de vrouwelijke hoogleraar bleef pleiten. Uiteindelijk werd de nieuwe tegenkandidaat als enige kandidaat ter benoeming voorgedragen.¹¹ Pijnlijk genoeg moest deze keus achteraf worden betreurd: dr. W.C. Mees R. Azn werd in 1946 uit het hoogleraarsambt gezet vanwege collaboratie met de Duitse bezetters.¹²

Volgens historica Inge de Wilde had directeur-generaal van landbouw, C.J. Sikesz eerder de benoeming van een vrouw op een belangrijke positie tegengehouden. In 1899 was J.(Tine) Tammes (1871-1947) ter benoeming aan het Laboratorium voor Fytopathologie 'Willie Commelin Scholten' voorgedragen. Het laboratorium was toen nog in Amsterdam gevestigd en stond onder leiding van J. Ritzema Bos (1850-1928). De Landbouwoverheid had inmenging in personeelszaken bedongen in ruil voor financiële steun. De beoogde functie hield onder andere de vervanging van de directeur in. Het argument tegen haar benoeming was dat men een vrouw toch niet in weer en wind op pad kon laten gaan om de proefvelden te inspecteren. Tegenweer van Ritzema Bos en andere professoren mocht niet baten. De Wilde schrijft

dat ze daarna in 1900 een baan in Wageningen kreeg aangeboden, maar deze niet heeft geaccepteerd. Ook de beurs om onderzoek in 's Lands Plantentuin te Java te gaan verrichten die zij in 1898 had aangevraagd en in 1901 kreeg toebedeeld, heeft zij niet benut. De Wilde suggereert als mogelijke oorzaken: plichtsgevoel tegenover de ouders, faalangst en een niet al te sterke gezondheid. Niettemin heeft Tine Tammes haar wetenschappelijke loopbaan voortgezet. Hoewel zij met haar expertise heel goed in de voorste gelederen van de Wageningse wetenschappers paste, bleef zij aan de Groningse Universiteit verbonden. In 1919 werd zij daar benoemd tot bijzonder hoogleraar in de variabiliteit en erfelijkheidsleer.¹³

Toen Ritzema Bos in 1906 zelf hoogleraar en directeur bij het Instituut voor Fytopathologie in Wageningen werd, wist hij het geld van Landbouw en zijn assistent en latere opvolger dr. H.M. Quanjer (1879-1961) mee te krijgen. Daarmee was Landbouw de greep op het Laboratorium voor Fytopathologie 'Willie Commelin Scholten' kwijt, maar stonden de stichters van het laboratorium voor de vraag hoe ze het verder draaiende konden houden. Dr. J.(Johanna) Westerdijk (1883-1961) werd de nieuwe directeur. Zij was hetzelfde jaar met lof in Zürich gepromoveerd. Historica Mineke Bosch durft niet met zekerheid te zeggen of de stichteres en bekend feministe H.H.(Hendrina) Commelin Scholten (1832-1917) de hand in haar benoeming heeft gehad. Wel heeft Westerdijk later beweerd dat zij haar de ogen heeft geopend voor vrouwenvraagstukken.¹⁴ Het laboratorium groeide onder leiding van Westerdijk uit tot een vermaard en hoogstaand wetenschappelijk instituut. Vanwege ruimtegebrek verhuisde het in 1921 naar Baarn. Westerdijk zag haar prestaties in binnen- en buitenland beloond met een buitengewoon hoogleraarschap in Utrecht (1917) en Amsterdam (1930). Het hoogleraarschap maakte het haar mogelijk om studenten en promovendi op te leiden. Vele vrouwen hebben Westerdijk als docent meegemaakt, waren werkzaam bij haar en zijn bij

Afb. 25 Johanna Westerdijk temidden van haar collega's voor het Laboratorium, Fotoarchief IIAV, Amsterdam.

Afb. 26 Midden op het bordes Johanna Westerdijk (met donkere hoed), International Conference of Phytopathology and Economic Entomology, Nederland 1923, Historische Verzameling WUR.

haar gepromoveerd.¹⁵ Een aantal van hen zal nog de revue passeren omdat zij ook in Wageningen hebben gewerkt. Ritzema Bos had zich duidelijk in haar vergist, toen hij laatdunkend liet weten dat het laboratorium onder leiding van een dame zonder relevante ervaring op het betreffende wetenschapsgebied, niet meer kon bereiken dan een privé-laboratorium.¹⁶

Tenslotte een zaak waarvan enkele puzzelstukjes ontbreken. In 1918 werd in de vergadering van curatoren geopperd of dr. M.A.(Marianne) van Herwerden (1874-1934) niet kon worden uitgenodigd om erfelijkheidsleer te komen doceren. Van Herwerden was op dat moment werkzaam aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Zij werd warm aanbevolen met de woorden: 'Mej van Herwerden schijnt eene zeer bekwame vrouw te zijn'.¹⁷ Op dat moment was het wachten op de bekende Zweedse geneticus H. Nilsson-Ehle die al lang op het verlanglijstje van de Landbouwhogeschool stond en voor deze taak was aangezocht. Nadat hij meerdere malen had laten weten dat het hem nog niet lukte naar Nederland te komen, kwam in maart 1919 uitsluitel dat hij echt niet meer zou komen.¹⁸ Marianne van Herwerden kwam echter niet meer in de notulen voor en wij hebben niets kunnen vinden over wat er is gedaan met de suggestie om haar te vragen. In januari 1920 werd dr. J.A. Honing benoemd tot hoogleraar in de erfelijkheidsleer voor plant en dier.

Vrouwelijke ingenieurs en doctores uitsluitend als assistent

De vrouwelijke wetenschappers aan de Landbouwhogeschool waren in het Interbellum dus allen in de rang van assistent aangesteld. Tussen deze vrouwelijke assistenten bestonden wel markante verschillen. Omdat de wetenschappelijke studie toen nog niet zo lang voor vrouwen openstond, gingen nogal wat vrouwen alsnog op latere leeftijd studeren. Anderen moesten, voordat zij mochten gaan studeren, eerst de juiste vooropleiding doorlopen. Dat betekende dat de verschillen in leeftijd bij hun eerste dienstverband groot waren.

Er bestond ook een verschil in kansen op een spoedig huwelijk. Vrouwen moesten in die tijd

rigoreus kiezen tussen een huwelijk of een wetenschappelijke loopbaan. Zoals in hoofdstuk twee al aan de orde kwam, was het in deze tijd de normale gang van zaken dat een vrouw bij haar huwelijk haar ontslag indiende. Degenen die hun echtgenoot via de studie of het werk hadden leren kennen, vonden soms gezamenlijk een uitweg voor hun wetenschappelijke belangstelling. Sommigen bleven onbetaald aan het werk van hun echtgenoot bijdragen. Een enkeling kon zich een laboratorium aan huis veroorloven. Anderen bleven op de hoogte door in Wageningse kringen te participeren en wetenschappelijke evenementen bij te wonen. Hoewel dat moeilijk is te bewijzen, lijkt het logisch dat bij een benoeming een soort 'huwelijkswaarde' voor de langere duur werd ingeschat. Een afdeling zou immers een vrouwelijke arbeidskracht kwijt raken zodra zij huwde. Om een kans op een vaste benoeming te hebben, konden ongehuwden zich op hun beurt niet anders dan zeer loyaal aan het vak en hun werkplek tonen.

Tijdens de crisis van de jaren dertig waren er naast de betaalde assistenten ook vrouwen in de laboratoria werkzaam die 'buiten bezwaar van de schatkist' werkten. Andere afgestudeerden namen de status van 'ingeschrevene zonder examendoeleinden' aan om zich toegang tot de laboratoria te verschaffen en daar hun werk voort te kunnen zetten.

Enkele vrouwen verwierven officieus een bijzondere status die boven die van assistent uitging, omdat zij eenvoudigweg jarenlang goed werk afleverden. Een voorbeeld is de eerste vrouwelijke ingenieur van de Landbouwhogeschool, ir. Frida Eversmann. In toenemende mate werd zij de spil op het laboratorium voor landbouwscheikunde onder leiding van J.H. Aberson (1857-1935). Ook al kreeg ze formeel geen andere status, Aberson vertrouwde haar die verantwoordelijkheid volledig toe. Uit een toelichting aan de senaat uit 1918 blijkt hoezeer hij haar werk waardeerde en haar wilde inzetten om naast zijn drukke bestuurlijke bezigheden door te kunnen gaan met onderzoek.¹⁹ Uit zijn lijst van publicaties blijkt dat hij nadien alleen nog met Eversmann als mede-auteur heeft gepubliceerd.²⁰

Hoofd-assistent Ida Luyten lijkt een vergelijkbare belangrijke rol gespeeld te hebben in het Laboratorium voor Plantenfysiologie onder leiding van dr. A.H. Blaauw (1882-1942). De archieven melden dat zij hem bij diens langdurige ziekte volledig vervangen had. Zij heeft een indrukwekkende lijst van publicaties op haar naam staan. In de terugblik van rector Bakker in 1935 kwam aan de orde dat zij was benoemd tot erelid van de Ameryllis Society in de Verenigde Staten.²¹ Toch kwam zij in 1942 niet als opvolger van Blaauw in aanmerking. Wel nam zij het beheer waar.²² In 1958 werd zij benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau.²³

Van veel andere vrouwen is het niet bekend in hoeverre zij meer verantwoordelijkheid kregen dan op grond van hun positie was te verwachten. Bovendien is verder onderzoek nodig om meer over hen te weten te komen. Bij Blaauw werkte behalve Ida Luyten van 1918 tot 1926 bijvoorbeeld ook M.C. (Martha) Versluys (geb. 1897). Na haar vertrek nam dr. A.M. (Annie) Hartsema haar plaats in. Zij was in 1924 in Utrecht gepromoveerd bij prof.dr. F.A.F.C. Went. In het voorwoord van haar proefschrift uitte ze haar dankbaarheid dat zij 'zo lange tijd' zijn leerling en 'zelfs zijn hoofdassistent' mocht zijn.²⁴ Zij onderhield ook contact met Johanna Westerdijk die zij vol waardering in het voorwoord van haar proefschrift toesprak:

'U, Hooggeleerde Westerdijk, dank ik voor Uw onderwijs zowel als voor Uw persoonlijke omgang en voor de gastvrijheid, die ik zo dikwels in Baarn mocht genieten, hoewel ik tot mijn spijt nooit onder Uw bezielende leiding op "Java" heb kunnen werken.'²⁵

Uit de bronnen blijkt dat ook ir. H.G.(Hester) Kronenberg (geb. 1912) enige tijd in hetzelfde Laboratorium voor Plantenfysiologie werkzaam was. Zij publiceerde in 1937 samen met Blaauw over de bloemvorming van de hyacint en de zogenaamde Darwintulp.²⁶ In 1952 was zij in dienst van het Instituut tot Veredeling van Tuinbouwgewassen (IVT) te Wageningen.²⁷ Tenslotte is van ir. N.(Neel) Krijthe (1909-1990) bekend dat zij vanaf 1940 onderzoek op het laboratorium verrichtte.²⁸ Zij kwam in 1950 in vaste dienst bij het Centraal Instituut voor Landbouwkundig Onderzoek te Wageningen dat onderdeel was van de Dienst Rijklandbouwproefstations.²⁹ Beide laatstgenoemden waren in Wageningen afgestudeerd.

Ook bij Plantkunde en Tuinbouw werkten vrouwen als wetenschappelijk personeel. Bij Plantkunde werkten eerst onder leiding van dr. E. Giltay (1858-1935) en vanaf 1923 van dr. E. Reinders achtereenvolgens dr. C.A.(Cornelia, bijnaam 'Julia') Gouwentak (geb.1902), dr. L.C.P.(Loes) Kerling (1900-1985) en dr. J.(Jetske) de Zeeuw (1912-1980). Zij bleken stuk voor stuk uitzonderlijke vrouwen. Cornelia Gouwentak kwam in 1929 in dienst, net nadat ze in Amsterdam cum laude was gepromoveerd op de stofwisseling van de zonnebloem. Ook zij had contact met Johanna Westerdijk opgebouwd. In het voorwoord van haar proefschrift was zij vol lof over haar werk en de feestelijkheden op het Laboratorium te Baarn:

'Hooggeleerde Westerdijk, Aan den tijd dien ik op het Instituut "Willie Crommelin Scholten" heb mogen kennismaken met de grondbeginselen der Phytopathologie heb ik, mede dank zij Uw uitnemende leiding, de aangenaamste herinneringen. Ook dat ik bij feestelijke gelegenheden zoo tallooze malen één Uwer gasten op Villa Java zijn mocht, stel ik op hoogen prijs.'³⁰

In 1937 kreeg zij een contract als vast assistent, maar na de aankondiging van haar huwelijk in 1938 met de professor van de afdeling, moest zij eigenlijk ontslag indienen. Samen kregen ze het voor elkaar dat haar bijdrage voor het vak behouden kon blijven. Zij bleef werken ondanks haar nieuwe status als gehuwde vrouw. Steeds opnieuw werd een tijdelijke contract opgesteld ondanks het gemor van minister. Op het derde verzoek schreef hij verontwaardigd terug dat het een schande was dat ze er ook nog betaling voor vroeg!

Haar dossier was dus gevuld met een stapel papier met tijdelijke aanstellingen. Dat ging door nadat ze in 1945 lector werd: opnieuw in tijdelijke dienst.³¹ Uiteindelijk volgde ze in 1956 haar echtgenoot op toen hij met emeritaat ging. Zij werd daarmee de tweede vrouwelijke hoogleraar in Wageningen.

Jetske de Zeeuw werd in 1938 aangenomen als opvolgster van Cornelia Gouwentak. In hetzelfde jaar is Jetske de Zeeuw in Leiden gepromoveerd. Vanwege de drukte op het practicum, dat alsmaar door meer

Afb. 27 Jetske de Zeeuw, wetenschappelijk medewerker Plantenfysiologie, 1975, Historische Verzameling WUR.

studenten werd gevolgd, bleven uiteindelijk beiden aan de afdeling verbonden. Voor vele studentes van na de Tweede Wereldoorlog vormde Jetske de Zeeuw het vrouwelijke gezicht van Plantkunde. Zij hadden het meest met haar te maken op de practicummiddagen. Van haar zijn minder publicaties bekend. Haar drukke werkzaamheden in het onderwijs hebben haar waarschijnlijk belet om veel te publiceren. In 1975 vierde zij haar veertigjarig dienstverband bij de overheid.

Loes Kerling was de enige van de vrouwen die niet aaneensluitend en op dezelfde werkplek aan de LH werkte. Na haar afstuderen in Leiden werkte zij eerst als onbezoldigde kracht in het laboratorium van de Plantenziektenkundige Dienst en in het Laboratorium voor Mycologie en Aardappelonderzoek. In 1927 werd zij aangesteld als assistent bij Reinders. Intussen behaalde ze in 1928 haar doctorstitel bij Johanna Westerdijk te Utrecht.³² Zij maakte deel uit van de groep vrouwen die onder leiding van Westerdijk de iepenziekte bestudeerde.³³ In 1929 vertrok ze naar het toenmalige Nederlands-Indië, waarmee ze ruimte voor Cornelia Gouwentak maakte. Hoewel Loes Kerling korte tijd terug was in Nederland, verbleef ze in de oorlog weer in Nederlands-Indië. Daar is ze in een Japans interneringskamp terecht gekomen. Na de oorlog verbleef ze enige tijd in Australië, maar is toen door Quanjier naar zijn Laboratorium voor Mycologie en Aardappelonderzoek teruggehaald. In 1952 verliet ze Wageningen definitief als opvolgster van Johanna Westerdijk. Zij verwierf dus als eerste Wageningse vrouw het profesoraat, zij het een bijzonder hoogleraarschap en niet in Wageningen zelf.

B.G. (Dina) Spierenburg (1880-1967) is degene die vanuit Wageningen het meest aan het onderzoek naar de iepenziekte heeft bijgedragen. Zij is tot nu toe niet in de annalen van de Landbouwhogeschool vermeld, omdat zij verbonden was aan de Plantenziektenkundige Dienst en geen onderwijstaken had op de Landbouwhogeschool.³⁴ Dina Spierenburg werkte als lerares totdat zij op 35-jarige leeftijd in 1915 de M.O.-studie biologie in Utrecht oppakte. In 1919 kwam zij bij het Instituut voor Fytopathologie in dienst en bleef daar werkzaam tot aan haar pensioen in 1945. Zij wordt algemeen erkend als degene die als eerste heeft gewezen op de epidemische vorm die de iepenziekte in Nederland had aangenomen. Zij heeft de toen geldende hypothese weerlegd dat deze ziekte door biologische oorlogvoering tijdens de Eerste Wereldoorlog was veroorzaakt. Zij had namelijk ziektesymptomen in oudere houtlagen aangetroffen. In de jaren dertig publiceerde zij bovendien over ziektes in koolgewassen en de gladiool.³⁵ Een blik in haar dagelijks leven aan het Instituut gaf ze in een gedenk-artikel van plaatsvervangend hoofd T.A.C. Schoevers (†1946), waarmee ze lang de kamer deelde en veel op pad ging. De vriendschappelijke toon waarop ze hem karakteriseerde, liet doorschemeren hoe duidelijk aanwezig hij was maar ook dat hij het avontuur iedere keer weer opzocht. Haar beschrijving gaf een uitstekend beeld van het werk dat zij gezamenlijk uitvoerden en weerspiegelde tevens haar houding als vrouwelijke assistent ten opzichte van een mannelijke leidinggevende.

'We bezochten veel frambozen-aanplantingen, zagen de erin voorkomende ziekten en namen, zoo nodig, materiaal van de terreinen mee naar het laboratorium. Daar werden de frambozenstengels en -wortels aan een nader onderzoek onderworpen. We zetten cultures aan om de zwammen uit de zieke plantendeelen op te kweeken. Met de verkregen zwammen werden in den laboratoriumtuin en op verschillende proefvelden buiten Wageningen inoculatie-proeven gedaan. Aan dit werk zat heel wat vast: (microscopisch) onderzoek, allerlei handelingen (o.a. cultures inzetten, overenten van zwammen, inoculatie-proeven), literatuur-studie, administratie en wat niet al! Later nog de verwerking van de resultaten der proefnemingen. Veel avonduren, nachturen, Zon- en feestdagen werden, Timon steeds in een opgeruimde stemming, vol humor en kwinkslagen voor het werk opgeofferd. Want behalve de zieke frambozen had Timon nog veel andere onderzoekingen op zijn programma staan: We trokken voor aaltjeszieke tabak (...) naar de Betuwe, voor zieke populieren naar den Achterhoek, voor zieke aardappelen naar Friesland, Groningen en Zuid-Holland, voor aardbeien naar Beverwijk en naar de Vijfheerenlanden, voor zieke rozen naar N.O.-Brabant en naar de Veluwe enz. Op onze tochten, welke voor een groot deel per fiets (eerst later kwam een motor en daarna een auto voor Dienst-gebruik) werden afgelegd, leerde ik mijn leidenden collega steeds beter kennen. (...) Even afstappen, als er onderweg iets op plantenziektenkundig gebied te zien was: een rups, een kever, een vlinder, een veldje zieke klaver, paddenstoelen, een zieke wilg!'

Als vanzelfsprekend nam zij ook de vrouwelijke rol op zich toen de Dienst een motor ter beschikking kreeg:

'... ging ik als "Rijks-motorengel" mee op de door Timon (...) bestuurden motor. Als Schoevers met den motor uitging, kwam er bijna altijd banden- of motorpech. Ik zat dan langs den weg te wachten, terwijl Schoevers al razende: "Motoren is donderen!", met of zonder hulp van anderen aan een of ander onderdeel peuterde.'³⁶

Interessant detail is dat directeur van de Plantenziektenkundige Dienst, ir. N. van Poeteren (1882-1946), gehuwd was met één van de eerste vrouwelijke landbouwkundigen, Betsy van Goor.

Het Laboratorium voor de Bloembollenteelt te Lisse maakte ook deel uit van het Instituut voor Fytopathologie. Dit laboratorium stond onder leiding van dr. E. van Slogteren, die in 1931 dr. A.S. Timmermans in dienst nam. Zij kon echter maar twee jaar blijven. Uit de notulen van de betreffende vergadering blijkt dat de curatoren een mannelijke collega boven haar verkozen. De reden staat niet vermeld.³⁷ Het was echter heel goed denkbaar in de jaren dertig dat haar collega de voorkeur kreeg vanwege de krapte op de arbeidsmarkt. In het algemeen was toen de tendens om mannen voor te laten gaan, als zij kostwinners waren.³⁸

Het derde onderdeel van het Instituut, het Laboratorium voor Mycologie en Aardappelonderzoek stond onder leiding van Quanjer. Bij zijn aantreden waren enkele vrouwen in dienst die nog door Ritzema Bos waren aangenomen. H.L.G.(Helena) de Bruyn werkte daar vanaf 1919. Zij valt op door haar vele publicaties en bovendien vertegenwoordigde zij het instituut in landelijke commissies. In 1937 nam zij namens het Instituut voor Fytopathologie plaats in de Commissie voor Nederlandse namen van plantenziekten en plagen. Deze com-

missie verzorgde de uitgaven van namenlijsten, die van 1941-1963 via de Nederlandse Plantenziektenkundige Vereniging werden gepubliceerd.³⁹ Toen Johanna Westerdijk in 1946 Quanjer opvolgde als voorzitter van de Plantenziektenkundige Vereniging, nam De Bruyn op haar beurt het redactiewerk voor het Tijdschrift over Plantenziekten van Westerdijk over.⁴⁰ In 1949 werd zij tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau benoemd.⁴¹ In 1952 publiceerde zij nog steeds.⁴²

Jikke van der Meer was vanaf 1918 aan het Laboratorium voor Mycologie en Aardappelonderzoek verbonden. Zij is al eerder genoemd omdat zij de eerste vrouwelijke doctor op de Landbouwhogeschool was. Na haar promotie met lof in 1925 kreeg ze enkele jaren later een fellowship van de *International Educational Board*, waarschijnlijk van de Rockefeller Foundation, om:

‘te Medan kennis te kunnen nemen van de methoden van onderzoek, welk aan het Deliproefstation toepassing vinden en voorts gedurende drie maanden de proefstations op Java te bezoeken’.⁴³

Het jaar daarop meldde de rector dat zij de Landbouwhogeschool een collectie Indische Plantenziekten had geschonken, die zij van haar reis meegebracht had.⁴⁴

Haar loopbaan in Wageningen eindigde relatief snel. Quanjer drong in 1932 op haar ontslag aan. Een akelige kwestie had geleid tot totaal verstoorde werkverhoudingen. Op de vergadering van curatoren, in december 1931, bleek dat Jikke van der Meer haar collega Van de Laar er van had beschuldigd dat hij ‘wetenschappelijke oplichting’ had gepleegd. Quanjer had haar vervolgens terechtgewezen met intimiderende dreigementen. Waarom Van de Laar wel en Van der Meer niet op de vergadering van curatoren werd gehoord, is een raadsel gebleven. In ieder geval viel het besluit beiden te ontslaan. Van de Laar vertrok eerst. Quanjer meldde vervolgens dat de situatie onhoudbaar werd omdat Jikke van der Meer eenvoudigweg niet meer op het werk verscheen. Haar was overplaatsing aangeboden, maar zij was niet bereid om daaraan mee te werken. Gemaskeerd door de slechte economische omstandigheden werd haar positie tenslotte overtollig verklaard en kreeg zij uiteindelijk eervol ontslag per augustus 1932.⁴⁵

Vreemd genoeg verdween ook Frida Eversmann enkele jaren later uit Wageningen vanwege een andere delicate kwestie. Hoewel zij een zeer gerespecteerd hoofdmedewerker was bij Aberson, kwam zijn opvolger ir. J. Hudig, die in 1929 aantrad, met haar in conflict. De archieven vertellen dat Eversmann hem beschuldigde van het sjoemelen met onderzoeksresultaten en laakbaar gedrag tegenover een analiste. Een langdurig onderzoek onder leiding van een speciale commissie ging uitvoerig op het eerste punt in. Dr. M.P. (Marie) Löhns (geb. 1888), die in 1934 op het privé laboratorium van Hudig werkte, werd gehoord en pleitte ten gunste van Eversmann. Het tweede punt uit haar aanklacht kwam in bedekte termen in de notulen voor. Als het al uitgebreid besproken was, dan heeft men dat in ieder geval niet aan de notulen toevertrouwd. Eversmann werd tenslotte gedetacheerd.⁴⁶ Tijdens de oorlog is zij overleden aan een ongeneeslijke ziekte. Van haar is geen ‘*In memoriam*’ gevonden. Wel werd haar werk op de dies van 1946 genoemd toen rector dr. S.C.J. Olivier in zijn historisch overzicht van de Landbouwhogeschool de bijdragen van Aberson memoreerde.⁴⁷

Op voornoemde afdelingen en laboratoria waren de hoogleraren voor hun personeel nog-

al afhankelijk van elders afgestudeerden. Bij Tuinbouwplantenteelt kwamen echter alleen vrouwen in dienst die het ingenieursdiploma Tuinbouw van de Landbouwhogeschool hadden. Als eerste kreeg ir. L.J.M.(Lucie) Oelmeyer (geb. 1906) een betrekking bij ir. A.M. Sprenger (1881-1958), voor een halfjaar, van november 1928 tot juni 1929. Zij trouwde met ir. O. Banga, de persoon die zij op het laboratorium had vervangen. Ir. E.(Ebeline) Huisman (geb. 1910) was assistent tussen 1934 en 1936 en ir. E.(Eltien) Krijthe (1909-1945) kwam in 1938 in dienst bij Tuinbouwplantenteelt. Zij is vanwege illegale activiteiten in mei 1944 opgepakt, in diverse kampen terechtgekomen en nooit meer teruggekomen (zie portret).

Een andere tuinbouwkundig ingenieur kwam bij de afdeling Microbiologie terecht. Ir. J.M.(Marie) Baelde (1910-1945) werkte van 1939 tot 1940 bij dr. J. Smit (1885-1957), waarna ze een baan kreeg bij het Instituut voor Onderzoek op het gebied van verwerking van fruit en groenten.⁴⁸ Ook zij overleed in 1945, maar na de bevrijding als gevolg van een ziekte. Eerder had H.(Helena) Vinkenburg (geb. 1902) op dit instituut als eerste vrouw gewerkt, van 1928 tot 1930. Toen stond de afdeling nog onder leiding van dr.ir. N.L. Söhngen (1878-1934). Helena Vinkenburg had farmacie gestudeerd in Utrecht.⁴⁹ Het kan zijn dat zij al vanaf 1926 onbezoldigd in het laboratorium werkte. Zij stond namelijk van 1926 tot 1928 als student zonder examendoeleinden ingeschreven. Volgens historica De Wilde was het algemeen gebruik dat gastmedewerkers zich op deze manier inschreven.⁵⁰ Vinkenburg kreeg ontslag op haar verzoek. In veel gevallen betekende een dergelijke formulering dat er een huwelijk op komst was. Vinkenburg promoveerde nog in Utrecht in 1931 en droeg haar proefschrift onder andere aan haar verloofde op.⁵¹ Toen was ze dus nog niet getrouwd, maar het is aannemelijk dat een huwelijk aanstaande was.

In 1941 verwerf Marie Löhnis bij Microbiologie een tijdelijke aanstelling als assistent. Zij

Afb. 28 Lunch bij het vierde lustrum LH, v.l.n.r. praeses WVS Marie Baelde, rector Broekema, minister van koloniën Welter, praeses WSC Ritsema van Ikema, 1938, Historische Verzameling WUR.

is daar minstens tot 1955 gebleven.⁵² Zij was geen onbekende in Wageningen. Haar vader was gedurende de eerste tien jaren van de Landbouwhogeschool als curator opgetreden. Zelf kon zij terugblikken op een belangrijke rol in het laboratorium van Johanna Westerdijk. Löhnis was in 1922 bij Westerdijk gepromoveerd. Daarna toog ze naar de Verenigde Staten om verdere onderzoekservaring op te doen.⁵³ Het lijkt er op dat het overlijden van haar vader in 1927 haar terug naar Nederland en het ouderlijk huis in Wageningen voerde. In 1935 adviseerde zij over de opvolging van Söhngen op Microbiologie. Over de kandidaat Van Niel, die het ingenieursdiploma van Delft had en op dat moment in de USA verbleef, was zij vol lof. Hij is echter niet de opvolger geworden.⁵⁴ Baarn stond bekend om de prachtige rijmdichten over gebeurtenissen of feestelijkheden. Marie Löhnis had altijd daaraan bijgedragen en gebruikte haar talent bij Microbiologie om eens iets van het aardappelonderzoek in het Laboratorium te laten ruiken:

De geur van het aardappelonderzoek:

Een aardappelfilm in kleuren
Is maar kinderspel – maar in geuren!!
Dat zou pas de kijkers gaan boeien
En belangstelling ziende groeien.

Eerst ruikt men dan Post met zijn wagen
Waar hij is, hoef je niet naar te vragen.
Dan wordt er gemalen en gesneden;
Het lab geurt van 't dak tot beneden.
Ook wand'laars langs lieflijke dreven
Moeten met de neus wat beleven
En nu komen keurige heren
De smurrie met gist inoculeren.
Wat zijn er toch moedige mensen!
Men blijft nog de geurfilm verwensen.
De eerste gasbel stijgt er naar boven;
Men kan er zijn neus haast niet geloven!
Men meent nu zeker te dromen...
Alcoholische geur schijnt te komen
En dan wordt de geurfilm bekoorlijk!

door Marie Löhnis

Naast haar wetenschappelijke werk was Marie Löhnis bovendien bestuurslid van de Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding (VVAO) van 1935 tot 1942.⁵⁵ Hoewel van haar geen ander dienstverband met de Landbouwhogeschool is gevonden, is zij blijven publiceren. Middelhoven vermeldt dat zij als gastmedewerker, dus zonder loon, haar wetenschappelijk werk bij verschillende groepen voortzette voordat zij in 1941 haar aanstelling bij Mi-

crobiologie verwierf.⁵⁶ Dit komt overeen met de gegevens uit de inschrijvingslijsten van 1933 tot aan 1941. Daarin stond deze doctor te boek als student zonder examendoeleinden. Wel bleek bij de kwestie Eversmann dat Löhnis in 1934 in het privé-laboratorium van Hudig werkte, maar het is onduidelijk of zij daar een contract had. In ieder geval suggereert historica Bosch dat Löhnis zelf over een aanzienlijk vermogen beschikte.⁵⁷ Dat kan de verklaring zijn waarom zij verder kon werken zonder daarvoor betaald te worden.

Tot slot was er kortstondig een vrouw in dienst bij S.P. Ham (1863-1936), hoogleraar Houtteelt. Van 1921 tot 1922 werkte daar Jonkvrouw O. van den Bergh totdat ze huwde en werd vervangen door haar echtgenoot ir. H. van Vloten (geb. 1895, afgestudeerd in 1921).⁵⁸ Als mevrouw van Vloten bleef zij deelnemen aan debatten. Zij nam bijvoorbeeld het woord tijdens de Nederlandse Landbouweek over Natuurbescherming en behoud van het Landschap in 1939 en stelde voor een motie ter samenwerking tot behoud van natuurschoon op te stellen.⁵⁹

Andere namen die inmiddels bekend zijn, betreffen vrouwen die vanuit hun positie aan landbouwkundige onderzoeksinstituten, proefstations of voorlichtingsdiensten publiceerden en op deze wijze bij de wetenschappelijke kring rond de Landbouwhogeschool behoorden. Zo werkte dr. L.C. Doyer als mycoloog aan het Rijksproefstation voor Zaadcontrole. Zij was in 1914 gepromoveerd⁶⁰ en gaf in 1932 een verslag van haar bevindingen.⁶¹ Uit de ledenlijsten van het Natuurwetenschappelijk Gezelschap bleek dat zij reeds in 1919 lid was en op het proefstation werkzaam was. In 1949 kreeg zij eervol ontslag. Dr. C. Schaeffer publiceerde in de Mededelingen van de Plantkundige Dienst over haar onderzoekingen over de karwijmot en de bestrijding daarvan.⁶² Een andere naam is die van M.S.J. (Marie) Ledeboer, die samen met Eltjen Krijthe publiceerde in de Mededelingen van de Tuinbouwvoorlichtingsdienst over stuifmeelonderzoek bij fruitbomen.⁶³ Tenslotte is ook vermeldenswaardig dr. D.E. (Derkje) Reinders (geb. 1909), die in 1944 op het Instituut voor Plantenveredeling werkzaam was en publiceerde over haar veredelingsonderzoek met rogge.⁶⁴ Zij stond voor het jaar 1940/41 ingeschreven als toevoerder. Dat was na haar promotie in 1940 aan de Rijksuniversiteit Groningen.⁶⁵ Het kan dus zijn dat ook zij één of meerdere jaren onbezoldigd aan de wetenschap heeft bijgedragen. Naar deze laatste groep vrouwen is verder onderzoek zeker gewenst.

Grote loyaliteit, hoge prestaties en formeel ondergeschikt

Als we het aanstellingsbeleid van de Landbouwhogeschool voor de Tweede Wereldoorlog onder de loep nemen, dan blijkt dat het in de beginjaren onmogelijk was om vrouwen in wetenschappelijk leidinggevende posities te benoemen. De weerstand daartegen kwam niet zozeer van het wetenschappelijke corps, maar van de landbouwoverheid. Van openlijke afkeuring van het aanstellen van vrouwelijke wetenschappers zijn in de Wageningse archieven geen voorbeelden gevonden. Wel kwam aan het licht dat de laboratoria en proefstations in toenmalig Nederlands-Indië geen vrouwen meer aannamen vanwege de grote kans dat zij wegens huwelijk snel zouden vertrekken:

'dat men bij de proefstations in Indië alleen mannelijk personeel wil sedert de ervaring, met eenige vrouwelijke assistenten opgedaan, die na eenige jaren werken het proefstation verlieten om te trouwen.'⁶⁶

Het is niet na te gaan in hoeverre benoemingen stimuleerden dat vrouwen een carrière boven een huwelijk stelden of dat de selectie van een werkneemster een redelijke inschatting van haar huwelijkskansen inhield. Tot ruim na de Tweede Wereldoorlog was immers de norm dat een vrouw bij het aangaan van een huwelijk om ontslag verzocht.⁶⁷ In ieder geval bleek dat de Wageningse wetenschappers zeer toegewijd waren aan hun vak en er meestal een levensvervulling van maakten. Zij publiceerden veel en namen deel aan congressen en andere (inter)nationale bijeenkomsten. Enkelen waren daarnaast maatschappelijk zeer actief. Slechts weinig vrouwen vertrokken binnen een paar jaar omdat ze gingen trouwen. Velen bleven hun werkkring trouw, tenzij zij door gedwongen overplaatsing of gedwongen ontslag moesten vertrekken. Loes Kerling was hierop de uitzondering; zij wisselde meerdere malen van arbeidsplaats.

In deze periode van het Interbellum speelde een externe omstandigheid ook in belangrijke mate mee. In de jaren dertig waren bezuinigingen niet van de lucht. Bovendien was het destijds maatschappelijk breed geaccepteerd dat kostwinners de eerste rechten op arbeid hadden. Deze voorkeursbehandeling leidde er in Wageningen meermalen toe dat bij bezuinigingen en contractverlenging de man voorrang kreeg boven een vrouwelijke collega. Dit heeft er toe geleid dat het aantal vrouwen met een wetenschappelijke baan op de Landbouwhogeschool tot aan de Tweede Wereldoorlog laag bleef en vele jaren procentueel steeds minder werd (zie tabel 3.1). Bovendien werden tijdelijke contracten keer op keer verlengd zonder dat ze in vaste werden omgezet. Deze stagnatie stond in schril contrast met het toenemende aantal studentes in Wageningen en elders in Nederland, waardoor meer vrouwen beschikbaar waren op de wetenschappelijke arbeidsmarkt.

Niettemin konden de vrouwelijke LH-wetenschappers van vóór de Tweede Wereldoorlog met trots terugkijken op hun bijdrage aan de wetenschap. Een flink aantal droeg de doctorstitel en greep elke kans om haar werk voort te kunnen zetten. Dat zij daarbij via een aanreiking van tijdelijke contracten of 'buiten bezwaar van 's lands schatkist' werkten, leidde niet tot collectieve actie op de eigen instelling. De notulen laten zien dat enkele professoren

Tabel 3.1 Stagnatie van het aandeel vrouwen in de rang van assistent, 1928-1939.

	Assistenten totaal	Vrouwelijke assistenten	
	aantal	aantal	in % van totaal
1928	24	5	20,8
1929	28	6	21,4
1930	30	5	16,7
1931	30	5	16,7
1932	30	4	13,3
1933	30	4	13,3
1934	33	4	12,1
1935	33	3	9,1
1936	33	3	9,1
1937	36	4	11,1
1938	37	4	10,8
1939	38	6	15,8

in individuele gevallen gelijke behandeling bepleitten. Ook waren enkele wetenschappers lid van de VVAO, maar in geen geval was er sprake van militant feministisch optreden.

Ondanks hun loyaliteit en prestaties, zag het er op de Landbouwhogeschool formeel gezien niet best uit voor ambitieuze vrouwelijke wetenschappers. Formeel werden hun geen leidinggevende functies toegekend. Door hun jarenlange wetenschappelijke ervaring gesteund, traden enkelen evenwel als klokkenluiders op de voorgrond en kwamen daardoor in conflict met hun meerderen. Overplaatsing, ontslag of inkrimping van hun bevoegdheden was het resultaat.

EERSTE VROUWELIJKE 'IR.' MET EEN MAATSCHAPPELIJKE OPDRACHT

Ir. Frida Eversmann (1890-1941)

Godefrida Anna Alida Eversmann is op 2 december 1890 in Amsterdam geboren. Haar vader was winkelier in Den Haag toen zij in 1910 naar Wageningen kwam. Zij volgde de opleiding Landbouwscheikunde. Dat zij betrokken was bij het studentenleven, blijkt uit de foto van één van de opvoeringen van de WVST, de studententoneelvereniging in 1911. Uit haar kledij is op te maken, dat zij de rol van dienstmeid speelde. Nadat zij in vier jaar haar diploma had gehaald, trok ze naar Maastricht om daar als assistent aan het Landbouwproefstation te gaan werken. Na een jaar was ze weer terug als opvolgster van Nelly Nieuwland: assistent bij Landbouwscheikunde aan de Rijks Hogere Land-, Tuin-, en Boschbouwschool te Wageningen. Onder leiding van Professor J.H. Aberson ontwikkelde zij zich al gauw tot een onmisbare kracht in het laboratorium.

Naast haar werk bereidde zij zich voor op het ingenieurs-examen in de Nederlandse Landbouw. In oktober 1919 kreeg zij als eerste vrouw aan de Landbouwhogeschool de ingenieursbul. Door de drukke werkzaamheden als bestuurder liet Aberson veel van het onderzoekswerk aan haar over, waardoor zij mede-auteur was bij al zijn artikelen uit de periode waarin zij bij hem werkzaam was. Nadat Aberson in 1929 was opgevolgd door J. Hudig kwamen er wijzigingen op het werk, waardoor zij in 1935 werd gedetacheerd en uiteindelijk in 1939 eervol ontslag kreeg en haar een nieuwe betrekking werd aangeboden bij de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst.

Naast het werk op het lab ontpopte Frida Eversmann

Afb. 29 Frida Eversmann, eerste vrouwelijke landbouwingenieur en spil bij Landbouwscheikunde, Gedenkboek 1940-1945 van de Katholieke academische gemeenschap, Arnolds, A. (ed.), Leiden 1947.

zich als een drijvende kracht achter het Katholieke vrouwenwerk voor boerinnen. In de besprekingen over de organisatie van Katholieke boerinnen was zij lid van de daartoe opgerichte commissie van 1924 tot 1929 en speelde zij als enige vrouw in die commissie een centrale rol. Vanaf 1922 schreef zij reeds in 't *Boerinnehoekje*, een rubriek van *De Katholieke Vrouw*, het weekblad van de Katholieke Vrouwenorganisatie. Ook lichtte zij haar visie toe in brochures, zoals in *De Roomse Boerin. Door drie belangstellenden* (1922), een gezamenlijk vlugschrift van de geestelijken en enkele direct betrokkenen die zich voor de organisatie van Katholieke boerinnen inzetten. Zij kwam er in *De Katholieke Vrouw* (1922/1923, 362) voor op dat Katholieke boerinnen zich bij de vrouwenorganisatie en niet bij de boerenbonden dienden aan te sluiten. Juist vrouwen konden volgens haar samen de scheiding van de klassen en standen doorbreken.

Overige bijdragen in *De Katholieke Vrouw* lichtten de lezers voor over nieuwe ontwikkelingen, zoals bijvoorbeeld over het landbouwhuishoudonderwijs. Als er weer een nieuwe school was geopend, riep zij ouders en boerendochters op om er vooral gebruik van te gaan maken. Zij rapporteerde ook over congressen en landelijke besprekingen, maar zelf staat ze niet bekend als een persoon die overal van zich liet horen. Als spreekster op een openbare bijeenkomst zijn we haar tot nu toe niet tegengekomen.

Haar verschijning was heel degelijk. Ze droeg graag reformkleding en had zich duidelijk een sociaal-maatschappelijke taak gesteld. Er is geen informatie over hoe zij de kwestie met de nieuwe hoogleraar Hudig zelf heeft ervaren. Uiteindelijk bleef ze in de landbouwsector

Afb. 30 Frida Eversmann (zittend links) bij WSTV-opvoering, 1911, Historische Verzameling WUR.

aan het werk totdat een ongeneeslijke ziekte abrupt een einde maakte aan haar werk in 1941. Ze overleed op vijftigjarige leeftijd. In het *Gedenkboek 1940-1945 van de Katholieke academische gemeenschap* (1947) werd zij herdacht samen met Katholieke oorlogsslachtoffers. In het gedenkwoord wordt ook haar inzet voor de Katholieke meisjesstudenten gememoreerd en blijkt dat zij hun organisatie, de Katholieke Meisjes Studenten Interacademiale (KMSI), een legaat had geschonken.

Margreet van der Burg

TWEE MARKANTE EN MOEDIGE VROUWEN

De tweelingzusters Eltien en Neeltje Krijthe

Eltien en Neeltje, geboren 23 juni 1909 en afkomstig uit Den Haag, begonnen in 1927 met hun studie in Wageningen. Het WVSV-novitiaat was al begonnen, maar men nam hen gaarne op, want het aantal eerstejaars verdubbelde in één slag van twee tot vier! Het totaal aantal WVSV-leden kwam toen op tien. Zoals de meeste vrouwelijke studenten uit die tijd hadden ook zij zich voor de tuinbouwstudie ingeschreven. Zij gingen samen op de Wolfswaard wonen, terwijl hun ouders naar Bennekom verhuisden.

Foto's uit die tijd laten zien dat Neeltje en Eltien veel samen optrokken. Gedurende hun studietijd, maar ook nog daarna roeiden zij op Argo zowel stijl als snel en met succes! In de

Afb. 31 Eltien Krijthe.

Afb. 32 Neeltje Krijthe.

periode 1930-1936 wonnen zij vier medailles: onder andere de eerste prijs tijdens het Nereuslustrum in 1932 met de stijlvier, die overigens uit vijf poederdoosjes bestond! In 1936 zorgde de dames stijlvier weer voor een eerste prijs, volgens de verhalen was die te danken aan de 'ervaring van de twee slagen (Neel en Eltien) en het jeugdig vuur van de twee boegen, listig gecombineerd door coach Jouke Heringa met stuurvrouw Rietje Knol.

Van Neel is een prachtig handgeschreven verslag bewaard gebleven. Voor haar praktijktijd in 1932 maakte ze een rondtocht per fiets langs tuinbouwbedrijven in Nederland. In dat verslag valt op hoe nauwkeurig zij de verschillende teeltwijzen heeft geobserveerd en beschreven.

Na het afstuderen van Eltien in januari en Neeltje in juni 1934 bleven beiden in Wageningen in het landbouwkundig onderzoek werken. Neeltje werkte - waarschijnlijk onbezoldigd - tot 1940 voor het iepenziekte comité aan het laboratorium voor erfelijkheidsleer. In 1940 werd zij bij Plantenfysiologie aangenomen. Eltien was assistent bij Tuinbouwplantenteelt.

Neel beschreef hun leven in 1940:

'In 1940 woonden mijn zus en ik in een bovenwoning van een aan de Rijn gelegen boerderij, "De Wolfswaard". De bovenwoning had een eigen deur en dan een trap omhoog: vijf kamers, een gang en een keuken, koken op primus en op een petroleumstel en water uit de pomp. We hadden beiden ons dagelijks werk: onderzoekingswerk, mijn zuster over wortelvorming van stekken en ik, bewaring, kieming en groei van pootaardappelen. We deden zelf het huishouden, 's avonds en zaterdag-'s middags, destijds werd er zaterdagmorgen nog gewerkt.'

In de oorlogsperiode hielden zij Joodse onderduikers in hun huis verborgen, terwijl er vanuit een ander deel van het huis illegale werkzaamheden werden verricht. Op 20 mei 1944 werden beide zusters en de onderduikers gevangen genomen en naar Arnhem, later naar Vught gebracht en vervolgens naar concentratiekampen in Duitsland gevoerd. Eltien heeft de oorlog niet overleefd. Omdat zij ziek was, is zij in een ander kamp terechtgekomen dan haar zuster. Zij is in maart 1945 in Ravensbrück overleden.

Neeltje was aan het eind van de oorlog ook ziek en uitgeput. Zij werd na de bevrijding naar Münster overgebracht. Omdat ze ziek was, mocht ze nog niet naar Nederland. Ze kwam uiteindelijk in een Katholieke instelling, waar zij dankzij de zorg van een non weer enigszins op krachten kwam. Haar lukte het ook Neeltje naar Nederland te vervoeren, per ambulance. Bij aankomst was haar eigen huis 'kapot en leeg'. Toen is ze naar haar ouders in Bennekom gebracht. Na een verblijf in een noodziekenhuis heeft ze nog een jaar lang gekuurd in een tuinhuis bij haar ouders. Ze is met haar andere zuster Annetje later in dat huis blijven wonen.

Dertig jaar na de bevrijding schreef Neeltje op wat haar in de kampperiode was overkomen. In de verhalen, getiteld '50 vrouwen-50 gevangenen in Vught-50 namen' en twee versies van '... hoe de Nazi's met ons sleepten. Oorlogsherinneringen van een vrouw die Joodse mensen onderdak gaf, gevangen werd genomen en via Vught in zes Duitse concentratiekampen terecht kwam' gaf zij haar ervaringen weer. Zij illustreerde die zelf met tekeningen en een schematisch kaartje. Het verslag '...hoe de Duitsers met ons sleepten' eindigt aldus:

'Deze oorlogsherinneringen staan hier als nuchtere feiten neergeschreven: aan de lezer overlatend "tussen de regels door te lezen". Over de diepe ervaringen van deze oorlogstijd - dag na dag - kan men niet schrijven. Toch werkt het praten en vertellen over deze nuchtere bijzonderheden bevrijdend voor menig lotgenoot. En deze bevrijding komt pas zo'n dertig jaar na het gebeurde. Vele mensen die in de Indonesische kampen waren, voelen hetzelfde. Men moet niet vergeten dat in 1945 geen leger van sociale werkers en vele psychologen klaar stonden om ons op te vangen. En ook was het voor ons allemaal moeilijk weer "te beginnen", weer in de gewone maatschappij een plaats te veroveren.'

Het 'in memoriam' voor Eltien, gevoegd bij het WWSV jaarverslag 1946 vermeldt dat de beide zusters onafscheidelijk waren en dat zij hun eigen oorspronkelijke wegen gingen zonder zich iets aan te trekken van het oordeel van anderen. Een plaquette in de Aula van de Landbouwhogeschool herinnert ons de namen van degenen die in de Tweede Wereldoorlog omgekomen zijn. Deze werd in 1946 onthuld. Ook Eltien Krijthe staat daarbij vermeld, als assistent werkzaam aan de LH.

De oorlogsperiode, het gevoel verraden te zijn en de gebrekkige opvang na haar terugkeer hebben bij Neeltje diepe sporen nagelaten. Toen de WWSV kort na de oorlog een tuinfeest op de Wolfswaard wilde organiseren, reageerde ze fel. Zij vond dat een belediging voor de nagedachtenis aan haar zuster. 'Weet niemand dan meer wat daar gebeurd is?', verzuchtte zij. Andere oud-WWSV-sters vielen haar bij. De WWSV bood excuses aan, maar het tuinfeest ging wel door. Enige tijd later bedankte Neel Krijthe voor het donateurschap van de WWSV. De directe

Afb. 33 Eltien en Neeltje Krijthe, uitsers links en rechts staande, bij een WWSV-diner, Archief WWSV-Ceres.

aanleiding was toen dat het bestuur zonder de leden te raadplegen een petitie met betrekking tot de overeenkomst van Linggadjadi had ondertekend. Het bestuur had wel in een ledenvergadering achteraf die goedkeuring gevraagd en gekregen. Dat hield anderen binnen de Club, maar Neel niet meer. Daarmee hadden deze bijzondere vrouwen beide de WSV verlaten.

Latere generaties hoorden niets meer over hen, terwijl hun houding in de oorlog wel erkenning kreeg. In 1952 werd Neeltje Krijthe onderscheiden met het Mobilisatie Oorlogskruis. Op 12 september 1973 heeft zij een Johannes Broodboom geplant in Jeruzalem. In een bedankbrief aan de ambassadeur van Israël in Nederland schrijft zij zeer geroerd te zijn door de mogelijkheid die haar werd geboden om dit te doen. Op 22 november van datzelfde jaar werd door de ambassadeur van Israël de eremedaille en oorkonde van het Israëliësch instituut Yad Vashem aan Neeltje uitgereikt; Eltien kreeg de medaille postuum. Ze kregen de medaille omdat ze hun leven hadden geriskeerd om Joden te verbergen.

Na een periode van herstel ging Neeltje weer aan het werk, eerst alleen voor halve dagen. Zij vervolgde haar onderzoek aan aardappelen zolang haar gezondheid het toeliet en ontwikkelde zich tot een internationaal bekend onderzoeker op dit terrein. In 1950 kreeg zij een aanstelling aan het Centraal Instituut voor Landbouwkundig Onderzoek te Wageningen. Op 10 juli 1990 is zij in Bennekom overleden.

Clara van den Ban-Willinge Prins

3.2 Nieuwe kansen maar blijvende seksespecifieke verdeling: na 1945

Herstel en nieuwe kansen

Na de Tweede Wereldoorlog ondergingen medewerkers en studenten onder het bestuur van het College van Herstel de zuiveringen, werden steunacties in dank aanvaard en werden veel gebouwen met weinig beschikbare middelen provisorisch opgeknapt en heringericht.⁶⁸ Instituten en laboratoria probeerden zo goed en zo kwaad als het ging, hun onderzoek weer op te zetten en de terugkerende en nieuwe studenten op te vangen.

In een terugblik in 1947 gaf rector dr.ir. C.H. Edelman aan dat op het laboratorium voor Plantkunde een ware noodtoestand was ontstaan. Omdat zij zoveel studenten op de practica kreeg te begeleiden, was toen een benoeming van dr. C.A. Reinders-Gouwentak tot lector in de plantkunde doorgezet.⁶⁹ In 1946 gaf zij een openbare les, zoals bij de aanvaarding van het ambt van lector hoorde. Daarmee was zij de eerste vrouw in Wageningen die een wetenschappelijke hoge positie verwierf. Maar haar benoeming was niet onomstreden en ze kreeg opnieuw een tijdelijke aanstelling die wel steeds verlengd zou worden.⁷⁰

In 1949 volgde een nieuwe primeur. Dr. S.(Saskia) Ferwerda werd als eerste vrouw in Wageningen tot docent benoemd. Zij ging de Scandinavische talen Zweeds en Deens onderwijzen. Reeds voor de oorlog had zij een verzoek tot toelating als privaat docent ingediend. Het College van curatoren had zich destijds afgevraagd of deze talen wel binnen het onderwijs

pasten en had de senaat om advies gevraagd. Na de oorlog liet de senaat weten dat zij formeel gezien geen obstakels zag, maar ze keurde het toestaan van semi-officiële posities, zoals het privaat-docentschap, op bestuurlijke gronden af. Hierop kwam er een commissie die het belang van talenonderwijs afwoog en klaarblijkelijk positief adviseerde.⁷¹ Twee jaar daarvoor was een docentschap in kunstgeschiedenis net aan een vrouw voorbijgegaan. Zij werd in 1947 voor het docentschap voorgedragen, maar met één stem verschil niet verkozen.⁷²

Na de oorlog kwamen er ook nieuwe vacatures die door vrouwen vervuld werden. Dr Christine Gorter (geb.1901) kwam in 1948 bij Tuinbouwplantenteelt werken. Annie Hartsema (Plantenfysiologie) had haar getipt dat er een positie vrijkwam. Waarschijnlijk kende zij Chris Gorter nog uit Utrecht. Annie Hartsema was in 1924 in Utrecht bij prof.dr. F.A.F.C. Went gepromoveerd en Chris Gorter was direct na haar doctoraal examen bij hem in het Bo-

Afb. 34 Dr. C.J.(Chris) Gorter begeleidt prins Bernard bij zijn bezoek aan Tuinbouwplantenteelt, 1948, Particulier archief.

tanisch Laboratorium te Utrecht gaan werken. Ze bleef daar van 1928 tot 1934 en promoveerde ondertussen in 1932. De karakterisering door haar collega's in Utrecht toont, behalve het respect voor haar, ook welk beeld zij van een vrouwelijke wetenschapper hadden:

'Zij was een minutieuse, ijverige werkster, die de proeven met "negatief" resultaat snel vergat en even blijmoedig en gevarieerd bleef doorwerken; zij was wetenschappelijk onderzoekster en vrouw, geen strenge witte laboratoriumjas dragend, maar een speciaal aangemeten pastelkleurige met een wit kraagje.'⁷³

Maar Chris Gorter kon niet in Utrecht blijven. Went wilde dat alle assistenten bij zijn afscheid zouden vertrekken om zijn opvolger de keus voor een nieuw team te laten. Na een jaar aan het Botanisch Instituut te Gent keerde ze naar Nederland terug. Via verschillende onderzoeksfuncties in Delft die ze aanvulde met lesgeven in de biologie, kwam ze in 1948 bij Tuinbouwplantenteelt in Wageningen. In 1955 werd ze bevorderd tot wetenschappelijk hoofdamtenaar. Tien jaar later ontving zij de onderscheiding van Officier in de Orde van Oranje Nassau. In 1966 nam zij afscheid vanwege het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.⁷⁴

Onderzoeksgelden vanuit de Marshallhulp die de Verenigde Staten vanaf 1947 aan Europa beschikbaar stelde, maakten het niet alleen mogelijk belangrijke apparatuur aan te schaffen maar ook nieuwe projecten te starten. Zodoende kon B.D.E. (Blanche) Gaillard op kosten van de Directie van Landbouw en de Marshallhulp vanaf ongeveer 1950⁷⁵ promotie-onderzoek doen bij prof.dr. E. Brouwer (Fysiologie der Dieren). Wel vond in 1954 haar promotie op basis van dat onderzoek niet in Wageningen plaats maar aan de Rijksuniversiteit van Utrecht.⁷⁶ Tot circa 1970 gold namelijk de regel dat iedere student alleen kon promoveren op de universiteit of hogeschool waar die het recht tot promotie had behaald. M.H. Deinema stond in 1955 op de personeelslijst van biochemie. Zij promoveerde in 1961 op een Engelstalig proefschrift.⁷⁷ Enkele jaren later, in 1964, volgde J. (Jeanne) Dijkstra.⁷⁸ Beiden hadden niet in Wageningen gestudeerd, maar konden wel bij hun Wageningse hoogleraar promoveren, ook al vond de plechtigheid plaats aan de universiteiten van respectievelijk Groningen en Amsterdam waar zij hadden gestudeerd.

Een laatste aanstelling was die van dr. J.A. (Johanna) Frahm-Leliveld bij tropische plantenteelt in 1949. Haar onderzoek naar de koffiecultuur was in Nederland zeer bekend. In 1931 was zij in Amsterdam gepromoveerd. Uit haar proefschrift blijkt dat ook zij onder de indruk was van de lessen die zij bij Johanna Westerdijk had genoten.⁷⁹ Haar werd dan ook na repatriëring meteen een dienstverband in Wageningen aangeboden. Waarschijnlijk was haar gehuwde status geen obstakel, vanwege haar gevorderde leeftijd.

*Van Landbouwhuishoudkunde naar Sociologie van Consumenten en Huishoudens*⁸⁰

Het voedselvraagstuk dat Europa in oorlogstijd in de ban had gehouden en de wederopbouw in de periode daarna, boden nieuwe kansen voor verdere verbreding van de Landbouwhogeschool. S.L. (Sicco) Mansholt (1908-1995), naoorlogs minister van Landbouw en Voedselvoorziening was een belangrijk pleitbezorger voor de modernisering van landbouw en platteland. Voor de verdere professionalisering van de voorlichtings- en onderwijsactiviteiten

die sinds de jaren dertig enorm waren geïntensiveerd, was de tijd meer dan rijp. Dit betrof ook het specifieke onderwijs en voorlichtingswerk dat de vrouwen in de landbouw en op het platteland op het oog had.

Vanuit het landbouwhuishoudonderwijs en het huishoud- en nijverheidsonderwijs, de huishoudelijke voorlichting en de vrouwenorganisaties was behoefte aan wetenschappelijk up-to-date opgeleide functionarissen. Tevens stond wetenschappelijk onderzoek op het terrein van de huishouding al jarenlang op het verlanglijstje omdat het de onderbouwing zou kunnen leveren voor de activiteiten van deze functionarissen. Gestimuleerd door de Marshallgelden uit de VS, waardoor allerlei deskundigen in staat werden gesteld studiereizen naar de VS te ondernemen, werd al in 1948 door de Wageningse prof.dr. E. Brouwer gepleit voor een studierichting *Home Economics* naar Amerikaans voorbeeld. Dit voorstel kreeg een vervolg in een reis naar de Verenigde Staten van een daartoe in het leven geroepen studiegroep, met het doel de meest gerenommeerde instituten te gaan bezoeken. Vooral de Land Grant Colleges in de Verenigde Staten vormden een nieuwe bron van inspiratie. Zij hadden tijdens het Interbellum bij de uitvoering van de New Deal politiek op het Amerikaanse platteland een belangrijke rol gespeeld. Ook deze reis werd met Marshallgelden gefinancierd. Op deze wijze werd naar Amerikaans voorbeeld de leerstoel Landbouwhuishoudkunde voorbereid en het curriculum voor de studierichting uitgewerkt. Tevens werden fondsen beschikbaar gesteld voor inrichting van laboratoria, college- en practicumzalen, boeken en instrumenten.

Er werd uitgegaan van de gedachte dat de vrouw bij de wederopbouw een belangrijke rol speelde:

‘Goed gevoerde huishoudingen zullen in de Europese landen een bijdrage aan het herstel kunnen leveren (...) door de instandhouding van de werkkraft en de geestelijke weerbaarheid van de aan hun zorgen toevertrouwde gezinsleden.’⁸¹

Aldus schreef Mien Visser-Willinge Prins in 1951 in de *Plattelandvrouw*. Maar een bijdrage aan het herstel werd ook op de boerderij geleverd waar zoveel eigen producten werden verwerkt. Bovendien ging het grootste deel van de uitgaven voor het levensonderhoud door de handen van de vrouw. De inhoud van de nieuwe studie kwam sterk overeen met wat in de VS de kern van het vakgebied uitmaakte: leiding en beheer van de huishouding, voeding en voedselbereiding, de woning en haar bewoning en de textiel en haar gebruik. Het verschil met de Amerikaanse studie is dat het vakgebied ‘Child Development and Family Relations’ in het Wageningse curriculum ontbrak. Hoewel in het kader van de voorbereidingen steeds weer het geluid klonk dat men ‘natuurlijk meer aandacht moest besteden aan de geestelijke waarden vergeleken met de Amerikaanse situatie’, bleek uiteindelijk dat dit vakgebied toch werd weggelaten uit het programma. Traditioneel vond men dat in Nederland teveel inbreuk maken op de private sfeer van het gezin. Inklaar concludeert dat het uit pragmatisch oogpunt veiliger was om je vingers maar helemaal niet aan dergelijke onderwerpen te branden.⁸² In het verzuilde Nederland was dit kennelijk een te omstreden onderwerp, hoewel later het vak gezinssociologie een prominente plaats in het curriculum kreeg toebedeeld.

Veel critici bleken er geen flauw benul van te hebben hoe ‘het huishouden’ onderwerp van wetenschappelijk denken, onderzoeken en handelen zou kunnen zijn. In landbouwhuis-

houdkringen was daarentegen al vanaf de jaren dertig behoefte aan een meer wetenschappelijk verantwoorde basis voor de onderwijs- en voorlichtingsactiviteiten. Leerkrachten uit het landbouwhuishoudonderwijs deden al jaren zelf onderzoek met de hulp van plattelandsvrouwenafdelingen en ze vertaalden wetenschappelijk werk uit andere landen waar wel laboratoria voor onderzoek waren ingericht. Ze gingen naar internationale congressen en haalden regelmatig gasten naar Nederland uit bijvoorbeeld Frankrijk, Zwitserland en Duitsland voor het houden van een lezing. Het Technisch Adviesbureau voor de Huishoudelijke Arbeid ten Plattelande dat in 1940 aan het werk ging onder leiding van dezelfde Mien Visser, was door de oorlogsomstandigheden geen lang leven beschoren. Maar door het dramatische verloop van de oorlog, de voedselschaarste die daar een gevolg van was en de drang tot wederopbouw, behoorde een nieuwe start bij de Landbouwhogeschool zeker tot de mogelijkheden. Wat dat betreft bestond er een overeenkomst tussen huishoud- en landbouwwetenschap. De huishouding was ook eeuwen lang bedreven zonder dat de wetenschap zich er om bekommerde.

Een positief rapport van professor Brouwer over zijn bevindingen in de Verenigde Staten, een aanbeveling van een aparte senaatscommissie die met ter zake kundigen had gesproken en de instemming van de senaat, konden de curatoren echter niet overtuigen. Zij legden de zaak wel voor aan minister Mansholt maar met het advies dat uitbreiding van de middelbare beroepsopleiding voor landbouwhuishouden voldoende zou zijn.

Mansholt was echter in zijn familiekring omringd door landbouwhuishoudleressen die reeds jaren een wetenschappelijke basis voor hun vakgebied bepleitten. Zijn tante Th.W.S.(Theda) Mansholt (1879-1956) – ook wel de moeder van het landbouwhuishoudonderwijs genoemd – propageerde begin jaren dertig al hoe een wetenschappelijke houding het huishouden en de vrouw daarin ten goede kon komen. Bovendien was zij het geestelijke brein achter het eerder genoemde Adviesbureau. Sicco Mansholts eigen vrouw was aan de opleidingsschool voor landbouwhuishoudleressen door zijn tante opgeleid. Tijdens zijn studie aan de Koloniale Landbouwschool te Deventer was hij een geziene gast op deze school die een straat verder was gehuisvest.

Maar natuurlijk kon er geen positieve beslissing vallen zonder voldoende draagvlak. Daarom werd in 1950 groots uitpakend in een Studieweek ‘Huishoudwetenschap’ op de Landbouwhogeschool waarin de breedte en de wetenschappelijke aanpak van het gebied werden gedemonstreerd. Onder dreigement dat de leerstoel anders wellicht aan Wageningen voorbij zou gaan, meldde Mansholt de curatoren dat de instelling van de studierichting zeer gewenst was. Hun antwoord was dat ze wilden meewerken, maar nog altijd klonk hun vrees voor de status van de Landbouwhogeschool door. De plannen konden dus verder worden uitgewerkt.⁸³

In 1952 vond de benoeming van de eerste vrouwelijke hoogleraar van Wageningen op dit vakgebied plaats. Haar naam was drs. C.W.(Mien) Willinge Prins-Visser (zie portret). Zij bekleedde deze functie tot haar plotselinge overlijden in 1977, waarna dr. C.(Clio) Presvelou haar in 1978 opvolgde. Dr. A.(Anke) Niehof was in 1993 de volgende vrouwelijke hoogleraar. Tijdens haar professoraat heeft de leerstoel een andere naam gekregen en heet op het moment ‘Sociologie van consumenten en huishoudens’. Deze naamsverandering licht een tipje van de sluier op over de verschuivingen in de positioneringen binnen het vakgebied. Van

meet af aan was er discussie over de wetenschappelijkheid van het vakgebied. Een aantal woordvoerders was bang dat 'iets met huishouden' de status van de Landbouwhogeschool zou aantasten. De media speelden daarop in door bijvoorbeeld een spotprent af te drukken: een karikatuur van een vrouwelijke hoogleraar die in toga en met baret op, vliegensvlug met pannen in de weer was terwijl een wijze uil met huishoudelijk gereedschap op haar neerkeek bij een schoolbord vol moeilijke formules.

De studie Landbouwhuishoudkunde maakte gebruik van bestaande vakken, zoals de algemene landbouwvakken en landhuishoudkunde, maar schiep tegelijkertijd nieuwe behoeftes. Na korte tijd ontwikkelden zich hieruit nieuwe zelfstandige gebieden en zelfs een aparte studierichting: Humane voeding (1969). Voorbeelden van nieuw gegeneerde vakgebieden zijn verder 'Voeding en voedselbereiding' (buitengewoon hoogleraar 1955, gewoon hoogleraar 1969), 'Gezinsociologie (lector 1959, hoogleraar 1964), 'De woning en haar bewoning, later ook de ecologie van het wonen (lector 1955, hoogleraar 1980), 'De leer van de textiel en haar gebruik (buitengewoon hoogleraar 1960).

Opmerkelijk is dat al deze nieuwe leidinggevende posities opnieuw door mannelijke wetenschappers werden ingenomen. Bij de afdelingen kwamen echter relatief veel vrouwen te werken. In 1955 stond één vaste assistent bij Landbouwhuishoudkunde op de personeelslijst: Ir. M.(Tineke) de Roon (geb. 1929) die juist het jaar ervoor was afgestudeerd in de Zuielbereiding. In 1961 kwam zij niet meer daarop voor. Toen werkten bij Voeding en voedingsleer ir. E.P.(Bep) de Jongh (geb. 1931, afgestudeerd in 1958 in Tropische cultures) en bij wonen ir. D.A.(Dini) de Vries (geb. 1932, afgestudeerd in 1959 in Landbouwhuishoudkunde, soc-ec. richting). In 1977 werkten vijf vrouwelijke wetenschappers bij Huishoudkunde en twee bij voeding op een totaal van 24; in 1985 waren dat er tien bij Huishoudkunde en Wonen samen, op een totaal van 53 vrouwelijke wetenschappelijke stafleden. Doordat Wageningen als enige deze studierichtingen verzorgde, waren de vrouwelijke medewerkers meestal wel oud-studenten uit eigen 'huis'.

Door de toenemende aandacht voor de positie van vrouwen wereldwijd en de stimulans die uitging van de UN Decade voor de Vrouw, 1975-1985, met de vrouwencongressen te Mexico, Kopenhagen en Nairobi, werd een nieuwe niet-westerse richting ontwikkeld. In 1985 maakte het Tijdschrift voor Huishoudkunde in een themanummer bekend dat er een nieu-

Afb. 35 Spotprent over het hoogleraarschap in de Landbouwhuishoudkunde. Bron onbekend.

Afb. 36 International Working Party, Huishoudkunde, 2e van links: Prof.dr.s. C.W. Visser, 1971, Historische Verzameling WUR.

we onderwijselement 'Landbouwhuishoudkunde voor ontwikkelingslanden' was ontwikkeld en beschreef wat dit inhield.⁸⁴

Een nieuwe leerstoel voor de economie van het huishouden was bij het aantreden van dr. H. (Henriëtte) Maassen van den Brink in 1996 reeds tot een halve leerstoel teruggebracht. Na haar vertrek in 1999 is deze leerstoel opnieuw door een man, Antonides, opgevuld. Een andere, maar bijzondere leerstoel vanwege de Stichting Voeding Nederland wordt al sinds 1988 bezet door dr. W.A. (Wija) van Staveren. Zij houdt zich bezig met de voeding van de oudere mens. Zij is een voorbeeld van de volhardende wetenschapper die via de opleiding voor diëtiste doorstroomde naar een studie op de universiteit, in 1985 in Wageningen promoveerde en tenslotte een bijzondere leerstoel kreeg aangeboden bij de vakgroep Voeding.

Vanaf het begin waren er twee studiedifferentiaties: de huishoudtechnische richting die opleidde tot functies bij de opleiding van huishoudleressen en bij grote inrichtingen zoals ziekenhuizen; de maatschappelijke richting leidde op voor functies bij organisaties als de provinciale opbouworganen en vrouwenorganisaties. Naast aandacht voor het boerengezin en het platteland was er aandacht voor een groot aantal maatschappelijke problemen. Het onderwijs was dan ook veel omvattender dan de naam op het eerste gezicht suggereerde. Functieverlies en crisisverschijnselen in het gezin, welvaartsverschuivingen, opkomst van de massaconsumptie en reclame, woningnood en nieuwe producten voor de huishouding waren onderwerpen waaraan aandacht werd besteed. In de loop der tijd is de aandacht meer en meer verschoven naar algemene vraagstukken van gezin en huishouden, in het bijzonder de consumptie betreffende. In 1970 verdween bij de toenmalige studiehervorming het voegsel landbouw; men sprak voortaan van huishoudkunde en huishoudwetenschappen. Ook inhoudelijk schoof de studierichting op van gericht op rationalisering en efficiency van de huishouding naar een minder normatief gekleurde bestudering van het huishouden in relatie tot de omgeving. Al met al verschoof de aandacht van technische, op rationalisatie ge-

richte aspecten in de richting van sociaal-economische vraagstukken. Ook ontstond geleidelijk aan meer aandacht voor huishoudens in ontwikkelingslanden. In de jaren negentig verlegde zich het accent meer naar economische vraagstukken de consumptie betreffende en een economische benadering. De laatste benaming van de studierichting was: Huishoud- en Consumentenstudies.

In 2002, vijftig jaar na de instelling van de leerstoel Landbouwhuishoudkunde, ronden de laatste studenten van de studierichting Huishoud- en Consumentenwetenschappen hun opleiding af. In 2000 smolt de studierichting samen met Economie van landbouw en milieu met Bedrijfskunde tot de nieuwe opleiding Bedrijfs- en Consumentenwetenschappen. Dit betekende het einde van wat altijd een typische vrouwenstudie is geweest.

Emancipatiekunde, een vakgroep Vrouwenstudies en 'Gender' UHD's

Een ander vakgebied dat in 1979 vorm kreeg en waar vrouwen de wetenschappelijke posities bekleedden, was Vrouwenstudies. Was er voortdurend verwarring over de wetenschappelijkheid van Landbouwhuishoudkunde omdat zich vaak eerst het beeld van de kunst of kunde van het koken op het netvlies brandde, zo lag bij Vrouwenstudies altijd de verwarring over politieke doeleinden en emancipatiestrijd op de loer. In de tijd van het ontstaan van het vakgebied waren Emancipatie en Vrouwenstudies sterk gekoppeld. Veel tijd en moeite is dan ook besteed aan het verduidelijken van het onderscheid tussen beide. Toen dat weinig effect had, is er een verwijdering tussen de werkvelden van de beoefenaren van Vrouwenstudies en emancipatiewerkers opgetreden.

Dr. G.(Geertje) Thomas-Lycklama à Nijeholt vervulde in Wageningen als eerste een bijzonder hoogleraarschap, toen nog in beide richtingen. Zij werd voor o.2 fte voor vijf jaar (1979-1984) vanwege het Wageningenfonds (sinds 1991 WUF) aangesteld. Haar leeropdracht luidde officieel: 'De maatschappelijke stromingen, in het bijzonder gericht op de emancipatie van de vrouw, zowel in het westen als het niet-westen'. Uit haar inaugurele rede blijkt dat zij zich de opdracht had gesteld zowel de nieuwe wetenschappelijke benaderingswijze van Vrouwenstudies verder te ontwikkelen als de emancipatie van de vrouw op de Landbouwhogeschool te behartigen. Vanuit het Ministerie van Onderwijs werd deze

Afb. 37 Dr. G.(Geertje) Thomas-Lycklama à Nijeholt, bijzonder hoogleraar 'Maatschappelijke stromingen, in het bijzonder gericht op de emancipatie van de vrouw, zowel in het westen als in het niet-westen', 1979-1984, Historische Verzameling WUR.

tweeledige doelstelling ondersteund door stimuleringsgelden ter beschikking te stellen. Landbouw volgde daarin en maakte ook extra middelen over aan de Landbouwhogeschool. Dat werd besteed aan twee halve arbeidsplaatsen, één voor de ontwikkeling van onderwijs voor de maatschappelijke richtingen en één voor de technische richtingen. Later werd daar een documentaliste aan toegevoegd, maar Wageningen heeft nooit een equivalent van de zogenaamde Pais-coördinatoren gekend.⁸⁵

Tijdens de onderhandelingen over een gewoon hoogleraarschap Vrouwenstudies lukte het nogmaals een bijzonder hoogleraarschap van het Wageningenfonds te verwerven voor het gebied 'Vrouwen in Arbeidsorganisaties'. Hierdoor kon dr. J.(Anneke) van Doorne-Huiskes vanaf 1988 voor vijf jaar op basis van 0.1 fte aan de Landbouwniversiteit in dienst worden genomen. Uit beide aanstellingen blijkt hoe voorzichtig dit vakgebied werd geïmplementeerd. De vrees was groot dat er zich een nieuwe politiek getinte groep zou vormen en verzelfstandigen. De beoefenaren van Vrouwenstudies zaten in een moeilijk parket. Enerzijds dienden zij zich dwars door alle studierichtingen heen te manifesteren maar anderzijds waren om tot een zinvolle voortgang in methodiek en expertise te komen, afzondering, concentratie en reflectie noodzakelijk. Ondanks dat de beoefenaren in deze gebieden zich er pijnlijk bewust van waren dat zij een wetenschappelijke en strategische duizendpoot dienden te zijn, kon hun gebrek aan ervaring nogal eens gecompenseerd worden met onvermoeibaar enthousiasme en doorzettingsvermogen. Zowel studenten als staf, ook van andere afdelingen en vakgroepen, hebben menig extra uur in de opbouw van dit vakgebied gestoken.

Toen in 1989 de benoeming van dr. C.(Constantina) Saphiliou-Rothschild voor vijf jaar volgde, was alle hoop op haar gevestigd. Zij begon als hoogleraar 'Emancipatiekunde en vrouwenstudies' met een eigen vakgroep die haar naam al snel veranderde in 'Vrouwenstudies in de landbouw'. Voor onderzoeksgelden was de groep op dat moment afhankelijk van projectgelden. Verschil in inzicht en werkwijze verlamde verdere samenwerking tussen de hoogleraar en staf. Met de hoogleraar werd een regeling getroffen en na een periode met interim-hoogleraar dr. E. Postel en acties in samenwerking met studenten en sympathisanten onder de staf, lukte het een normale leerstoel Vrouwenstudies voor onbepaalde tijd te bemachtigen. Deze was aanvankelijk op 0.5 fte gesteld, maar werd opgehoogd tot 0.8 fte. De sollicitatieprocedure bracht dr. P.L.(Patricia) Howard-Borjas in 1995 naar Wageningen. Nieuwe plannen ter versterking van de positie van de vakgroep werden verwelkomd maar door het College van Bestuur niet met consistent beleid ondersteund. In de reorganisatieplannen 'Krachtig op Koers' van 1998 was zelfs de opheffing van de leerstoel en de vakgroep opgenomen. De steunbetuigingen voor de vakgroep door vooral internationale organisaties wezen de Landbouwniversiteit op het belang van deze unieke leerstoel. Het mocht niet baten voor het behoud van de leerstoelgroep. Integratie was het toverwoord, waardoor de aloude discussie over het belang van een eigen ankerpunt en de wetenschappelijke status in de organisatie opnieuw op tafel kwam. Impliciet was men het er niet over eens of Vrouwenstudies een vakgebied was, maar discussie daarover is angstvallig vermeden. Uiteindelijk koos men voor de spreiding van enkele Gender UHD-posities over verschillende vakgebieden. Hiervoor verwees men naar de F organisatie van Vrouwenstudies aan Nijmegen Universiteit, maar de situatie in Nijmegen verschilde wezenlijk omdat Wageningen niet in een hoogleraar in het vakgebied wilde voorzien. Wel werd één van de hoogleraren die een UHD Vrouwenstudies

kreeg toegewezen, dr. A. Niehof, als coördinator voor het gender-onderwijs aangewezen.

In de wetenschappelijke staf hebben op één persoon na alleen vrouwelijke wetenschappers gewerkt. Ook de nieuwe genderbenoemingen zijn allen aan vrouwen toegewezen. De hoogleraar Vrouwenstudies is om arbeidsrechtelijke redenen toch gecontinueerd als researchhoogleraar, waarmee toch nog begeleiding in het onderzoek op het hoogste niveau beschikbaar is gebleven.

Overzicht in cijfers: seksespecifiek, vooral tijdelijke en ondergeschikte posities

Een algemeen overzicht van de cijfers voor het vrouwelijk wetenschappelijk personeel van 1918 tot 2003 (zie tabel 3.2) bevestigt allereerst dat ook na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks leidinggevende functies in de wetenschap aan vrouwen worden toevertrouwd. Sinds 1918 zijn er in totaal maar 21 vrouwelijke hoogleraren benoemd en daar zijn dan ook de bijzondere-, de persoonlijke- en deeltijd-hoogleraren bij geteld. (zie bijlagen)

Wel is ondertussen het vrouwelijk aandeel in het wetenschappelijk personeel toegenomen van rond de tien procent naar een percentage van tussen de 25 en 30 procent. Tegenover de huidige evenredige verdeling van meisjes- en jongensstudenten, is dat ronduit mager.

Deze cijferreeks bevat een aantal haken en ogen. De cijfers zijn een afspiegeling van wat

Tabel 3.2 Vrouwelijk wetenschappelijk personeel, aantallen en percentages, 1918-2001.**

LH/LUW/WU- contracten	Aandeel vrouwen in %		Vrouwelijk wetenschappelijk personeel		
	van totaal personeel	van totaal wp	in aantal	hoogleraren	% van totaal hoogleraren
1918	7,8	4,7	3	0	0
1923				0	0
1928		6,9	5	0	0
1933		4,9	4	0	0
1938		4,8	4	0	0
1940	5,3	4,9	10	0	0
1947	7	4,4	5	0	0
1955			15?	1	2,2
1958	11,3	9,3	20	2	4,1
1961			18?	2	3,8
1966	26,5	7,1	23	2	3,1
1972		6,6	24	1	1,3
1977	30,3	8,1	60	0	0
1984	32,9	12,7	70	2	4
1988	33,6		85	2	
1990	27*	16*	172*	3*	3*
1994	30*	21*	247*	5*	4,5*
2000	38,5	27	334	8	7,2*
2001	34,8	28,5	360	9	10,1

* op basis van fte's berekend.

** vanwege het gebrekkige cijfermateriaal is de tabel niet helemaal volledig.

Afb. 38 'De twee vrouwelijke hoogleraren', links prof.dr. L.P.M.(Lucy) Timmermans (Algemene dierkunde), rechts prof.dr. C.(Clio) Presvelou (Huishoudkunde), 1987, Historische Verzameling WUR.

men, op het moment dat ze verzameld werden, van belang achtte om te tellen. En dat verschilde per periode. De cijfers zijn gebaseerd op de vermelding van vrouwelijke wetenschappers in de jaarboeken en de studieguiden. Volledigheid kunnen we daarmee niet pretenderen. De rangen van hoogleraar, lector en docent zijn om functionele redenen steeds goed genoteerd, maar de onderzoekers in een functie als assistent zijn niet altijd in de overzichten opgenomen. Daardoor zijn relatieve aandelen ook lastig te berekenen.

Maar ook voor de meer recente tijd is er een aantal punten waarmee rekening moet worden gehouden. In de latere overzichten zijn alleen medewerkers meegerekend die daadwerkelijk door Wageningen Universiteit en haar voorgangsters betaald werden. Gastmedewerkers die nergens of elders op de loonlijst stonden, zijn dus buiten de cijfers gebleven. Dat gold tot voor kort bijvoorbeeld voor allen die bij NWO waren aangesteld, maar gedetacheerd werkzaam waren op de universiteiten. Zeker vanaf midden jaren tachtig zat hier een grote groep oio's en later ook post-docs bij. Nu worden zij wel rechtstreeks door de universiteit betaald. Sinds het midden van de jaren negentig zijn ook de mensen met korte contracten niet meer in de statistieken terug te vinden. Bij een project van minder dan een jaar worden deze via een uitzendbureau aangesteld om daarmee zoveel mogelijk onvoorspelbare wachtgeldkosten te voorkomen.

Zorgwekkender dan de onvolledigheid van het cijfermateriaal in dit boek is dat de overzichten ook de basis vormen voor beleidsontwikkeling. De mensen die niet direct onder een WU-contract staan, hebben wel onderdak, draaien mee in de dagelijkse werkomgeving, krijgen ook begeleiding en worden aangenomen door mensen uit de organisatie. Wageningen Universiteit heeft dus een 'morele' verplichting ook hen te betrekken in haar beleid voor een gelijke verdeling naar sekse, goede arbeidsvoorwaarden en goede omgangsvormen.

Ook in de presentatie van het cijfermateriaal in de publieke verslaglegging worden keuzes gemaakt die te verbeteren zijn. Zo staan op de Website en in het sociaal jaarverslag van de afdeling HRM geen onjuiste cijfers, maar het weglaten van een verdeling naar wetenschappelijk en niet-wetenschappelijk personeel en van een verdeling naar functie bij het wetenschappelijk personeel, verhullen de pregnante sekseverschillen.

Nadere bestudering van de primaire cijfers die voor 2000 voorhanden zijn, laat zien dat meer dan de helft van het vrouwelijk wetenschappelijk personeel vanwege de aard van de functie als aio of toegevoegd onderzoeker / docent in tijdelijke dienst was. Ook wordt zichtbaar dat vrouwen voor minder fte's werken dan de mannen van gelijke rang. Alleen bij aio's blijkt dat verschil niet zo groot te zijn, hetgeen waarschijnlijk met de verwachtingen bij de aanstelling en de in het algemeen jongere leeftijd van de aio's te maken heeft (zie tabel 3.3).

Tabel 3.3 WU-contracten naar sekse, in aantal personen en fte's, 2000.

WU-contracten	WP totaal, okt. 2000		Vrouwelijk WP, okt. 2000	
	personen	fte	% van p-totaal	% van fte-totaal
Hoogleraar A+B	111	96	7,2	7,3
UHD	151	131	5,3	4,5
UD	344	276	16,8	14,2
Toegevoegd doc/ onderzoekers	354	268	32,2	27,7
Aio's	303	294	47,9	47,3
Totaal wp	1266	1065	27,1	24,9

Tabel 3.4 Vrouwelijk wetenschappelijk personeel, naar functie, per kenniseenheid en totaal, aantallen, 1994, 1998 en 2001.

Kenniseenh.	Hoogleraar			UHD			UD			Overig wp			aio		
	1994	1998	2001	1994	1998	2001	1994	1998	2001	1994	1998	2001	1994	1998	2001
PGW	1	1	2	2	1	2	23*	11	8	-	12	28	21	20	30
DW	1	0	1	0	0	1	10*	11	6	-	4	4	9	8	12
LM	1	1	1	1	1	1	24*	6	14	-	28	17	22	29	18
PB	1	2	1	2	1	3	29*	14	16	-	37	40	36	49	84
LS	1	3	2	2	5	6	42*	21	18	-	33	24	10	16	21
TOTAAL	5	7	9	7	8	13	131*	63	62	-	104	103	98	122	165

1994: op basis van fte

* UD en overig wp zijn in een categorie samengevoegd

Tabel 3.5 Aandeel vrouwen in het wetenschappelijk personeel, naar functie, per kennis-eenheid en totaal, in percentages, 1994, 1998 en 2001.

Kennis-eenh.	Hoogleraar			UHD			UD			Overig wp			aio		
	1994	1998	2001	1994	1998	2001	1994	1998	2001	1994	1998	2001	1994	1998	2001
PGW	4	4	7	5	8	6	17*	12	11	–	15	33	30	38	39
DW	9	0	8	0	0	6	24*	31	19	–	22	20	35	32	41
LM	4	5	5	3	2	3	15*	6	16	–	40	27	42	45	44
PB	4	8	4	5	2	8	19*	15	21	–	33	32	36	49	55
LS	5	17	9	10	19	15	34*	26	22	–	55	40	33	44	50
TOTAAL	5	6,3	10,1	5	6,8	5,1	21*	17,8	26,3	–	34,4	34,5	36	42,4	45,6

1994: op basis van Fte

* UD en overig wp zijn in één categorie samengevoegd

- PGW Plant- en gewaswetenschappen, Plantwetenschappen
 DW Dierwetenschappen
 LM Landinrichting en Milieu, Omgevingswetenschappen
 PB Produkt- en biotechnologie, Agro-technologie en voeding
 LS Landbouw en Samenleving, Maatschappijwetenschappen

De tabellen 3.4 en 3.5 laten nog enkele bijzonderheden zien over het aandeel van het vrouwelijke wetenschappelijk personeel naar functie in de verschillende sectoren of kennis-eenheden. Op UHD-niveau zijn minder vrouwen dan mannen benoemd of doorgestroomd. Het aantal vrouwelijke UHD's is iets toegenomen, maar procentueel hebben de vrouwen op de mannen ingeboet. Het omgekeerde is het geval bij de vrouwelijke UD's. In aantal zijn ze stabiel gebleven de laatste drie jaar, maar procentueel is hun aandeel groter geworden. Waarschijnlijk zijn dus UD-plaatsen opgeheven en omgebogen naar functies voor overig wetenschappelijk personeel. Daar heeft namelijk wel groei plaatsgevonden. Ook het aantal vrouwelijke aio's is toegenomen, maar hun relatieve aandeel ten opzichte van de mannelijke aio's is nauwelijks gegroeid. Het meest opmerkelijk is wel dat er geen duidelijke verschillen tussen de kennis-eenheden zijn te zien die op alle functies betrekking hebben.

'HET WERK DAT GEEN NAAM HEEFT' BENOEMD!

Drs. C.W.(Mien) Visser (1907-1977),
Hoogleraar Landbouwhuishoudkunde, 1952-1977

Na haar eindexamen HBS studeerde Mien Visser farmacie in Amsterdam, waar ze ook actief was in het studentenverenigingsleven. Op een studentenfeest in Wageningen ontmoette ze haar toekomstige echtgenoot P.L. Willinge Prins. Na beider afstuderen ging het echtpaar wonen en werken op de Schipborg, een door architect Berlage gebouwde pachtboerderij te Anlo. De crisistijd van de jaren dertig dwong velen tot spaarzaamheid. Mien ging als provisor werken bij een apotheek in Groningen om het gezinsinkomen aan te vullen. Zij bleef ook na de geboorte van hun dochter werken, iets bijzonders in die tijd.

Door haar belangstelling voor de mensen om haar heen en voor het leven op het platteland begon ze een actieve en leidende rol te spelen in allerlei maatschappelijke organisaties. Eerst plaatselijk, later ook daarbuiten, bijvoorbeeld als lid van de Provinciale Staten. Mede daardoor verlegde haar belangstelling zich geleidelijk van haar oorspronkelijke vak naar de maatschappelijke ontwikkelingen op het platteland. Zo kwam zij in aanraking met de plattelandsvrouwenorganisaties en het landbouwhuishoudonderwijs die de leefomstandigheden en het welzijn op het platteland door onderzoek, voorlichting en onderwijs trachtten te bevorderen. In 1940 werd zij door de Stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande (HVP) gevraagd voor het op te richten Technisch Adviesbureau voor de Huishoudelijke Arbeid ten Plattelande. Vanuit de Schipborg leidde zij het onderzoek totdat zij zich door de oorlogsomstandigheden gedwongen zag dit werk te stoppen.

Afb. 39 Prof.dr.s. C.W. Willinge Prins-Visser tijdens 12½-jarig bestaan van de vakgroep, 1965, Particulier archief.

Na de oorlog raakte zij als presidente van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen (1948-1952) betrokken bij de eerste voorbereidende ontwikkelingen voor een nieuwe studierichting aan de Landbouwhogeschool. Voor de verdere ontwikkeling van het platteland was een wetenschappelijke basis en opleiding met betrekking tot het landbouwhuishouden, oftewel huishouden op het platteland, in de oorlog onmisbaar gebleken. Bovendien miste ook de stedelijke huishouding in Nederland een dergelijk wetenschappelijk fundament. Ondanks het overlijden van haar man in 1950, zette Mien Visser door en nam deel aan een studiereis in het voorjaar 1951 om kennis te nemen van de studie home economics in de Verenigde Staten van Amerika. In het kader van de Marshallhulp kon een groep deskundigen onder leiding van prof.dr. E.W. Hofstee naar Amerika gaan.

In 1952 werd Mien Visser in Wageningen als eerste vrouw tot hoogleraar benoemd, en wel in de Landbouwhuishoudkunde. Een bijzonder moment was dat zij na haar inaugurele rede de felicitaties van de Wageningse Vrouwelijke Studenten Vereniging mocht ontvangen van haar dochter C.E.(Clara) Willinge Prins die op dat moment praeses van de WVSV was. Professor Visser werd belast met de opzet en ontwikkeling van de nieuwe studierichting. Daarnaast behoorde de organisatie van een op toegepast onderzoek gericht instituut tot haar taak. Zij onderhield veel relaties in binnen- en buitenland om de Wageningse studierichting ook naar buiten toe de plaats en bekendheid te geven die ze verdiende. Evenals haar mannelijke collega's vervulde ze adviseurschappen en commissariaten. Zij was onder andere plaatsvervangend lid van de Sociaal Economische Raad (SER) als één van de eerste vrouwen, zij was lid van de Commissie Consumenten Aangelegenheden van de SER, lid van het Nederlands Nationaal FAO-Comité en lid van de Raad van Commissarissen van Ahold N.V.

De waardering voor haar werk bleek onder andere in 1969 uit de uitnodiging om als eerste vrouw in Wageningen de diesrede te houden. Toepasselijk koos zij voor het onderwerp Werk dat geen naam heeft. Zij benadrukte het belang van de arbeid in de huishouding dat ze typeerde als 'de arbeid die het niemandsland beslaat tussen de arbeid in economische zin en vrije tijd'.

Na 1969 speelde professor Visser, zoals zij zich noemde na haar huwelijk met collega hoogleraar prof.dr.ir. W.F. Eysvoogel, een belangrijke rol in de herstructurering van de huishoudkundige richtingen in het HBO. Eerst droeg zij in grote mate bij aan de opzet van de studie Toegepaste Huishoudwetenschappen en later aan de invulling van de richting Huis-

Afb. 40 WVSV-praeses C.E.(Clara) Willinge Prins feliciteert haar moeder prof.dr.s. C.W. Willinge Prins-Visser na haar inaugurele rede, 1953, Archief WVSV-Ceres.

houdkunde binnen de nieuwe lerarenopleidingen. Ook in het buitenland was zij actief betrokken bij het opzetten van huishoudwetenschappelijke opleidingen, bijvoorbeeld in Gies-sen, München, Stuttgart, Guildford en Nairobi.

Voor haar vrouwelijke studenten vervulde ze als hoogleraar in Wageningen een voorbeeldfunctie. De eerste vier en de laatste tien jaren van haar ambtsperiode was zij de enige vrouwelijke hoogleraar op de Landbouwhogeschool. Haar lijst van publicaties is indrukwekkend. Maar ook besteedde zij veel van haar tijd aan de opbouw van de huishoudwetenschappen in ruime zin. Ze heeft als geen ander de huishoudelijke arbeid in Nederland, zowel op het platteland als in de stad, wetenschappelijk op de kaart gezet. Zij heeft *'Het werk dat geen naam heeft'* benoemd!

Nora Köster-Constandse

GEACHTE PROMOVENDA ... Vrouwen die in Wageningen doctor werden

Zeker vanaf de Wet op de Tweefasenstructuur in 1982 is een promotie voorwaarde voor een academische carrière. Het is het sluitstuk van de universitaire opleiding en volgt voor de meeste promovendi direct op de reguliere opleiding. Zonder de doctorstitel krijg je tegenwoordig geen vaste aanstelling als universitair docent. In het verleden ging dat wezenlijk anders.

Een voorbeeld daarvan was het verhaal van een studente die in 1957 haar studie in Wageningen begon:

'Ir. is al erg genoeg'

De studie vond ze erg leuk. Als ze er nu nog aan microscopie denkt, geniet ze er nog van. De verbazing 'die je er bij had'. Ze heeft er nooit zo over nagedacht wat je ermee kunt. Het was pure interesse. Ze kreeg de kans om in Wageningen te blijven. Wellensiek had tegen haar vader gezegd: 'Ze moet promoveren.'

Dat wilde ze echter niet. Ze reageerde naar haar vader:

'Ik vind 'ir.' al erg genoeg. Ik hoef niet ook nog eens doctor te worden.'

Bovendien wilde ze weg. De wereld is groter dan Wageningen en ze was bang in datzelfde 'sfeertje' te blijven hangen. Ze had het gevoel, dat de werkelijke wereld buiten de hogeschool was.

Op de vraag waarom ze 'ir.' al erg genoeg vond, antwoordde ze:

'Omdat ik het gevoel had dat je als vrouw niet geaccepteerd werd als je gestudeerd had; dat er met andere ogen naar je gekeken werd. Je als mannelijk werd gezien.'

Dat wilde ze niet. Op haar werk liet ze in het begin in brieven ook het 'ir.' weg. Tot haar baas zei, dat hij wilde dat ze het wel deed omdat het een visitekaartje voor de zaak was. Haar baas accepteerde het dus wel. Het was misschien ook valse bescheidenheid. Angst om niet geaccepteerd te worden omdat ze gestudeerd had. Ze praatte er ook nooit over, op het werk niet, thuis niet. Buren zeiden:

'Ze is toch hetzelfde gebleven al is ze dan 'ir'.'

Het was bijzonder om afgestudeerd te zijn. Er werd ook tegen haar opgekeken, door andere vrouwen, die niet gestudeerd hadden. Dat wilde ze niet.

De eerste promotie van een vrouw bij de LH vond plaats in 1954. Toen promoveerde ir. Sybergina Wagenaar bij prof.dr. E.C. Wassink op het proefschrift met de titel *A preliminary study of photoperiodic and formative processes in relation to metabolism, with special reference to the effect of night temperature*. Zij was de eerste van de in totaal 543 vrouwen die tot en met het studiejaar 2001/2002 in Wageningen de doctorstitel zouden halen. Van de meer dan 3200 promovendi die in de afgelopen 85 jaar sinds 1918 van Wageningen Universiteit en haar voorgangsters de doctorstitel kregen, was zeventien procent vrouw.

Onder de Wageningse gepromoveerden van 1954 tot 1979 was niet jaarlijks een vrouw; een enkele keer werden meer dan één vrouw doctor. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de noodzaak van emancipatie nogal eens in een laatste stelling door vrouwelijke promovendi werd aangekaart. De allereerste promovenda had de trend gezet in 1954 door haar reeks stellingen rond de biochemie van planten af te sluiten met de stelling:

'De emancipatie der vrouw heeft zich in het wetenschappelijk milieu in Nederland nog slechts ten dele voltrokken.'

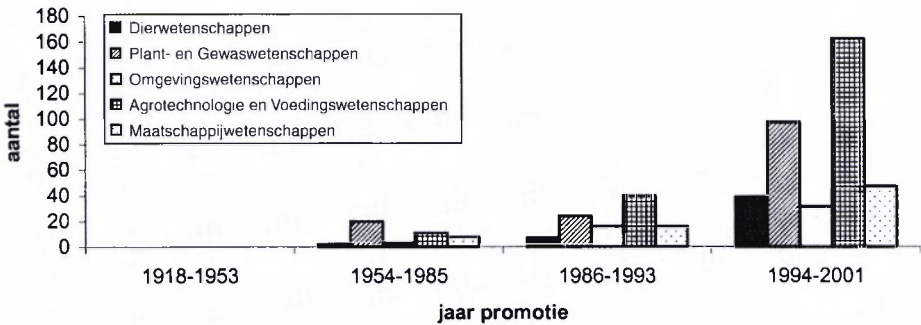
In de jaren tachtig volgde een inhaalslag. Het percentage vrouwelijke gepromoveerden steeg naar tien procent. In de jaren negentig bedroeg hun aandeel twintig procent en vanaf 1999 was dit circa dertig procent. De honderdste promotie van een vrouw vond plaats in het studiejaar 1991/1992, de tweehonderdste al drie jaar later en de vijfhonderdste in 2001/2002.

Het hoge percentage vrouwelijke aio's aan Wageningen Universiteit heeft daar zeker aan bijgedragen. Daarnaast bereiden ook vrouwen zich nog op andere manieren voor op een promotie door bijvoorbeeld onbetaald onderzoek te doen, van derden financiering te verwerven of met behulp van een sandwich-beurs of een ander type stipendium.

Afb. 41 De eerste en honderdste promovenda bijeen, 1991, Historische Verzameling, WUR.

Figuur 3.1 Promoties van vrouwen aan de WU, per vakgebied, 1918-2002 (1 sept.)

De meeste van de Wageningse gepromoveerde vrouwen zijn ook in Wageningen tot ingenieur opgeleid; een minderheid heeft elders haar opleiding gehad. Tot circa 1970 kon een promovendus zonder de titel landbouwkundig ingenieur alleen bij uitzondering tot promotie in Wageningen worden toegelaten. In de jaren zestig kwam het enkele malen voor dat een Wageningse hoogleraar als promotor van een medewerkster optrad op de promotie op de instelling van haar afstuderen. Daarvóór was er geen andere mogelijkheid dan de medewerkster te laten promoveren bij een hoogleraar van de instelling waar zij was opgeleid en vervolgens blijmoedig het dankwoord voor de goede werkomstandigheden in het voorwoord van het proefschrift te aanvaarden (zie ook hoofdstuk 3).

In 1974 promoveerde de eerste vrouw met een niet-Wageningse opleiding aan de Landbouwhogeschool. Al gauw kwam een derde van de promovendae van elders en in de studie-jaren 2000/2001 en 2001/2002 was dit zelfs 44 procent. Hoeveel Wageningse vrouwen elders promoveerden, is niet meer te achterhalen. De eigen werksituatie bleef echter ook het mikpunt van kritiek, getuige een stelling uit 2001:

‘De term “kenniseenheid” is verzonnen door een optimist.’

Marga Jansen, Saskia Zwart, Marian Bos-Boers, Margreet van der Burg

3.3 Voorbij de uitzondering: van emancipatie naar gender mainstreaming

Aandacht voor de positie van de vrouw aan de Landbouwhogeschool

In 1974 signaleerde Kooy in een studie over de positie van vrouwen aan de Landbouwhogeschool dat er tot dan toe geen beleid was gevoerd voor de ‘zo nodige vrouwenemancipatie aan de Landbouwhogeschool’. Hij wees op het overigens algemeen voorkomende gebrek aan besef van de problematische zijden van de positie waarin academische vrouwen zich bevonden. Beleidsmakers zagen volgens hem niet hoezeer hun beschikbaar talent werd onderbenut en hoe het hen frustreerde dat hun capaciteiten niet werden gehonoreerd. Kooy stelde dat niet langer met beleid gewacht kon worden. Hij bepleitte om de mogelijkheden voor wetenschappelijke ontplooiing van mannen en vrouwen meer gelijkwaardig te maken. Barriè-

res moesten geslecht worden met steun op alle niveaus, van College van Bestuur tot vakgroep. Actiegroepen zouden daarbij kunnen helpen. Kooy pleitte ook voor de verbetering van de concurrentiepositie van de afgestudeerde vrouw als sollicitant bij de Landbouwhogeschool, maar liet open dat er wellicht nog vele efficiëntere maatregelen te bedenken waren.⁸⁶

In de rede voor de opening van het academisch jaar van 1979 wond ook scheidend voorzitter van de hogeschoolraad Bernardijn ten Zeldam-Hartelust geen doekjes om haar betrokkenheid bij de emancipatie van de vrouw. Zij gaf vele suggesties om studenten optimaal op een later beroepsleven voor te bereiden. Zij vond het van groot belang dat studenten in hun studie met vrouwelijk wetenschappelijk personeel te maken kregen die hun tot voorbeeld konden zijn:

‘Daarmee bedoel ik dat studenten op het gebied van hun studie aan de universiteit in contact kunnen komen met vrouwen, die volledig in haar carrière gerespecteerd worden.’⁸⁷

In dat verband noemde zij de situatie binnen de LH ‘erbarmelijk’: slechts zes procent⁸⁸ vrouwen als wetenschappelijke medewerkers tegen landelijk ongeveer elf procent, ‘ook al een laag percentage’. Ze memoreerde de actie van de VVAO in 1975, waarmee vergeefs was geprobeerd een voorkeursbehandeling van vrouwen bij de aanstelling van stafleden doorgevoerd te krijgen. Nu koppelde zij daaraan de noodzaak ook meer vrouwelijke studenten aan te trekken. Openlijk wees zij bovendien op de pas verschenen ‘Schets van een beleid voor emancipatie in onderwijs en wetenschappelijk onderwijs’ van minister Pais en staatssecretaris Kraaijeveld-Wouters. Zij gaf daaruit weer dat daarin maatregelen waren aangekondigd die vrouwenstudies zouden bevorderen (o.a. door de zogenaamde Pais-coördinatoren die vrouwenstudies op een instelling zouden entameren en coördineren). Ook kwam er geld voor voorlichtingscampagnes voor een technische studiekeuze: het latere ‘Kies exact’. Hun aanbevelingen betroffen verder het mogelijk maken van deeltijdarbeid voor mannen en vrouwen en een voorkeursbeleid voor de aanstelling van vrouwen. Omdat de Landbouwhogeschool niet onder het Ministerie OKW viel, dat de nota had vervaardigd, was het niet vanzelfsprekend dat het Ministerie van Landbouw hetzelfde beleid zou voeren. Bernardijn ten Zeldam-Hartelust meldde dat het College van Bestuur en het bestuur van het LH-fonds reeds om extra middelen bij de eigen minister hadden verzocht voor de uitvoering van dit beleid. Tenslotte wees zij er op dat het niet alleen om geld ging, maar vooral om mentaliteit.⁸⁹

Bij dezelfde gelegenheid wees Bernardijn ten Zeldam-Hartelust er met trots op dat het aandachtsgebied ‘vrouw en wetenschap’ in het ontwikkelingsplan 1980-1983 was opgenomen. ‘Met enig plezier’ memoreerde ze bovendien de instelling van de bijzondere leerstoel Vrouwenstudies. Het is niet verbazingwekkend dat zij hoopte op een inbreng vanuit Vrouwenstudies in het emancipatiebeleid van de Landbouwhogeschool.⁹⁰

Emancipatiebeleid

Onder druk van studenten, medewerkers Vrouwenstudies en andere betrokkenen, onder andere uit het Vrouwenoverleg, besloot de Hogeschoolraad in 1981 tot de instelling van een emancipatiecommissie. Uit de formulering van de taakstelling bleek dat aandacht voor cultuuromslag en mentaliteitsverandering van belang werd geacht:

De Landbouwniversiteit tolereert geen ongewenste intimiteiten en discriminatie.

Studenten: vertrouwensvrouw Tineke de Boer telefoon (08370) 83593

Personeel: vertrouwensvrouw Marian Bos telefoon (08370) 83487 (maandag 10.30 - 12.30: (08370) 84553)

Sticker om te wijzen op het bestaan van vertrouwenspersoon tegen ongewenste intimiteiten en discriminatie

‘het bevorderen van waardering van eigenschappen en activiteiten die traditioneel aan de rol van de vrouw gekoppeld zijn en het doorbreken van overwaardering van eigenschappen en activiteiten die traditioneel aan de rol van de man gekoppeld zijn.’⁹¹

Gesina Noordewier bestempelde in een terugblik in 1999 de richtingenstrijd binnen die commissie als de oorzaak van de ineffectiviteit van de commissie. Een adviesbureau en een weekend op de hei waren nodig om tot een meer pragmatische werkhouding te komen. Deze kwam tot uitdrukking in de herformulering van de doelstelling van de commissie:

‘het bewerkstelligen van – ook feitelijk – gelijke posities van vrouwen en mannen aan de LUW’.

Om beleid voor te bereiden werd in 1986 een medewerker emancipatiebeleid benoemd. Dat werd een vrouw. Gesina Noordewier herinnerde zich de stroomversnelling waarmee alles toen op gang kwam: de leerstoel vrouwenstudies, speciale loopbaancursussen voor vrouwen, kinderopvang, de aanstelling van vertrouwenspersonen, voorlichtingsbijeenkomsten voor vrouwen, voorlichting voor studenten, studietoelagen, reacties op nota's, discussies over deeltijdarbeid.

Toen bleek dat het aantal vrouwelijke wetenschappers aan de Landbouwniversiteit achterbleef doordat de instroom van vrouwen relatief lager, maar de uitstroom van vrouwen relatief hoger was dan die van de mannen, werd de aandacht verlegd van secundaire arbeidsvoorwaarden en herverdeling van arbeid naar het wervingsbeleid. Van 1991 tot 1994 werd het aanstellingsbeleid van de Landbouwniversiteit gekenmerkt door positieve actie. Daarbij werd gebruik gemaakt van streefgetallen, die echter niet gehaald werden. De resultaten wa-

Tabel 3.6 Vrouwelijk wetenschappelijk personeel met een LUW/WU-contract, in percentages van het totaal, per rang, 1986-2001.

LUW/WU-contracten van vrouwelijk wp	2001	1996	1991	1986
Hoogleraar A+B	10	4	3	4
UHD	5	6	3	4
UD	26	14	16	6
Toegevoegd doc/onderzoekers	34	31	26	20
Aio's	46	42	33	–

ren zeer teleurstellend (zie tabel 3.6). Gesina Noordewier noemde de sterke weerstand als oorzaak, waardoor de vele mazen in het net van de positieve actie op slimme wijze werden benut. Jonge mannelijke medewerkers beriepen zich er op dat ook zij weinig kansen hadden om verder te komen. In strikte zin hadden zij daar natuurlijk gelijk in, maar hen voor laten gaan zou niets bijdragen aan de onredelijke verhoudingsgetallen in het personeelsbestand. Niettemin bleef het beeld bestaan dat een groep meer en langer profijt kon hebben van een mannelijk personeelslid, omdat die niet zou trouwen of zwanger zou worden. Het College van Bestuur trok de conclusie dat decentralisatie en integraal personeelsmanagement wellicht betere resultaten zouden opleveren: behalve voor het schrijven van een laatste nota, in 1996, werden de specifieke gelden voor emancipatie niet langer voor beleidswerk ingezet.

Gender mainstreaming en nieuwe impulsen van buitenaf

Na de mislukking van de positieve actie-strategie werd het erg stil rond emancipatiezaken. In het algemeen bleken veel vrouwen moe gestreden en waren toe aan bezinning en verdere persoonlijke ontwikkeling. Een aantal van hen keerde de universiteit de rug toe en probeerde elders een waardevolle inbreng te krijgen, of begonnen voor zichzelf. Deze tendens uitte zich in de onderwerpen die werden aangesneden op Internationale Vrouwendag en de bijeenkomsten van het VWI. Een teken aan de wand was eveneens dat tijdens de debatten over de grootscheepse reorganisatieplannen 'Krachtig op Koers' de ondernemings- en studentenraad zo tegen de implicaties van de operatie opzagen dat bescherming van de positie van vrouwen naar het einde van het onderhandelingstraject werd geschoven.

Landelijk gezien waren nieuwe pogingen om deze stagnatie te doorbreken vooral gericht op het stimuleren van vrouwen in hun werk door prijzen en bonussen voor vrouwen in het leven te roepen. Naar voorbeeld van stipendia op andere universiteiten werd ook door vrouwelijke medewerkers aan de Landbouwuniversiteit het initiatief genomen tot een prijs voor veelbelovende vrouwelijke promovendi: de Storm-van der Chijs stipendia. Het bestuur liep mee in deze trend. Waar op 'aardige' initiatieven kon worden ingehaakt, werkte men mee. Op HRM-gebied volgde het de richtlijnen zoals die wettelijk waren gesteld, zoals bijvoorbeeld in de Wet op Evenredige Vertegenwoordiging. Maar nog altijd bleven velen op alle niveaus de mazen in het net benutten om onder de intentie van de wettelijke maatregelen uit te komen waar het hen beter uitkwam. Door de verantwoordelijkheid van het personeelsbeleid naar decentraal niveau over te dragen werd bovendien centrale bemoeienis uitgesteld. Formeel gezien gaan de decentrale eenheden achteraf rapporteren over hun resultaten, waardoor evaluatie en eventuele sancties of beloningen nog op zich laten wachten.

Niettemin is het zowel nationaal als Europees beleid om evenredige vertegenwoordiging in alle rangen en dus een hoger aandeel van vrouwen in de hogere functies te stimuleren. In Nederland heeft NWO daarom de verplichting op zich genomen hiertoe initiatieven te nemen, waarvan door vele universiteiten, waaronder Wageningen Universiteit gebruik is gemaakt. Opvallend is daarbij dat specifieke maatregelen wel als zodanig worden onderkend en benut. Zo betaalt het College van Bestuur steeds één van de drie tweejaarlijkse Storm-van der Chijsstipendia en heeft de universiteit aanvragen voor speciale ASPASIA-gelden doorge-sluist en bij afwijzing enkele zelf bekostigd. Bij andere stimuleringsgeldten of projectaan-

vragen ligt de selectieprocedure in veler handen waarbij evenredige vertegenwoordiging als hard selectiecriteria soms liever uit de weg wordt gegaan. Daar is nog veel winst te behalen met een beleid waarin gender mainstreaming voorop staat: mogelijke negatieve gender-effecten tevoren proberen in te schatten en te voorkomen door geen actie of beleidsvoorstellen voorbij te laten gaan zonder de implicaties voor gender-aspecten en evenredige vertegenwoordiging daarin integraal op te nemen.

Het Europees onderzoeksbeleid heeft de EU-richtlijnen betreffende gender mainstreaming na jaren voorbereiding en een experimenteerperiode rond het Vijfde Kaderprogramma verder toegespitst. Uitgangspunt daarbij is dat het aantal onderzoeken voor, door en met vrouwen drastisch verhoogd moet worden. Vele rapporten zijn verschenen waarbij uiteenlopende stimuleringsmaatregelen en beleidscontrolemechanismen de revue zijn gepasseerd. Voor de evaluatie van beleid zijn nieuwe methoden ontwikkeld om systematisch na te gaan welke gender-effecten zijn te verwachten of zijn opgetreden: 'gender assessment'. Vanwege de integrale aanpak werkt de EU in de lijn van 'gender mainstreaming'.

Uit de internationale congressen die ten behoeve hiervan werden georganiseerd, is naar voren gekomen dat er grote verschillen bestaan tussen de lidstaten en de verschillende wetenschapsgebieden. Deze lopen niet parallel aan de verschillen in arbeidsvoorwaarden of het aantal vrouwelijke afgestudeerden per vakgebied. Veel meer dan ooit is er nu aandacht voor de verschillen in de dagelijkse gang van zaken in het wetenschapsbedrijf. Daarbij gaat het zowel om de formele kant, omdat bijvoorbeeld pagina's van publicaties geteld worden terwijl geen rekening wordt gehouden met verschillen in onderzoekstijd, maar ook de informele werking van dagelijkse omgang, werkklimaat en netwerken komt nu onder de aandacht.

Van bovengenoemd beleid zijn veel nieuwe impulsen uitgegaan. Zo stond de VSNU op het punt om een expertisecentrum op te richten, maar de start daarvan is uitgesteld. Aan de universiteiten van Groningen, Nijmegen, Maastricht en de VU in Amsterdam zijn met EU-gelden pilotprojecten gestart om nieuwe stimuleringsmaatregelen uit te proberen. Deze betreffen bijvoorbeeld een onderzoeksatelier voor vrouwen, waarin zij begeleid worden bij het schrijven van succesvolle onderzoeks aanvragen, en ook de ontwikkeling van nieuwe methodieken in de selectie en werving waarbij vrouwen meer tot hun recht komen.

In Wageningen worden er op het gebied van HRM geen seksespecifieke maatregelen genomen. Wel wordt geprobeerd aan evenredige vertegenwoordiging vast te houden. Dat dit zonder systematische aanpak niet echt lukt, is niet bevreedend. Enkele zaken zijn eenvoudig te verbeteren. Dat geldt met name voor de verzameling en presentatie van het cijfermateriaal. Notie hebben van de situatie en erkenning daarvan is een eerste vereiste om tot beleid te komen. Vervolginterviews met de wetenschappelijke staf en het houden van exit-interviews kunnen meer informatie geven over de wijze waarop de organisatiecultuur in verschillende eenheden vrouwen stimuleert of remt in hun wetenschappelijke carrière. Al het vrouwelijk personeel in de gelegenheid stellen om van coaches gebruik te maken, kan onder voorwaarden een positieve uitwerking hebben. Samenwerking met andere universiteiten en participatie in de circuits die nationaal en internationaal op dit gebied expertise hebben opgedaan, is aan te bevelen. Verder zou het aan te raden zijn om tijd en middelen beschikbaar te stellen om in deskundigheid op dit gebied te investeren en samenwerking tussen de decentrale diensten en de werkvloer op te zetten.

TALRIJKE EMANCIPATOIRE INITIATIEVEN

Ir. Bernardijn ten Zeldam-Hartelust (1928-1982)

Toen zij na jarenlang verblijf in het buitenland in 1966 terugkwam in Nederland, stond het voor Bernardijn ten Zeldam-Hartelust vast: nu was zij aan de beurt! De rede die zij in 1950 had gehouden als praeses van de Wageningse Vrouwelijke Studenten Vereniging bij de inauguratie van de novieten, was ze in het geheel niet vergeten:

‘Vroeg of laat zullen jullie stuiten op het domme idee dat vele mannelijke collega’s opperen, nl. dat de vrouw niet in staat is van haar studie te genieten en daar levenslust uit te krijgen. Dit is pertinent niet waar. Bewijzen zijn er genoeg.’

Niet dat ze voordien stil had gezeten. Na haar studie (1947-1955) en een baan bij de Heidemij, was zij haar man gevolgd naar verschillende ‘buitenlanden’, zowel binnen als buiten Europa. Inmiddels kreeg ze kinderen en bleef ook bezig in haar vak: de tuin- en landschapsarchitectuur (T&L). Maar met die bezigheden alleen zou zij niet zo’n onuitwisbare indruk hebben achtergelaten als zij bij velen heeft gedaan.

Bernardijn was veertig toen ze in dienst trad bij de Landbouwhogeschool als wetenschappelijk medewerker bij de Vakgroep T&L. Zij begeleidde practica, maar deed al spoedig veel meer dan dat en vervulde naast allerlei organisatorische taken bij de vakgroep ook bestuurlijke rollen zowel binnen als buiten de LH. Studenten noemden haar ‘Moe’, wat ze waarschijnlijk te danken had aan haar studietoetscoördinatorschap. Het paste ook wel bij haar. Zij had werkelijk zorg voor haar pupillen en zeker de vrouwelijke daarvan. Hierbij was Bern-

nardijn er ten volle van overtuigd – en drong daar bij anderen op aan – dat het belangrijk was om jezelf serieus te nemen:

‘Eet niet een droog broodje als je op pad bent voor een opdrachtgever, maar declareer die lunch! En: blij vooral niet alles zelf doen.’

Bernardijn pakte veel zaken op, was uit op wakkerschudden, inspireerde, zocht nieuwe contacten en schakelde zoveel mogelijk mensen in. Ze werd voorzitter van de VVAO, afdeling Arnhem, en trad op als medeorganisator bij het lustrum in 1971. In die tijd viel op hoe snel en efficiënt zij werkte en hoe direct zij ook was. Voor haar medebestuurders was dat wel eens wennen!

In 1973 werd ze als eerste vrouw voorzitter van de Hogeschool Raad, waar ze een heel nieuwe sfeer bracht. Bij haar afscheid in

Afb. 42 Ir. B (Bernardijn) ten Zeldam-Hartelust, Historische Verzameling WUR.

1979 sprak zij meerdere hartige woorden tot de LH. Daarvoor had zij de gelegenheid in haar rede 'Tien Procent' bij de opening van het Academisch jaar, die zij als eerste vrouw voor de LH hield. Verwijzend naar de godin Ceres, die sinds 1886 in het hoofdgebouw prijkte, zou deze opening door een vrouw volgens haar toch zeker tot een vruchtbaar studiejaar gaan leiden. Na de LH vervolgde zij haar werk in 1979 als plaatsvervangend secretaris-generaal bij het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen: de eerste vrouw in de ministeriële top!

Tijdens haar voorzitterschap van de Hogeschool Raad was zij enige tijd lid van Provinciale Staten in Gelderland voor de PvdA, actief bij de Rooie Vrouwen en curator bij de Wiarda Beckman Stichting. Ook was zij voorzitter van de landelijke VVAO (1976-1980) en deed daar weer wat ze altijd deed: ze zette aan tot vernieuwing. Talrijke emancipatoire initiatieven waren het gevolg. Veel ideeën van haar van toen, zijn pas veel later tot uitwerking gekomen. Wat haar dreef was de overtuiging dat voor een evenwichtige samenleving meer vrouwen vooraan moeten lopen, meedoen, inbreng hebben, het ook voor het zeggen hebben, op alle terreinen van de maatschappij. En dat op hun eigen manier. Zij was daarin een stimulans voor vele vrouwen. Een echte voorbeeldvrouw.

Annette Augustijn, met dank aan Minke Bos-Schenk

BETROKKEN, RADICAAL EN MÈT RELATIVERINGSVERMOGEN Prof.dr.ir. Louise Fresco (geb. 1952)

Louise O. Fresco (1952) is geboren in Meppel, maar heeft een groot deel van haar jeugd buiten Nederland doorgebracht. Zij was al jong gemotiveerd om iets te doen aan de problemen van honger en overbevolking in de wereld. Daarom koos ze na haar eindexamen aan de internationale school in Brussel voor een studie in Wageningen. Als student viel ze op door haar betrokkenheid en ideeën. Ze stond bekend als radicaal maar mèt relativeringsvermogen.

In 1976 studeerde ze cum laude af in de Niet-Westerse sociologie en vertrok naar Papua Nieuw-Guinea, ging vervolgens voor een jaar naar de FAO in Rome en vertrok toen weer als onderzoeker naar o.a. Zaïre, Haïti en Burkina Faso. In 1985 kwam ze terug naar Nederland om haar proefschrift te schrijven. Ze woonde in Amsterdam en kwam regelmatig in Wageningen. In die tijd was ze ook zijdelings betrokken bij Vrouwenstudies Wageningen. Toch heeft deze manier van omgaan met het belang van vrouwen in de landbouw haar nooit echt bezig gehouden. Wel heeft zij oog voor de positie van vrouwen en maakt hen zichtbaar als dat nodig is, zoals in haar proefschrift dat gebaseerd is op data uit een gebied waar de boer een 'zij' is. Het centrale thema in haar proefschrift is echter het verband tussen de teelt en ontwikkelingen in de boerenbedrijven en in de regio. Minder geïnteresseerd is Louise in het gewas dan in het hogere niveau: het landbouwsysteem. Ook in haar latere werk zocht ze steeds naar de grote verbanden, de wisselwerking tussen biologische, fysische en sociaal-economische factoren.

In 1986 promoveerde zij cum laude en vond werk bij de vakgroep Agronomie. Toen de leerstoel Plantaardige productiesystemen vacant kwam, werd zij zowel door haar collega's in de groep waar

zij werkt als door de benoemingsadviescommissie herkend als de meest geschikte kandidaat.

Louise ontpopte zich in haar werk als een intelligente en strikt zakelijke vrouw, die zich in het mannenbolwerk uitstekend weet te handhaven. Opvattingen als zouden vrouwen in hun carrière gehinderd worden door mannen zijn niet op haar van toepassing. Buiten de vergadering bestaat er ook een andere Louise, heel informeel, hartelijk, collegiaal en altijd in voor een grapje.

Tijdens haar hoogleraarschap ging ze door met het zoeken naar samenhangen. Niet de op de tropen gerichte teelt, maar specifieke vragen van duurzaamheid en de rol van landbouw en voedsel in de samenleving houden haar bezig. Ze is een tegenstander van de – historisch gegroeide – vergaande differentiatie binnen de teeltkundige opleiding in Wageningen en wil meer aandacht voor de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de individuele docent en onderzoeker. In die periode heeft zij flink aan de weg getimmerd, aanvaardde nog een deeltijdbaan als voorzitter van de Raad voor het Milieu- en Natuuronderzoek en ontwikkelde zich als essayist. In 1990 debuteerde ze met de verhalenbundel *Bambuso*. Bekend werd ook haar maandelijks column in *NRC Handelsblad*. In haar wetenschappelijke omgeving werd kritiek geleverd op deze branchevreemde activiteiten. Ze verbaasde zich daarover, omdat ze zelf er voor dat haar wetenschappelijke en haar essayistische activiteiten elkaar juist versterkten. Het schrijven van een column of een essay is voor haar een uitlaatklep om losse ideeën, waarvoor geen plaats is in de reguliere wetenschap, al schrijvend verder uit te werken.

Uit dit zoeken naar de discussie en de publiciteit blijkt haar bevoegenheid met de onderwerpen waarmee ze bezig is. Het is niet alleen haar vak maar ook haar missie.

In 1997 verliet Louise Fresco de universiteit om directeur onderzoek bij de FAO in Rome te worden. Inmiddels is ze assistent directeur-generaal, de op één na hoogste functie binnen de FAO, waar zij kiest voor een geheel andere stijl van leiderschap dan men gewend is. Een goede

Afb. 43 Prof.dr.ir. Louise Fresco bij 'Afrika', 1993, Bureau in Beeld, Hans Dijkstra

werksfeer, gemotiveerde mensen en wederzijds vertrouwen vindt ze belangrijk. Hoewel ze heel hard moet werken en uiterst efficiënt met haar tijd omgaat, maakt ze ruimte om aandacht aan mensen te geven. Het internationale werk ligt haar goed. Het biedt haar de mogelijkheid om inhoudelijk op de ingeslagen weg verder te gaan. Ze ontmoet veel mensen die vaak interessante inzichten vertolken. Haar grote talenkennis komt haar in deze functie goed van pas. Ze kan moeiteloos van de ene naar de andere taal overschakelen.

Louise Fresco is een vrouw met capaciteiten en is zich daarvan bewust. Ze weet ze ook te gebruiken en ze is daarmee een rolmodel voor de nieuwe generatie vrouwen aan de Wageningen Universiteit om idealen te hebben en van je werk te genieten.

4

Studenten: vrouwen en hun studie

In de volgende twee hoofdstukken staan de vrouwelijke studenten in Wageningen centraal. In dit hoofdstuk komt de studie aan de orde en wordt ingegaan op hun keuzes, hun motivaties daarvoor en hun prestaties. De eerste paragraaf beschrijft de veranderingen in de studentenaantallen en geeft aan hoe in 85 jaar het aandeel van de meisjes in de studentenpopulatie tot de huidige vijftig procent is gegroeid. Vervolgens verschuift de aandacht naar de verschillende categorieën vrouwen die waren ingeschreven en hun maatschappelijke achtergronden. Aan het einde van de paragraaf wordt kort ingegaan op enkele karakteristieke verschillen tussen de jongens en de meisjes en de consequenties die deze mogelijk hebben gehad. Het thema van de tweede paragraaf is de studiekeuze. Waarom kozen meisjes voor Wageningen, wie adviseerden hen daarin en hoe verschilden hun studiekeuzes met die van de mannelijke studenten, hoe speelden maatschappelijke verwachtingen en de mentaliteit op de Landbouwhogeschool en later -universiteit hierin mee? Ook komt aan bod welke richtingen aanvankelijk veel meisjes trokken en hoe hun keuze voor de verschillende richtingen verschoven is.

De laatste paragraaf behandelt het studierendement van de meisjes in vergelijking met dat van de jongens. Ook worden mogelijke achtergronden voor de verschillen en verschuivingen in deze rendementen besproken. Daarbij komen ook het toekomstbeeld van de studerende meisjes en hun motieven voor het onderbreken of afronden van de studie aan de orde.

4.1 Vrouwelijke studenten in Wageningen

Vrouwelijke studenten in Wageningen: cijfers en beelden

Het doel van de driedelige serie over de geschiedenis van de Landbouwhogeschool en -universiteit uit 1993 was een algemeen overzicht te geven. Het cijfermateriaal over de studenten bevatte bijvoorbeeld het aantal geslaagden per jaar, hun herkomst, vooropleiding, burgerlijke staat en lidmaatschap van studentenverenigingen. Hiervoor werden bestaande statistieken als bron gebruikt. Deze reeksen van gegevens vertonen echter grote hiaten, omdat ze eertijds niet systematisch voor elk jaar verzameld waren. Dit had tot gevolg dat voor de uitsplitsing naar sekse, alleen de weinige cijfers die toentertijd beschikbaar waren, in het boek voorkwamen.

Met de kennis die vrouwenstudies heeft opgeleverd, zetten we vraagtekens bij dit cijfermateriaal. We onderzochten of de beschikbare gegevens seksespecifieke tendensen zouden onthullen door ze uit te splitsen. Bovendien is niet alleen gekeken naar de afgestudeerden,

maar naar het werkelijk aantal studerende, omdat zeker in het begin veel vrouwen hun studie niet afmaakten. Daartoe zijn zowel de lijsten van inschrijving als examens vanaf 1918 tot en met 1953 doorgenomen, waarbij de gegevens van de vrouwelijke studenten zijn genoteerd. Het eindjaar 1953 is gekozen omdat daarna grotere aantallen vrouwelijke studenten instroomden en hun gegevens steeds vaker in de statistieken werden verwerkt. Een aanvullende bron vormde een e-mail-enquête onder oud-studenten. Deze leverde juist veel gegevens over de generaties na 1953. De oudste respondenten waren eerstejaars in 1942. Het merendeel van deze oudste jaren kon niet meer aan dit onderzoek meedoen. Door de nieuwe statistieken en de e-mail-enquête te combineren, kregen de cijfers meer achtergrond en diepgang.

Steeds meer vrouwelijke studenten in Wageningen

Tot aan de jaren zestig van de vorige eeuw bleef een meisjesstudent een uitzonderlijke verschijning aan de Nederlandse universiteiten. Voor de technische hogescholen – nu ook universiteiten – is dat nu nog altijd het geval. In Wageningen kwam de honderdste vrouwelijke student zich in 1942 inschrijven. In 1952 meldde de tweehonderdste zich aan en in 1957 de driehonderdste. In de periode 1918 tot 2001 werden in totaal ongeveer 12.000 vrouwen ingeschreven, bijna een derde deel van alle studenten.

Tot aan de Tweede Wereldoorlog stonden verhoudingsgewijs minder vrouwelijke studenten in Wageningen ingeschreven dan landelijk in het wetenschappelijk onderwijs het geval was. Het percentage vrouwelijke studenten aan de Landbouwhogeschool was voor de oorlog ongeveer hetzelfde als bij de technische hogescholen: zo'n twee procent. Rond 1950 was dat percentage in Wageningen tot rond de zes procent gestegen. De Landbouwhogeschool verbreedde vervolgens haar studiemogelijkheden met nieuwe studierichtingen en vakkenpakketten om aan de eigentijdse maatschappelijke behoeften tegemoet te komen. Een tiental jaren later klonk algemeen de roep om democratisering op alle maatschappelijke terreinen waar niet alle burgers gelijke toegang hadden. Voor het hoger onderwijs gold dat bij uitstek. Wetenschappelijke instellingen werden spottend 'ivoren toren' genoemd vanwege hun vermeende afstand en vervreemding van de maatschappij. Vanaf de jaren zeventig stroomden overal steeds meer studenten het hoger onderwijs binnen. Ook steeds meer vrouwen slaagden er in te gaan studeren. Ongetwijfeld hebben de Tweede Feministische Golf, het daaruit voortgekomen non-profit vrouwenwerk en het emancipatiebeleid van de overheid daaraan bijgedragen.

De gestage groei die de Landbouwhogeschool doormaakte, kwam het meest op het conto van de vrouwelijke studenten. Sinds 1950 nam het percentage Wageningse vrouwelijke studenten sterker toe dan bij de technische hogescholen en kwam langzaam op het gemiddelde van de algemene universiteiten. Het percentage vrouwelijke studenten steeg naar veertien procent in 1960 en achttien procent in 1970. Via 27 procent in 1980 en 34 procent in 1985, weerspiegelde het percentage met 44 procent in 1992 een steeds meer evenwichtige verdeling van de studentenbevolking naar sekse. Deze stijging sinds 1980 bleef slechts één procent onder het landelijke gemiddelde. Vanaf 1997 was de meerderheid van de Wageningse eerstejaars studenten van het vrouwelijke geslacht, twee jaar eerder dan voor het landelijk

Afb. 44 Veldonderzoek door studenten Plantenveredeling, 1950, Historische Verzameling WUR.

gemiddelde. (zie Bijlagen, grafiek 2) In 2001 bedroeg die meerderheid bij de eerstejaars 51,8 procent, maar op het totaal aantal studenten waren de meisjes nog net met 49,7 procent in de minderheid.¹

Bovenstaande cijfers betreffen uitsluitend de volledige inschrijvingen voor het volgen van wetenschappelijk onderwijs met examenrechten. De bestudeerde lijsten vermeldden ook inschrijvingen voor het volgen van het onderwijs zonder examenrechten, voor het volgen van enkele vakken óf voor het gebruik van een laboratorium. Verschillende groepen vrouwen waren op deze alternatieve studiemogelijkheid aangewezen. Sommigen hadden niet de vereiste vooropleiding en werden daardoor niet tot het examen toegelaten. Andere vrouwen waren elders afgestudeerd en wilden zich bijscholen of wilden onderzoek doen waarvoor zij een laboratorium nodig hadden. Vrouwen en dochters van mannelijke personeelsleden gingen

vrijblijvend vakken volgen die hen interesseerden. Ze kozen vaak algemeen vormende vakken, zoals kunstgeschiedenis en vreemde talen, maar ook vakken die voor hen praktisch nut hadden, zoals tuinbouwwakken. In het algemeen spraakgebruik werden al deze ingeschrevenen 'toehoorder' genoemd, hetgeen strikt genomen geen recht deed aan de onderlinge verschillen.

Geteld vanaf 1918 schreef de honderdste vrouwelijke 'toehoorder' zich in 1939 in en in 1951 de tweehonderdste. De inschrijvingen van vrouwelijke toehoorders was in die periode nauwelijks lager dan die van de vrouwelijke eerstejaars. Van 1918 tot en met 1953 meldden zowel rond de 240 vrouwen zich als toehoorder aan als rond de 240 als eerstejaars student. De vrouwelijke eerstejaars overstegen de toehoorders steeds meer in aantal naarmate de duur en het niveau van de onderwijsparticipatie bij vrouwen toenam. Nu was het ook wel zo dat de volledig ingeschreven studenten in het algemeen meerdere jaren en bij meer vakken present waren, ook al rondden zij niet allen de studie af.

De laatste twintig jaar is een nieuwe trend ingezet. De universiteit stelde haar voorzieningen nadrukkelijk open voor derden om daarmee extra inkomsten binnen te halen. Vormen van 'aanschuif'- en 'contract'-onderwijs, post-doctoraal onderwijs, uitwisselingsprogramma's en tenslotte M.Sc. studies werden geïntensiveerd of nieuw opgezet. Vooral de M.Sc. studies hebben een groeiende groep buitenlandse studenten voor Wageningen getrokken die de teruglopende instroom vanuit het voortgezet onderwijs steeds meer zijn gaan compenseren (zie tabel 4.1; kader M.Sc.-studenten).

Tabel 4.1 Studenten naar soorten inschrijving, in totale aantallen en percentage vrouwen, per 1 december, 1997-2001.

	Volledig ingeschreven		Overige ingeschrevenen		
	Totaal	Vrouwen in %	Totaal (vrouwen)	M.Sc. totaal	M.Sc. vrouwen in %
1997/1998	3860	44,8	677 (254)	321	31,7
1998/1999	3780	46,5	730 (310)	369	35,2
1999/2000	3740	47,7	668 (279)	329	45,3
2000/2001	3700	49,4	764 (338)	422	43,1
2001/2002	3776	49,5	884 (422)	537	48,7

Bron: Stafafdeling OSA Sectie Bestuurlijke Informatie

Vrouwelijke studenten en hun maatschappelijke achtergrond

Het merendeel van de Wageningse studenten uit de jaren zestig had een HBS-diploma. Dat was een HBS-b diploma, want dat van een HBS-a gaf geen toegang tot de Landbouwhogeschool. Ook de meeste vrouwelijke studenten hadden een HBS-b diploma, maar toch verschilde hun vooropleiding aanzienlijk. Verhoudingsgewijs hadden zij vaker dan de mannelijke studenten het gymnasium doorlopen. In 1960 had ruim 38 procent van de vrouwelijke eerstejaars een gymnasiumdiploma tegenover negentien procent van de mannelijke. In 1963 was dat voor de vrouwelijke studenten zelfs ruim 51 procent. Maar vanaf 1964 nam dat weer af en bleef tot aan 1970 rond de dertig procent schommelen. Voor de mannelijke studenten bleef het aandeel gymnasiasten onder de eerstejaars stabiel.² Opmerkelijk was bovendien dat ongeveer tien procent van de mannelijke eerstejaars in diezelfde periode van de Hogere Agrarische School kwam. Dit was bij geen van de vrouwelijke studenten het geval.³

Na de instelling van de Wet op het Voortgezet Onderwijs (Mammoetwet) in 1968 veranderde de toelatingseis van HBS-b of Gymnasium in VWO met een wiskundig of natuurwetenschappelijk vakkenpakket. Als het eindexamenpakket niet voldeed, bleef het mogelijk om de achterstand met bijscholing en extra tentamens te compenseren. Ook toen in 1970 een nieuw onderscheid voor de propedeusevakken naar natuurwetenschappelijke (N) en natuurmaatschappijwetenschappelijke (NM) richtingen werd doorgevoerd, bleef wiskunde in het examenpakket een algemene toelatingseis. Meisjes kozen en kiezen in veel mindere mate voor exacte vakken dan jongens. De meisjes die naar Wageningen gingen en deze keuze wel gemaakt hadden, vormden dus een zeer selecte groep. Zij hadden bij hun pakketkeuze de mogelijkheid opgehouden voor een vervolgopleiding in een exacte richting.

Gezinssocioloog Kooy heeft als eerste in 1974 onderzoek gedaan naar de vrouwen op de Landbouwhogeschool. Daarin legde hij een verband tussen de vooropleiding en de sociale herkomst van de vrouwelijke studenten uit de jaren zestig. Zijn vermoeden dat meisjes vanwege het hogere aandeel gymnasiasten verhoudingsgewijs vaker uit hogere sociale milieus kwamen, toetste hij door het beroep en de opleiding van de vaders te vergelijken. Van de vrouwelijke eerstejaars uit de jaren 1966 en 1970 bleek respectievelijk 51 procent en 42 procent uit de hoogste milieus te komen. Voor de mannelijke studenten was dat veel minder het geval: 24 procent in 1966 en 28 procent in 1970. Meer meisjes dan jongens hadden bovendien een vader met een afgeronde academische opleiding en hun vaders werkten vaker in overheidsdienst. Daarentegen hadden de mannelijke studenten naar verhouding veel vaker een vader met een zelfstandig agrarisch bedrijf.

Dit kwam overeen met de gegevens uit de e-mail-enquête. Uit de antwoorden van de eerstejaars vrouwelijke studenten van vóór 1955 blijkt dat 71 procent van de vaders een hogere opleiding had genoten. Dit percentage nam in de periode van de democratisering in het hoger onderwijs wel sterk af, maar daalde ook bij de jongere respondenten niet onder de vijftig procent. In de e-mail-enquête is ook naar de opleiding en het beroep van de moeder gevraagd. Maar liefst 29 procent van de oudste groep studenten tot 1955 had een moeder met een hogere opleiding. Dit percentage daalde slechts licht naar 23 procent bij de jongste groep. Ondanks dat het hoger onderwijs voor 'iedereen' toegankelijk heet te zijn, blijkt dat de hogere milieus onder de studenten en met name onder de meisjes oververtegenwoordigd zijn gebleven.

Het zal dan ook geen verbazing wekken dat de vrouwelijke studenten ook qua geografische herkomst van hun mannelijke jaargenoten verschilden. In het algemeen kwamen zij minder vaak van het platteland. Uit de e-mail-enquête bleek dat twintig procent van de groep oud-studentes die vóór 1955 waren gaan studeren, van het platteland kwam.⁴ Statistieken van de LH gaven aan dat in 1966 en 1970 respectievelijk 26 procent en 32 procent van de vrouwelijke eerstejaars uit plattelandsgemeenten kwam. Dat was veel minder dan bij de mannelijke studenten, bij wie het respectievelijk om 49 procent en 44 procent ging. Andersom betekende dit ook dat het overgrote deel van de meisjes uit verstedelijkte gebieden of de stad kwam, terwijl dat bij de jongens maar voor een kleine meerderheid gold. Het aantal studenten uit het buitenland was slechts circa twee procent van het totaal.⁵

De e-mail-enquête suggereert dat het aantal meisjes dat van het platteland naar Wageningen kwam, steeds groter werd. Van de respondenten die tussen 1975 en 1985 in Wageningen gingen studeren, had 37 procent een plattelandsachtergrond. Van de jongste groep respondenten die na 1985 is gaan studeren, kwam zelfs 45 procent uit een plattelandsgemeente. Deze toename was bij de vrouwelijke eerstejaars relatief groter dan bij de mannelijke eerstejaars. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of deze tendens de emancipatie van het plattelandsmeisje in het hoger onderwijs markeert. Het lijkt aannemelijk dat er in de plattelandsgemeenten een potentieel van meisjes was die wilden gaan studeren en vanwege hun belangstelling of vanwege de vertrouwdheid met landbouw en platteland relatief vaak voor Wageningen kozen.

Het ziet ernaar uit dat de inhaalslag van de vrouwelijke studenten over zijn hoogtepunt heen is. Sinds 1997 is ook voor de vrouwelijke sekse een daling in de studentenaantallen ingezet maar deze is nog niet evenredig aan die van de mannelijke studenten.

Het statistisch materiaal van de jaren zestig toonde aanzienlijke verschillen tussen de vrouwelijke en mannelijke studenten. Vergelijking van deze gegevens met de e-mail-enquête en de inschrijvingslijsten van de vrouwelijke studenten vóór 1953 toonde welke persoonskenmerken van de meisjesstudenten stabiel bleven en welke veranderden. Dat vrouwelijke studenten vaker van het gymnasium kwamen, een vader en moeder met een academische opleiding hadden, meestal geen eigen landbouwbedrijf thuis hadden en ze minder vaak van het platteland kwamen, laat de vraag stellen in hoeverre deze verschillen de studiekeuze en het studierendement beïnvloedden. Het is bijvoorbeeld aannemelijk dat de vrouwelijke studenten door hun maatschappelijke achtergrond een culturele voorsprong hadden en daardoor meer vertrouwd waren met het wetenschappelijke milieu. Maar de verwachtingen over de studie van een dochter zou weer afbreuk aan dit voordeel kunnen doen. Bovendien is het mogelijk dat deze voorsprong niet harmonieerde met de Wageningse opleidingen of alleen aansloot bij een deel daarvan. Deze vragen komen aan bod in de paragrafen over studiekeuze en studierendement.

EERSTE SURINAAMSE VROUWELIJKE INGENIEUR

Ir. Rita Leeuwin studeerde Tropische landhuishoudkunde, 1954-1962

In de eindexamenklas in Paramaribo kwam Rita Leeuwin op het idee om in Wageningen te gaan studeren. Zij wilde zich wetenschappelijk toeleggen op de teelt van landbouwgewassen, wat haar moeder in bescheiden mate thuis op het erf deed. Voor haar omgeving een ietwat merkwaardige keuze, die echter de instemming van haar vader had, die het vrij logisch vond dat zij ging studeren.

Afb. 45 Rita Leeuwin bij de Surinaamse band, Particulier archief.

Haar start in Wageningen in 1954 was echt een sprong in het diepe. Min of meer bij toeval meldde zij zich bij de WVSV. Zij herinnerde zich het 'antichambrenen' in de garderobe van het clubhuis nog wel. De onzekerheid sloeg toe, maar de kennismaking met het bestuur was plezierig. De dames waren vriendelijk en streng, maar rechtvaardig. Rita is zich nog steeds bewust van het feit, dat de ontvangst van tien minuten bij het bestuur belangrijk is geweest voor de tijd na het novitiat: haar studententijd.

Aanpassen ging niet vanzelf, maar geleidelijk aan begon Rita Leeuwin zich thuis te voelen in Wageningen. Zij verwierf een eigen plaats binnen de studentengemeenschap en ook bij de burgerij. Het was vanzelfsprekend dat zij in de winter in lange broek op de Club mocht komen! En net als andere Surinaamse studenten genoot ze van de bioscoopkaartjes die ze soms kregen. Andere dingen in Nederland bleven moeilijk: het gebrek aan comfort, een wastafeltje met koud water in plaats van een douche en de winterse kou die eindeloos leek te duren. Maar deze ongemakken waren snel vergeten toen zij in 1959 een vol praktijkjaar in Suriname kon doorbrengen.

Nadat Rita Leeuwin in 1962 haar studie Tropische Landhuishoudkunde had afgerond, ging ze terug naar Suriname. De teleurstelling was groot, toen bleek dat er voor haar als beginnend landbouwkundig ingenieur geen functie beschikbaar was. Lang is Rita dus niet in Suriname gebleven; ze ging terug naar Nederland. Wel met een gevoel van 'niet voor altijd', maar helaas, een vervolg is nooit gekomen.

Onverwacht deed zich in 1981 de mogelijkheid voor om als persoonlijk medewerker van de woordvoerder van landbouw van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer te gaan werken. Het dossier Suriname was in die tijd regelmatig op de agenda van de Tweede Kamer. Zo kon zij de ontwikkelingen ginds en de opvattingen hier van dichtbij volgen.

In 1994 heeft zij haar werk voor de Tweede Kamer beëindigd en een eigen organisatie opgezet, die zich inzet voor sociaal-educatieve programma's op scholen in Suriname. Zich bewegend tussen Nederland en Suriname kon zij alsnog een bijdrage leveren aan de opbouw van Suriname.

Terugkijkend op haar studie constateert Rita dat studeren in Wageningen nogal eenzijdig was. Zij verwoordde het aldus:

'Wat er in de wereld gebeurde ging goeddeels aan ons voorbij. Het onderwerp dekolonisatie maakte geen deel uit van de studie "Niet-westerse gebieden". Wij leerden niet hoe landen als Suriname, of hoe Afrika, aan een eigen toekomst zouden moeten werken. Veel afgestudeerde Wageningers hadden wetenschappelijk onderzoek verricht, gegevens verzameld, die onderdeel hadden moeten zijn van het ontwikkelingsbeleid in Suriname. Tot veler teleurstelling is daar helaas weinig van terechtgekomen'.

Hannie Zijlstra-Kluytenaar

4.2 Studiekeuze: motivatie, 'meisjes'-vakgebieden en uitzonderingen

Steun van het thuisfront voor een studie

Viervijfde van degenen die de e-mail-enquête hebben ingevuld, gaf aan dat zij in hun keuzes rondom de studie zijn gestimuleerd of beïnvloed door anderen. Een derde noemde de steun van de ouders. Elf procent gaf aan welke rol de moeder daarin had gespeeld, vijf procent verwees expliciet naar de vader, maar meestal werd naar de ouders in algemene zin verwezen. Enkel uit de generaties van vóór 1955 wezen op de voorbeeldfunctie van één of meerdere tantes. Dit is begrijpelijk. Hun moeders hadden vaak zelf gestudeerd, maar door hun huwelijk waren deze moeders van een baan in die richting uitgesloten. Ongetrouwde tantes en alleenstaande kennissen waren daardoor de enige levende voorbeelden van volwassen vrouwen met een werkzaam leven buitenshuis.

De moeders van de generaties van 1955 tot 1974 kwamen uit de enquête naar voren als fervente voorstanders van de studie van hun dochters. In de jaren zeventig gebruikten zij vooral het argument dat ook meisjes later voor zichzelf moesten kunnen zorgen. Dat een dergelijke stap toen niet altijd voor de hand liggend was in een plattelandsomgeving, maakte dat extra aansporing door de moeder nogal eens nodig was. Een eerstejaars studente uit 1972 citeerde haar moeder:

'Je moet voor jezelf kunnen zorgen en niet achter de dijk zitten te wachten op een man!'

Afb. 46 Onderzoek naar het zuiggedrag van kalveren, Veteelt, 1987, Historische Verzameling WUR.

Afb. 47 Akke van der Zijpp, studente en medewerkster Veeteelt, nu hoogleraar Dierlijke Productiesystemen, 1977, Historische Verzameling WUR.

Extra druk door de moeder bleek soms nodig. Een studente uit een arbeidersgezin schreef bijvoorbeeld dat haar moeder het advies van de onderwijzer boven de mening van de vader had gesteld. Ze is in de jaren zeventig in Wageningen gaan studeren, ondanks dat haar vader een studie voor een meisje overbodig vond. Een afkeurende houding van de vader kwam in de e-mail-enquête overigens nauwelijks ter sprake. Een aantal voormalige studenten heeft daarentegen aangeven dat zij juist hun studie afmaakten om hun vaders niet teleur te stellen. In hun ogen hadden zij een kans gekregen die zij moreel gezien ook moesten benutten. Vooral meisjes uit grote gezinnen of waarvan de ouders zelf niet hadden gestudeerd, vertelden dat zij zich verplicht voelden het ingenieursdiploma ook echt te halen. Of ze ook hun moeders wilden besparen dat ze voortijdig afhaakten, kan alleen uit nadere vragen blijken, maar het is aannemelijk dat zij in eerste instantie de vader noemden. Hij was in het algemeen de kostwinner en het hoofd van het gezin.

Ook in de jaren tachtig bleven de moeders er op aandringen dat hun dochters in hun eigen onderhoud zouden kunnen voorzien. Eén oud-studente gaf aan dat de vroege dood van haar vader daarin had meegespeeld. Een ander merkte op dat haar vader het HBO wel goed genoeg vond, maar dat moeder voor een studie op een universiteit bleef pleiten en dat werd het dus. Voor andere studenten was de moeder een voorbeeld en stimulans om juist in Wageningen te gaan studeren. Haar liefde voor de natuur bleek aanstekelijk en haar stimulans bemoedigend. Een studente uit deze latere periode bracht nog een heel opmerkelijke voor-

Afb. 48 Vegetatieonderzoek door studenten, 1986, Historische Verzameling WUR.

beeldfiguur naar voren. Haar oma was op 72-jarige leeftijd gepromoveerd!

Bij de jongste generaties kwamen vergelijkbare antwoorden naar voren. Iets vaker kwam daarbij aan de orde dat de moeders ook behoorlijk veel kennis hadden van het wetenschapsgebied waarin de dochter zich bewoog. Dat waren vooral de moeders die zelf een Wageningse studie of een verwante studie elders hadden gedaan.

Keuze voor een studie in Wageningen

De vrouwelijke studenten hebben in de enquête vele redenen aangegeven waarom ze voor een studie in Wageningen kozen. Slechts enkelen noemden een reden die niet met de stad of met de hogeschool dan wel de universiteit te maken had, zoals bijvoorbeeld dicht bij huis willen blijven wonen. De meest gedeelde reden werd door ruim twintig procent van de respondenten opgegeven. Voor hen was Wageningen favoriet vanwege hun interesse voor de natuur, planten of biologie in het algemeen. Deze voorkeur voor 'groen en natuur' kwam het meest nadrukkelijk naar voren bij de oudere generaties. Een studente uit de jaren vijftig vertelde het volgende:

'Als klein kind al plantte ik boontjes in de tuin. Ik zat erbij om te kijken hoe ze opkwamen en om te zien hoe dat groeide. Dat deed ik ook met de Oost-Indische Kers, maar heel veel met bonen, want dat ging heel vlug. Ik vond het zo mooi, al die vormen en ik vroeg mij af: "Hoe komt dat toch?" Ik heb altijd gezegd: "Ik wil weten hoe dat komt." Mijn ouders zeiden: "Dan moet je naar Wageningen." En dat is altijd in mijn hoofd blijven zitten.'

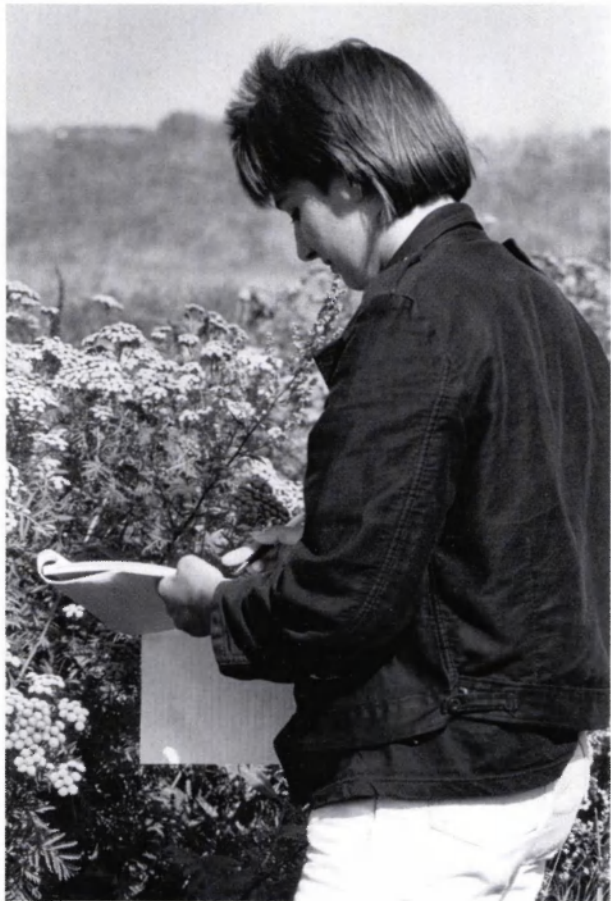
Afb. 49 Proefopstelling Tuinbouwplantenteelt, 1986, Historische Verzameling WUR.

Andere inhoudelijke argumenten zoals de geboden mogelijkheden binnen de studierichtingen, interessante vakkencombinaties en de Wageningse studie-opbouw lokten eveneens studenten. Een kleine twintig procent koos Wageningen omdat de studie van hun keuze alleen in Wageningen werd aangeboden. Milieuhygiëne, Voeding van de mens, Plantenverdeling, Huishoudwetenschappen en Landschapsarchitectuur zijn voorbeelden van studierichtingen die veel meisjes trokken en in Nederland nergens anders te volgen waren. Veertien procent van de respondenten noemden specifieke vakkencombinaties waarvan zij gebruik wilden maken; twaalf procent noemden het aanbod aan keuzemogelijkheden in het algemeen. Verder voelden een gelijk percentage zich aangetrokken door de praktijkgerichtheid van de Wageningse studies, noemden tien procent respondenten – vooral jongeren – de gerichtheid op internationale aspecten en acht procent het multidisciplinaire karakter van de studies.

Uit de e-mail-enquête bleek ook dat slechts tien procent van al deze vrouwelijke oud-studenten uit belangstelling voor de landbouw naar Wageningen kwam. Het meest was dit nog bij de jongeren het geval. Deze waarneming past niet bij het algemene beeld dat Wageningen in de beginperiode veel studenten uit het agrarische milieu trok en dat in de loop der tijd steeds minder studenten uit deze hoek kwamen, terwijl ook de interesse voor landbouw verminderde. Dit blijkt dus kennelijk alleen op te gaan voor de mannelijke studenten. Toch is het wel begrijpelijk, aangezien aanvankelijk een veel groter deel van de mannelijke studenten uit

het agrarisch milieu of van het platteland kwam. Bij de meisjesstudenten was er een verband tussen de landbouwkundige interesse en de eigen herkomst. Zestig procent van deze vrouwelijke studenten had een vader of beide ouders met een agrarisch beroep, terwijl dat voor de hele groep meisjes veel minder was: zo'n twintig procent. Een mogelijke verklaring voor de meer recente belangstelling voor de landbouw onder meisjes kan wijzen op een inhaalslag, doordat er relatief meer meisjes met een agrarische achtergrond van het platteland naar Wageningen kwamen. Het is algemeen bekend dat broers vaak een hogere opleiding kregen dan hun zussen. Dat was in agrarische milieus niet anders. Toen de middelbare beroepsopleiding voor meisjes op landbouw- en plattelandsgebied wegviel door de opheffing van het landbouwhuishoudonderwijs in 1968, bood de Landbouwhogeschool met de studies Landbouwhuishoudkunde en Voeding van de mens een passend alternatief voor dochters uit de agrarische kringen wier broers voor andere studies naar dezelfde instelling kwamen.⁶

Een ander argument voor de keuze van Wageningen had betrekking op het studentenleven. Vooral de jongere generatie gaf aan dat Wageningen hun een leuke studentenstad leek. Het kleinschalige van Wageningen speelde daarbij een positieve rol. Een enkeling benadrukte bovendien dat de massaliteit van de andere universiteitssteden haar niet trok. Eerste

Afb. 50 Onderzoek naar wilde bermvegetatie, proefveldjes met verschillende grondsoorten, 1986, Historische Verzameling WUR.

Afb. 51 Coupes van ingegoten materiaal worden gereedgemaakt voor bestudering onder de microscoop, Toxicologie, 1975, Historische Verzameling WUR.

indrukken bij een bezoek aan een universiteit konden doorslaggevend zijn, zoals uit een interview met een studente van het eind van de jaren zestig bleek. In plaats van een biologie-studie elders besloot ze Tropische plantenziektenkunde in Wageningen te gaan volgen, waar de studie Biologie toen nog niet bestond:

“Ik heb altijd wat met de natuur gehad”. Ze is op een voorlichtingsdag geweest. De biologie leek nog wel leuk, “maar er liepen allemaal jongens met geitenharen sokken en sandalen en bij de vrouwelijke studentenvereniging had iedereen een grijs rokje, een twinset en een parelketinkje”. Van beide dacht ze: “Oeh, dit wil ik niet.” Via een buurmeisje hoorde ze over Wageningen. “Ik werd door de rector apart genomen of ik wel wist wat ik ging doen. Het was nog nooit voorgekomen dat van het christelijk gymnasium (lachend) iemand naar Wageningen ging, want daar gingen alleen boeren heen.” Ze werd dus gewaarschuwd. Ze wilde Tropische plantenziektenkunde gaan doen en sprinkhanen gaan bestrijden. Dat leek haar nuttig. Ze was “idealistisch” (lachend). Had er een film over gezien.’

Slechts zeven procent noemde idealistische motieven of de maatschappelijke relevantie van het vakgebied als reden. Dat is opmerkelijk omdat vele oud-studenten aangaven deze aspecten wel belangrijk gevonden te hebben bij hun latere keuze van een baan. Een verklaring zou

kunnen zijn dat zij pas in Wageningen de maatschappelijke context van hun studie of hun idealisme hebben leren kennen. Specifieke gegevens daarover hebben we echter niet. Wel vertelden veel oud-studentes over de invloed van hun Wageningse tijd waarin zij veel discussieerden, maatschappelijk bewust werden en met mensen met verschillende achtergrond leerden omgaan. Zoals een in 1982 afgestudeerde milieukundige het verwoordde:

'Ik ben sociaal gevormd op de Wageningse manier: solidariteit, idealisme en oog voor natuur- en landbouwbelangen.'

De jongere generaties meisjesstudenten hebben zich ook laten leiden door de aantrekkelijke verhalen op de open dagen en in het voorlichtingsmateriaal, die vanaf halverwege de jaren zestig aan toekomstige studenten werden aangeboden. Bij dertien procent van de jongste generatie hielp die informatie hen over de drempel om in Wageningen te gaan studeren. Een oud-studente herinnerde zich hoe enthousiast een studiecoördinator had gesproken op een voorlichtingsdag, maar ook dat het in werkelijkheid soms wel anders uitpakte:

'... enthousiast, deskundig en motiverend: dat het allemaal niet klopte, daar kwam je pas later achter.'

Verdeling over studierichtingen: vrouwelijke studiekeuzes?

Hoewel de aantallen jongens en meisjes studenten aan Wageningen Universiteit nu nagenoeg gelijk zijn, was en bleef de spreiding over de verschillende studierichtingen zeer ongelijk. Bepaalde vakgebieden hadden duidelijk de voorkeur, waarbij zich uiteraard wel verschuivingen hebben voorgedaan in de afgelopen 85 jaar. Vóór de Tweede Wereldoorlog studeerden de meeste vrouwelijke studenten Tuinbouw. Op de eerder genoemde inschrijvingslijsten tot en met 1953 bleek tachtig procent van de eerstejaars meisjesstudenten voor Tuinbouw te zijn ingeschreven. Dat waren zo'n vijftig studenten in totaal. Slechts enkelen stapten tijdens de studie over naar een andere richting, met name naar de koloniale landbouw. Zelden schreef een meisje zich meteen daarvoor in. Lucie Oelmeyer was een uitzondering. Wellicht koos zij in 1923 voor die richting omdat zijzelf in het toenmalige Nederlands-Indië was geboren. De studierichting Nederlandse landbouw trok wel enkele meisjesstudenten maar vóór 1940 kwam dat aantal niet boven de tien uit. Voor Bosbouw hadden zich tot 1940 twee vrouwelijke studenten ingeschreven; beiden maakten de studie niet af.

Na de Tweede Wereldoorlog veranderde de indeling van de studierichtingen (zie kader 'Reorganisaties'). Veel meisjes bleven plantenteeltrichtingen volgen, waartoe ook Tuinbouw ging behoren. Bij Tuinbouw stabiliseerde het percentage vrouwelijke studenten zich in het begin van de jaren zestig rond de 38 procent, maar in de tweede helft van de jaren zestig daalde het tot ruim 24 procent in 1966 en 23 procent in 1970 door de opkomst van nieuwe verwante studierichtingen. Sinds kort bestaat Tuinbouw niet meer als studierichting. Twee nieuwe studierichtingen in de plantenteelt waren Plantenveredeling en Plantenziektenkunde. Ook deze trokken veel meisjes. Het percentage vrouwelijke studenten in alle plantenteeltrichtingen tussen 1966 en 1971 tezamen steeg van zo'n vijftien naar 21 procent. In deze periode kwam de groei vooral op het conto van Plantenveredeling. Daar nam het percentage

Afb. 52 Bestudering van de uiterlijke kenmerken van katoenplanten, practicum Tropische Plantenteelt, 1986, Historische Verzameling WUR.

meisjes in deze vijf jaren toe van circa 29 tot 36 procent. Plantenziektenkunde ontpopte zich vervolgens als dé nieuwe richting voor vrouwelijke studenten. Steeg het percentage vrouwelijke studenten bij Plantenziektenkunde van vijftien procent in 1966 naar 25 procent in 1970, in 1987 was dat 38 procent en in 1991 vormden de meisjesstudenten de meerderheid met 53 procent. Ook deze richting is inmiddels opgeheven. De nieuwe overkoepelende richting plantenwetenschappen telde in 2001 een percentage vrouwelijke studenten dat ver onder het universitaire gemiddelde lag: namelijk 29 procent.

In 1950 startte nog een andere richting in het verlengde van de plantenteeltstudies. Deze nieuwe richting Tuin- en Landschapsarchitectuur genoot grote populariteit bij de vrouwelijke studenten. Anno 2002 heet de opleiding 'Landschap, planning en ontwerp', maar door de verschillende reorganisaties omvat deze studierichting niet meer de kleinschalige tuinarchitectuur. Van 1966 tot 1971 liep het percentage vrouwelijke studenten er terug van een kleine 48 procent naar ruim 38 procent om vervolgens weer te stijgen naar 44 procent in 1987 en vijftig procent in 1991.

De uitbreiding van het aantal richtingen en vakken na de Tweede Wereldoorlog betrof vooral de maatschappelijke aspecten van de landbouw en het platteland. In de jaren vijftig kwamen de sociale wetenschappen in Wageningen tot bloei. Zij sloten sterk aan bij de belangstelling van vrouwelijke studenten. Met de oprichting van Landbouwhuishoudkunde was een bij uitstek 'vrouwelijk' aandachtsveld binnen de wetenschapsmuren opgenomen. Deze nieuwe opleiding was uniek in Nederland en trok in eerste instantie uitsluitend vrouwen.⁷ Ze bood een technische en een sociaal-economische richting die beide in 1953 met één

Afb. 53 Het meten van waterstanden, Hydrologie, 1991, Historische Verzameling WUR.

student begonnen. In 1961 kende deze richting 31 studenten, allen vrouwen. Dat was 25 procent van alle 124 vrouwelijke studenten in de kandidaats- of ingenieursfase. Landbouwhuishoudkunde vormde daarmee de door vrouwen meest gekozen studierichting. Het aandeel huishoudkundigen in het totaal aantal vrouwelijke studenten daalde langzaam van twintig procent in 1968 – een jaar vóór de instelling van de aparte studie Humane voeding – naar achttien procent in 1969, vijftien procent in 1970 en elf procent in 1992.

Humane voeding was een nieuwe studie die in 1969 werd ingesteld. Ook die vertegenwoordigde een typisch 'vrouwelijk' arbeidsveld en verwierf spoedig vele vrouwelijke studenten. Het eerste jaar startte deze richting met zo'n veertig procent vrouwelijke studenten. De studierichting groeide gestaag naar een typische meisjesrichting: van een kleine 47 procent vrouwelijke studenten in 1970, naar tachtig procent in 1987 en 96 procent in 1991. Dit is zo gebeven. Daarnaast kwam er ook een meer natuurwetenschappelijke richting: Levensmiddelentechnologie. Deze trok in eerste instantie vooral mannelijke studenten. In 1966 was het aantal meisjesstudenten bij Levensmiddelentechnologie slechts zeven procent van het totaal en in 1970 twaalf procent. In 1987 maakten zij met 47 procent bijna de helft van de studen-

ten uit. Via een kleine meerderheid van 51 procent in 1991 steeg het percentage vrouwelijke studenten bij Levensmiddelentechnologie door naar zestig procent van de oude stijlstudenten in 2001 en 65 procent in de sinds twee jaar vernieuwde studierichting.

In de technologische (oude T-) richtingen heeft zich ook bij Milieuhygiëne / Milieukunde en Moleculaire wetenschappen een meer evenwichtige verdeling naar sekse voltrokken, waardoor daar nu respectievelijk 48 procent en 39 procent (oude en nieuwe stijl samen) van de studenten vrouw zijn. Het vaker doorstromen van meisjes naar het universitair onderwijs, ook naar meer technische vakken, lijkt hier samen te vallen met een andere tendens, waar vooral Levensmiddelentechnologie om bekend staat: de integratie van maatschappelijke aspecten in de technische richtingen. Dat kan een verklaring zijn waarom juist deze studierichting steeds meer een meisjesstudie werd.

Bij de maatschappijwetenschappelijke richtingen zijn de volgende patronen zichtbaar. De Westerse agrarische sociologie kende vanaf de start in 1956 een tamelijk evenwichtige verdeling tussen mannelijke en vrouwelijke studenten. Tussen 1960 en 1970 fluctueerde het percentage vrouwelijke studenten bij deze studierichting aanzienlijk: van 37 procent naar 56 procent en weer terug naar 38 procent in 1966 en 33 procent in 1970. Inmiddels bestaat deze studierichting niet meer. In 1988 heeft zij onder de naam Rurale sociologie voor het laatst studenten toegelaten. In de laatste jaren van haar bestaan nam het aandeel vrouwelijke studenten juist weer toe naar 48 procent in 1987 en 61 procent in 1991. Daarentegen ondervond de Agrarische sociologie van de niet-westerse gebieden aanvankelijk een veel geringere belangstelling van de vrouwelijke studenten dan van de mannelijke: van 1966 tot 1971 was circa twintig procent van de studenten vrouw. In 1988 ging deze studierichting op in Rurale ontwikkelingsstudies. Daarin zijn de meisjes de meerderheid gaan vormen: in 1992 maakten zij 66 procent van de studenten uit. In 2000 verdween het rurale element uit de naam en kreeg de nieuwe opleiding de naam Internationale ontwikkelingsstudies. In het studiejaar 2001/2002 volgden 174 studenten de oude of nieuwe opleiding, van wie 72 procent vrouw.

Vanaf 2000 bestaat er naast Internationale ontwikkelingsstudies nog een andere algemeen sociaal-wetenschappelijke richting: Bedrijfs- en consumentenwetenschappen, waarin primair economische en huishoudwetenschappen zijn gebundeld. Daarvoor hadden de economische wetenschappen vier eigen studierichtingen met wisselende benamingen, zoals Landhuishoudkunde, Economie van de Nederlandse of Tropische landbouw, Landhuishoudkunde en Tropische landhuishoudkunde, Agrarische economie en Economie van landbouw en milieu. De economische studierichtingen kenden aanvankelijk een grote oververtegenwoordiging van mannelijke studenten. Tussen 1966 en 1971 had Agrarische economie maar rond de vier procent vrouwelijke studenten. Gedurende het laatste decennium heeft zich ook daar een meer evenwichtige verhouding ontwikkeld: in 1991 was 32 procent van de studenten een vrouw. De oude studierichting Economie van landbouw en milieu had in 2001 39 procent vrouwelijke studenten. Door de fusie van Economie en Huishoud- en consumentenwetenschappen ging ook hier het aandeel van de meisjes fors omhoog.

In totaal kennen de maatschappijwetenschappelijke richtingen nu een duidelijke meerderheid aan vrouwelijke studenten. Anno 2001 was van het totaal van de studenten aan de oude en nieuwe richtingen bij de maatschappijwetenschappen 61 procent vrouw.

Op grond van het bovenstaande valt te concluderen dat de sinds de Tweefasenstructuur in Wageningen gehanteerde indeling naar Teeltrichtingen, Technologie, Landgebruik, Maatschappijwetenschappen en Biologie niet specifiek genoeg is geweest om alle seksspecifieke trends op te kunnen sporen. De cijfers van tabel 4.2 illustreren dit. De studies met een overschot aan vrouwen gaan hierin schuil achter die met een grote ondervertegenwoordiging. Daarom betekent het bovenstaande een verfijning van de grafiek van Joan Wolffensperger over de verdeling van de studenten over Wageningen.

Tabel 4.2 Studenten per richting en in totaal, in aantallen, en aandeel vrouwen, in percentage, 1970-1992.

Sectoren	1970		1980		1987	
	Aantal totaal	% vrouwen	Aantal totaal	% vrouwen	Aantal totaal	% vrouwen
Teeltrichtingen	510	19	1161	24	1305	25
Technologie	438	14	755	32	1273	46
Landgebruik	749	11	1311	16	1274	22
Sociale wetenschappen	376	27	469	42	456	51
Biologie	-	-	317	31	455	38
Totaal	2073	17	4013	26	4763	35

Bron: Wolffensperger, 1996, 66.

Behalve de keuze van de studierichting is het juist voor de Wageningse geschiedenis van belang de vakkenkeuze te bekijken. Vanaf de reorganisatie van het onderwijs in 1956 was de vrijheid om eigen vakken naast het hoofdvak te kiezen vrij groot. Vanaf de jaren tachtig werd nadrukkelijk gestimuleerd een combinatie van technische en sociale vakken te kiezen. De Tweefasenstructuur maakte sinds 1982 ook 'vrije oriëntaties' binnen de studierichtingen mogelijk. Daardoor moeten zelfs de cijfers per studierichting met enige reserve tegemoet getreden worden. Studenten met eenzelfde studierichting en dus dezelfde hoofdvakken, konden onderling zeer verschillende vakkenpakketten hebben die soms wel meer op die van een student met een andere studierichting konden lijken dan van de eigen studiegenoten. Wolffensperger constateerde bijvoorbeeld dat de vrouwelijke afgestudeerden van 1991 vaker brede specialisaties en zogenaamde 'vrije oriëntaties' hadden gekozen dan de mannelijke afgestudeerden.⁸ Sommige meisjes hadden haar daarbij uitgelegd dat hun eigen inbreng in de vormgeving van hun studie hun strategie was om zich tot afstuderen te kunnen blijven motiveren.⁹

Stimulans en tegenwerking bij de studiekeuze

Eenderde van de oudste studiegeneratie, die tussen 1942 en 1954 aankwam, wist bij aanvang al waarin ze wilden afstuderen, ook al konden zij hun keuze nog uitstellen vanwege de gezamenlijke propedeuse in die tijd. Bij de allerjongste groep, de eerstejaars uit de jaren 1986 tot 1995 waren er relatief meer die hun studie al hadden uitgestippeld maar was er ook nog een grote groep die het propedeutisch jaar gebruikte om tot een goede keuze te komen. Veel res-

pondenten van de enquête gingen in op hun zoektocht naar studierichting en vakkenpakket. Een flink deel van hen veranderde nog van studierichting in het eerste jaar.

Bij die zoektocht speelden de verhalen van andere studenten een rol. Tijdens de studie werd het ook duidelijker tot welke beroepen de verschillende opleidingen eigenlijk opleiden. Daarnaast bleken de studenten gevoelig te zijn voor stimulansen die zij van docenten en hoogleraren kregen. De respondenten noemden veelvuldig kwaliteiten van docenten die zij als positief ervaren hadden en voor hen een goede studie-omgeving hadden gecreëerd: interesse tonen, ruimte bieden voor discussie, enthousiasmeren, elan, stimuleren om eigen capaciteiten te benutten en motiveren. Ook verwezen zij naar docenten die op enigerlei wijze voorbeelden voor hen waren en hen daarom inspireerden. In het algemeen waren dat sterke sociale persoonlijkheden met min of meer een charismatische uitstraling. Regelmatig prezen de oud-studenten docenten en hoogleraren ook om de originaliteit, de kritische kijk, het tegendraadse, vooruitstrevende, vernieuwende of maatschappelijk bewogene in hun optreden en werk. Uit de enquête is duidelijk naar voren gekomen dat een groot aantal vrouwelijke studenten een positieve uitstraling bij veel docenten hebben ondervonden en sterk hebben gewaardeerd.

Oud-studenten noemden echter ook negatieve ervaringen, waardoor ze van hun aanvankelijke studiekeuze hadden afgezien. Nadat dr. C.A. Reinders-Gouwentak, lector in de plantenteelt, tegenover een studente een fout had moeten toegeven, werd deze studente door medestudenten aangeraden verder geen vakken bij haar te gaan doen, omdat zij meenden dat de lector het voorval niet zou vergeten en het de studente moeilijk zou gaan maken. De betreffende studente heeft toen haar conclusies getrokken en is van Plantenveredeling naar Tropische plantenteelt overgestapt. Uit een verhaal van een andere studente blijkt daarentegen dat de betreffende lector ook studenten had die zij stimuleerde en die altijd bij haar terecht konden. Sommigen wezen op de afwijzende houding die zij bij enkele docenten van Zoötechniek ondervonden hadden. Deze richting profileerde zich aanvankelijk helemaal niet naar meisjes. Integendeel, een oud-studente (eerstejaars eind jaren veertig) schreef dat de hoogleraar haar deze richting had afgeraden. Zij was juist naar Wageningen gekomen omdat ze meende dat Veeteelt de voor haar onbereikbare studie Veeartsenijkunde het meest benaderde:

‘De hoogleraar Veeteelt vond de richting niet geschikt voor een kleine vrouw, dus ben ik Zuivel gaan studeren, dan kon ik toch ook Fysiologie der dieren doen.’

Door een studente van twee decennia later werd ook een dergelijk negatief studieadvies gerapporteerd. Zij overwoog in 1966 Veeteelt in Wageningen te gaan doen omdat haar ouders het beroep van dierenarts voor een meisje niet geschikt achtten. Tijdens de voorlichting werd haar in duidelijke taal afgeraden om Bosbouw of Veeteelt te gaan doen. Zij koos toen voor Levensmiddelen technologie. Rond 1970 waren er nog maar drie à vier meisjes onder de ruim honderd studenten die Veeteelt deden.

Een andere studente overkwam hetzelfde bij Bodemkunde toen zij in 1961 haar zinnen op Wageningen had gezet, waardoor zij uiteindelijk bij Sociologie afstudeerde en promoveerde:

‘Ik werd geweigerd door de hoogleraar Bodemkunde en ben toen Sociologie gaan studeren.’

Afb. 54 Studenten verzamelen watermonsters, Hydrobiologie, 1986, Historische Verzameling WUR.

Bij Bodemkunde hebben nadien grote verschuivingen plaatsgevonden. Van de studenten Bodemkunde was tien jaar geleden circa 33 procent van het vrouwelijk geslacht en in 2001 was dat 41 procent.

Opmerkelijk is dat het de pioniers in zogenaamde 'mannelijke' richtingen niet allen lukte om de studie af te ronden. In de studierichting Veeteelt was G.(Grietje) Veenbaas in 1957 de eerste die wel haar voorkeur doorzette. In 1961 behaalde zij haar kandidaatsexamen, maar zij heeft de studie niet afgerond. Een meisje dat een jaar later eerstejaars was, lukte het wel. Ir. C.W.(Boffie) Donker studeerde af in juli 1966. Inmiddels is de sekseverhouding bij Zoötechniek veel evenwichtiger geworden. Tien jaar geleden was het aandeel meisjes ruim 25 procent en in 2001 waren de vrouwelijke studenten met 55 procent in de meerderheid. De aanwezigheid van een vrouwelijk voorbeeld in de persoon van dr.ir. A.J.(Akke) van der Zijpp heeft daar waarschijnlijk een gunstige invloed op gehad. Zij studeerde af in 1971, vervulde enkele topfuncties in Nederland en Kenia en was UHD om in 2000 tot hoogleraar Dierlijke Productie Systemen benoemd te worden.

Ook bij Bosbouw wisten enkele vrouwen hun studiewens door te zetten. M.A.(Maaïke) Baronesse van Palland volgde vanaf 1935 twee jaar lang de colleges, maar was volledig ingeschreven zonder examenbevoegdheid. Haar beweegreden voor de studie was meer inzicht in de bosbouw te verkrijgen om het eigen landgoed beter te kunnen beheren. In 1938 schreef E.(Ellen) Dwars zich in voor bosbouw, maar zij stopte met de studie in 1940. In 1945 stonden P.M.(Petronella) Burwinkel en L.E.(Loes) van Straaten als eerstejaars aan de Landbouwhogeschool ingeschreven. De eerste had zich aanvankelijk voor tuinbouw ingeschreven, maar stapte over naar bosbouw. Ook zij heeft de studie niet afgerond. Loes van Straaten behaalde daarentegen als eerste vrouw de ingenieurstitel Bosbouw in januari 1951 (zie kader). Zeventien jaar later volgde M.G.(Martha) Goosen in 1968 als tweede vrouwelijke bosbouw-ingenieur. Het aandeel vrouwelijke studenten bij Bosbouw was tien jaar geleden toegenomen tot ongeveer 25 procent. In de jaren negentig werd de richting vernieuwd tot de stu-

Afb. 55 Meting aan
wasmachines, practicum
Huishoudkunde, 1975,
Historische Verzameling
WUR.

dierichting Bos- en natuurbeheer. Deze bredere richting blijkt de laatste jaren juist bij vrouwelijke studenten in de smaak te vallen; in 2001 was 43 procent van de studenten Bos- en natuurbeheer vrouw.

Niet alle studenten hebben zich in een uitzonderingssituatie onprettig gevoeld, getuige de uitspraak van een studente Rurale ontwikkelingssociologie uit de jaren negentig die ook een aantal technische vakken in haar pakket had:

'Ik heb ooit een weekje Landbouwtechniek gedaan, sleutelen aan dieselmotoren en zo. Daar was ik het enige meisje. Dat vond ik wel gek, maar ik werd als een koningin behandeld.'

Andere studenten wezen op de voordelen die zij als enige vrouw op excursies ondervonden. Zij kregen betere slaapaccommodatie en werden op verschillende wijzen ontzien. Anderzijds zijn er ook voorbeelden van studenten die evenals hun mannelijke excursiegenoten mijnwerkerskleding aantrokken en de mijnen ingingen als dat op het programma stond. De jongere generaties benadrukten hoe zij probeerden om voor vol te worden aangezien. Een studente meldde dat zij expres heel actief deelnam aan de veldpractica en er niet voor terugdeinsde de grondboor ter hand te nemen. Wel was het lastig in een mannengroep te werken als er geen toilet in de buurt was.

Een grotere aanwezigheid van vrouwelijke studenten garandeerde echter niet dat er voor vrouwen gunstige omstandigheden waren. In het begin van de jaren zeventig was er sprake van dat meisjes maar beter geen Tuinbouw konden gaan studeren. Sommige meisjes protesteerden maar slaagden er ook in hun voordeel uit de situatie te trekken. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het relaas van een in de Tuinbouw afgestudeerde vrouw:

'... de studiecoördinator Tuinbouwplantenteelt wilde de studierichting sluiten voor vrouwen (begin jaren zeventig): "Omdat vrouwen er toch geen baan in kunnen krijgen, hooguit in het onderwijs, en mannen niet een vrouw boven zich kunnen hebben of accepteren in de Landbouw!" Daardoor kon ik doen wat ik wilde en een ecologische richting kiezen, terwijl dat mannen niet werd toegestaan. Zij moesten bijvoorbeeld economie als specialisatie kiezen. Omdat ik eigenwijs was en zelf mijn afstudeervakken koos in een milieuvriendelijke richting en ik tekeer ging tegen het sluiten van deze richting voor vrouwen, werd ik door de studiecoördinator 'een witte raaf' genoemd.'

Aan het eind van de jaren zeventig ondervond een student bij Plantenziektenkunde diezelfde ontmoediging binnen haar studierichting. Zoals A.M.(Annemiek) Smit recent aangaf:

'Ik kon de motivatie niet meer opbrengen. Ik was voorstander van biologisch-dynamische landbouw, maar met die ideeën kon je niks binnen de studie'¹⁰

Wellicht waren het vooral meisjes die profiteerden van de aandacht voor maatschappelijke aspecten, zoals in nieuwe richtingen als de Biologische landbouw. Het onderzoek van Wolffensperger ondersteunt deze hypothese.¹¹ Toch zal die eerst bevestigd moeten worden door een vergelijkend onderzoek door de tijd heen en onder vrouwelijke én mannelijke studenten.

Als een verloving of een huwelijk in het vooruitzicht was, had dat vaak ook invloed op de studiekeuze. Studenten die zich tijdens de studietijd hadden verloofd, gaven in de enquête aan dat zij in hun studiekeuzes vooruitliepen op hun toekomstig leven als echtgenote. Sommigen bereidden zich met extra vakken of een verandering van studierichting voor op een periode in de tropen als hun verloofde een 'tropen'richting studeerde. Anderen probeerden een zo gunstig mogelijk vakkenpakket te kiezen waardoor zij als gehuwde vrouw later bijvoorbeeld in het onderwijs konden gaan werken. Vanwege de lestijden en later ook de ruimere mogelijkheden voor parttime banen stond het onderwijs bekend als de ideale arbeidssector om met de verantwoordelijkheden van moeder en huisvrouw te combineren. (zie hoofdstuk 6 en kader 'Vrouwen in het onderwijs'). Omdat de e-mail-enquête vooral onder afgestudeerden is gehouden, is niet achterhaald welke redenen vrouwelijke studenten hadden om voortijdig te stoppen. Er valt daarom niets te zeggen over de mate waarin het thuisfront, de studiemogelijkheden of de studie-omgeving op die keuze van invloed zijn geweest.

‘NOOIT MEER LANGE KOUSEN AAN’

Loes van Straaten (1922-1991): de eerste bosbouwster in 1951

Loes, voluit Louise Elsa, van Straaten begon haar studie en haar lidmaatschap van de WVSV in 1941. Toch staat zij pas in 1945 voor het eerst ingeschreven bij de LH. Waarschijnlijk is het een beschermende voorzorgsmaatregel van de LH geweest om haar buiten de registratie te laten; zij had een Joodse vader. Evenals haar jaargenoten deed zij de propedeusevakken in de oorlog zolang dat nog kon. Zij haalde haar propedeuse in mei 1946 en koos vervolgens voor de bosbouwstudie. Zij was mede daarvoor gemotiveerd omdat haar ouders een landgoed ‘de Blaasbalg’ hadden dat in de bossen van Leersum was gelegen. Loes had een kwetsbare gezondheid, was astmatisch-allergisch, maar in de bossen voelde zij zich goed. In het buitenhuis had zij bovendien de beschikking over een met oliefilter toegeruste kamer, die de buitenlucht in de ‘pollen-geventijd’ filterde.

Afb. 56 Loes van Straten, tweede van links, WVSV-diner, lustrum-1953, Archief WVSV-Ceres.

Loes stond bekend als een trouwe WVSV-ster en bij de WSKOV zong zij gedreven en enthousiast mee met haar mooie volle altstem. Die stem klonk ook op de Club tijdens diners. Op verzoek bracht zij vol overgave haar zelfgemaakte Bosbouwlied ten gehore. Eén van de coupletten luidde als volgt:

‘Wijze: Wanneer de dag geëindigd is, op ’t vergevorderd uur.

Wanneer ik eenmaal afstudeer, het leren is gedaan,
 Dan trek ik van mijn leven nooit meer lange kousen aan
 Op sokken ga ik ’t leven door,
 daar heb ik dan ook bosbouw voor
 Lang leve dan dat vak!’

Een ware hartenkreet in een tijd dat van meisjes werd verwacht altijd rokken te dragen!

Na het kandidaatsexamen waren de mannelijke bosbouwstudenten gerechtigd het reeds lang gerespecteerde bosbouwuniform te gaan dragen. Toen Loes in oktober 1948 zover was, hoopte ze wellicht op deze manier van de kledingnorm af te komen, maar speciaal voor haar werd een nieuw bosbouwuniform gecreëerd met een rok met zakken!

Loes studeerde in januari 1951 af, waarna zij enige jaren bij de Vakgroep Bosbouw op Hinkeloord werkte aan vegetatieve vermeerderingsmethoden. Zij trouwde met ir. J.T.M. van Broekhuizen (afgestudeerd in Tuinbouw, 1955) en samen gingen zij wonen in een voor hen gebouwd huis aan de Thijsselaan in Wageningen, waar destijds vele bijzondere populieren door hen werden geplant. Later vestigden zij zich op ’de Blaasbalg’ in Leersum. Daar hebben zij als bosbouwers een verscheidenheid aan bomen geplant en zich echt kunnen uitleven.

Dol van Burg-de Boer, Clara van den Ban-Willinge Prins, Coby Venema-van Nijnatten

4.3 Studierendement, prioriteiten en toekomstverwachtingen

Stijgend studierendement

Van de afgestudeerden in het Wetenschappelijk Onderwijs (WO) nam het aandeel meisjes van veertien procent in 1970 toe tot 41 procent in 1991 en 51 procent in 2000.¹² De ontwikkeling aan de LH-WU liep daarmee goed in de pas. Daar waren deze cijfers voor dezelfde jaren respectievelijk: veertien procent, 38 procent en 49 procent (zie Bijlage, grafiek 2).

De socioloog Kooy heeft in 1974 voor het eerst het studierendement naar sekse geanalyseerd voor de eerstejaars studentengeneraties tot en met 1959. Tabel 4.3 van Kooy laat duidelijk zien dat het uitvalpercentage van vrouwelijke studenten hoger was dan van de mannelijke studenten. Dat verschil nam toe naarmate de studenten verder gevorderd waren in de studie. De mannelijke studenten die hun ‘proppen’ haalden, slaagden er voor het merendeel ook in de ingenieurstitel te halen. Voor hun vrouwelijke jaargenoten was dat verhoudingsgewijs veel minder vaak het geval.

Tabel 4.3 Studierendement naar sekse, aantal eerstejaars en percentages van ooit behaalde examens, 1918-1959.

Eerstejaars	Aantal		Propedeuse behaald		Kandidaats behaald		Ingenieursdiploma	
	V	M	V	M	V	M	V	M
1918 t/m 1924	17	386	53%	79%	29%	74%	29%	72%
1925 t/m 1931	21	551	81%	80%	71%	75%	62%	74%
1932 t/m 1939	25	649	72%	79%	52%	74%	36%	72%
1940 t/m 1942	42	540	48%	63%	40%	57%	33%	56%
1945 t/m 1951	87	1426	66%	63%	49%	59%	39%	58%
1952 t/m 1955	100	473	68%	76%	63%	74%	49%	70%
1956 t/m 1959	125	719	80%	80%	65%	75%	52%	71%

Bron: Kooy, 1974, 23.

Opvallend is de prestatie van de eerstejaars meisjesstudenten die van 1925 tot en met 1931 met hun studie begonnen. Van de 21 studeerden er dertien af. De lage afstudeeraantallen voor de eerstejaars van 1932 tot en met 1942 hangen waarschijnlijk samen met de crisis- en oorlogstijd. In het algemeen moesten gezinnen erg op het geld letten en als er prioriteiten gesteld moesten worden, was het in die tijd de gewoonte om de studie van de zonen voor te laten gaan.¹³ Uit de inschrijvingslijsten blijkt dat het merendeel van deze generatie meisjes pas in oorlogstijd de studie afbraken. Tekenend voor de strijd die meisjes voerden tegen de heersende opvattingen in die tijd is een stukje uit het jaarverslag 1934/1935 van de WVSU:

‘Wij moeten trachten voor zoover wij niet trouwen en dan minder direct vragen naar werk, om een plaats te veroveren in de maatschappij. Nog steeds kunnen wij daar slechts enkele voorangsters aanwijzen. Dat deze crisis juist met de huidige abnormale tijdsomstandigheden samenvalt maakt het zoeken niet gemakkelijk. Niettemin verheugen wij ons in een goede dosis moed en zelfvertrouwen. Immers wij zijn overtuigd dat wij wat betreft onze vorming te Wageningen in vele opzichten in een bevoorrechte positie verkeren.’¹⁴

De oorlogsomstandigheden hebben ongetwijfeld ouders beïnvloed om, vanwege het gevaar, aan te dringen op het staken van de studie. Dat zal bij meisjes vaker gebeurd zijn dan bij jongens, zeker als het ouderlijk huis ver weg lag. In april 1943 werden studenten bovendien van verder onderwijs uitgesloten als zij de loyaliteitsverklaring niet hadden ondertekend. Eén meisjesstudent bleef er toen over.

De meeste vrouwelijke eerstejaars uit 1941 en 1942 vervolgden na de bevrijding de studie. Maar van de twaalf eerstejaars uit 1940 is er geen in Wageningen en één elders afgestudeerd. Inmiddels waren deze jonge vrouwen getrouwd of een andere richting ingegaan. Vergelijkbare cijfers van andere hogescholen of universiteiten zijn niet bekend, maar het is aannemelijk dat ook daar een daling in de aantallen meisjesstudenten viel te bespeuren.

Een kentering lijkt opgetreden te zijn bij het jaar 1963, waarvan 63 procent voor oktober 1972 de ingenieurstitel had verworven, zowel bij de vrouwelijke als mannelijke studenten.¹⁵ De vrouwelijke eerstejaars die na 1992 met studeren begonnen, hadden landelijk gezien zelfs

Afb. 57 Drie kersverse ingenieurs voor de Aula. De kransen werden traditiegetrouw door eerstejaars van de WSVV gemaakt en aangeboden tot ca. 1960, 1959, Particulier archief.

vaker dan de mannelijke studenten hun diploma na zeven jaar op zak. Voor Wageningen was de verhouding 71 procent van de meisjes tegenover 67 procent van de jongens.¹⁶

Toekomstverwachting en studierendement

De motieven om te gaan studeren en de verwachtingen over de toekomst zoals die in de samenleving en bij de studenten leefden, hebben ontegenzeggelijk invloed op het studierendement gehad. Eerder onderzoek heeft aangetoond dat maatschappelijke verwachtingen en toekomstmogelijkheden voor mannen en vrouwen tijdens de beschreven periode niet gelijk waren. Van mannen werd verwacht dat ze later kostwinner zouden zijn. Voor vrouwen gold vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw dat zij hun bestemming in een huwelijks- en gezinsleven zouden vinden. Desondanks is ook gebleken dat niet ieder zich daaraan wilde of kon conformeren en binnen de mogelijkheden een uitweg zocht. In het algemeen bood een academische studie aan vrouwen een dubbele garantie. Allereerst gold de studie als een uitstekende algemene vorming voor het leven en indien er zich geen huwelijk aandiende – of later scheiding zou volgen -, had de studente toch een goede opleiding om in het eigen onderhoud te kunnen voorzien. In deze gedachtlijn legde een studente die eind jaren veertig aan de studie begon, in de enquête uit dat het hebben van een relatie in de studententijd positief werd gewaardeerd:

Afb. 58 1000° bioloog Anouska Glas ontvangt haar bul van prof. dr. L.P.M. Timmermans, 1993, Historische Verzameling WUR.

‘Het hebben van een relatie werd als positief beoordeeld, immers het levensdoel van de vrouw was trouwen en kinderen krijgen. Zolang dit niet gebeurde, was een wetenschappelijke loopbaan een goed alternatief.’

Uit de motivering van de vrouwelijke Wageningse studenten voor hun studie bleek inderdaad dat zij de eigen ontwikkeling en hun interesse, die vaak de natuur betrof, voorop stelden. In hoofdstuk zes komt nog aan de orde hoeveel zij daarmee in hun latere leven hebben gedaan. Ook wordt daar ingegaan op de verschuiving naar een grotere gerichtheid op een baan na de studie en de problemen die de jongere generaties daarbij ondervonden.

In de enquête en de interviews hebben vrouwelijke studenten van de oudere generaties benadrukt hoezeer zij onderling verschilden in hun huwelijks-, wetenschappelijke en beroepsaspiraties. Zo wisten zij precies van elkaar wie wel en wie niet serieus studeerde of zogezegd ‘op een man uit was.’

Maar zowel de minder als meer serieuze vrouwelijke studenten raakten verliefd en verloofd. Omdat de vrouwen in de regel jonger waren, kwam het nogal eens voor dat de verloofde eerder afstudeerde. Kon hij dan elders in het land of de wereld meteen een baan krijgen, dan werd er meestal getrouwd en de ‘kersverse mevrouw’ brak haar studie af. Een aantal van hen probeerde alsnog af te studeren of nam de studie weer op in een later stadium. Met name in de periode na de oorlog kwam het regelmatig voor dat vrouwelijke studenten als getrouwde vrouw afstudeerden. Dat kon oplopen tot een derde van de afgestudeerde vrouwen.¹⁷ Tussen het eerste jaar van inschrijving en het afstudeerjaar kon bovendien een flink aantal jaren zitten. Dit drukte het rendement in aantal studiejaar getalsmatig naar beneden.

Afb. 59 Voorblad voorlichtingsbrochure 1987.

De ongehuwde studenten vormden en vormen de overgrote meerderheid aan de Nederlandse universiteiten. Uit het cijfermateriaal over de burgerlijke staat van de Wageningse studenten bleek echter dat in de jaren zestig op grote schaal werd getrouwd in de ingenieursfase. In de kandidaatsfase schommelde het percentage gehuwden van 1966 tot 1970 bij de jongens rond de zeven procent en bij de meisjes van vier tot zeven procent. Maar in de ingenieursfase was zo'n 33 tot 45 procent van de vrouwelijke studenten getrouwd en rond de 25 tot veertig procent van de mannelijke studenten. Hiervoor is al gebleken dat juist in de jaren zestig het studierendement van vrouwelijke en mannelijke studenten dichter tot elkaar kwam. Dat zou er op kunnen wijzen dat de huwelijken van studenten in de ingenieursfase wellicht meer te maken hadden met de behoefte het huwelijksleven niet langer uit te stellen, zonder de studie uit het oog te verliezen. Het kan echter ook geweest zijn dat er vooral vlak voor het afstuderen getrouwd werd. Het zou interessant zijn om via verder onderzoek na te gaan in hoeverre bij de gehuwden ook van gezinsvorming sprake was en of dat iets uitmaakte voor de studie-uitval van gehuwde vrouwelijke studenten. Hoewel bekend is dat er wel degelijk studenten trouwden omdat een baby op komst was, lijkt het niet voor het merendeel het geval geweest te zijn. Overigens stond het merendeel van de gehuwden te boek als niet gelovig. Aan het eind van de jaren zestig was er wel een relatief groot aandeel Katholieke studenten

bij.¹⁸ Voor latere jaren zijn dit soort gegevens niet beschikbaar maar het lijkt aannemelijk dat bij het meer gebruikelijk worden van samenwonen in de jaren zeventig en tachtig, het aantal gehuwden onder de studenten is afgenomen.

Vrouwelijke studenten die bewust toewerkten naar een eigen carrière moesten zich vaak verdedigen in hun omgeving. Hetzelfde brachten gehuwde studenten naar voren die bleven studeren maar ondertussen niet meer in Wageningen woonden. Een plantenveredelaarster die in de jaren zestig studeerde, verzuchtte in de enquête:

‘... mijn loopbaan was secundair.’

Zij studeerde overigens wel af, maar jaren later, toen de relatie was stukgelopen. Nadien maakte ze toen ook nog carrière!

Meer recent hebben de sociaal-economische omstandigheden en de Tweede Feministische Golf een ommekeer in de maatschappelijke verwachtingen teweeggebracht. Momenteel wordt zeker van vrouwen die een hogere opleiding hebben, verwacht dat zij een betaalde baan ambiëren en een goede reden hebben als zij geen betaald werk hebben, maar gezinstaken en/of onbetaald werk verrichten.

Kooy heeft aangetoond dat het studierendement ook met andere factoren kon samenhangen, zoals de vooropleiding. Hij rekende uit dat verhoudingsgewijs meer eerstejaars gymnasiasten van 1966 tot en met 1969 na één jaar de propedeuse haalden dan hun studiegenoten met een HBS-B diploma. Maar de vooropleiding weerspiegelde weer de sociale herkomst zoals we in de vorige paragraaf zagen. Correlaties naar herkomst en eventuele verschillen naar studierichting zouden in verder onderzoek aan de orde moeten komen, evenals het studierendement naar sekse en vooropleiding voor de overige jaren.

‘DE WERELD IN’ TIJDENS DE STAGE

De stage als studieonderdeel was en is naast de ruime keuzevrijheid in de studie zeer specifiek voor de Wageningse opleidingen. De afgestudeerden hebben de stagetijd veelal ervaren als een zeer belangrijke periode in hun opleiding. Ze vertelden zelf dat ze ontdekten hoe de ‘harde’ buitenwereld in elkaar zit; dat ze ervoeren wat ‘werken’ is en dat ze leerden met mensen van verschillende achtergrond en uit andere culturen samen te werken. Kortom, ze ondergingen dat de wereld groter was dan Wageningen en omstreken.

Eén van de eerste huishoudkundigen ging zes maanden voor stage naar Engeland. Zij was betrokken bij de opruiming van de verouderde ‘krottenwijken’ van Londen en zij werkte drie maanden in een fabriek van Verkade. Hele dagen werkte ze met ‘de Verkade-meisjes’, die aan de lopende band aan het inpakken waren of de koekblikken moesten controleren. Tussen hen en in de gesprekken met de maatschappelijk werkers van het bedrijf heeft ze ervaren hoe ‘doodgewone’ meisjes hun dag doorbrachten:

‘Het was in mijn ogen vreselijk.’

Voor deze stagiaire was de stage een ervaring die haar inzicht in de sociale verhoudingen naar eigen zeggen heeft beïnvloed.

Tweederde van de studenten gaat tijdens de stageperiode naar het buitenland. Een belangrijk motief is het zich (alleen) leren staande houden in een omgeving met een andere cultuur.

‘Een internationale stage verruimt je wereldbeeld.’

Valt dit samen met het imago van de Wageningers bij werkgevers dat ze zo praktisch zijn? Het maakt Wageningers in ieder geval mobieler, ze verhuizen gemakkelijker naar elders in Nederland of in het buitenland. Een landbouwplantenteeltster verwoordde dit begin jaren negentig aldus:

‘Door de stage is de wereld kleiner geworden. De woonplaats maakt niet meer uit, al heeft voor mij Nederland toch wel de voorkeur.’

Tijdens de stage hebben veel studenten ook een beter beeld gekregen van wat zij na hun studie wilden doen. Zo kwam de één er bijvoorbeeld achter dat de tropen juist niets voor haar was, de ander werd juist bevestigd in haar voorkeur.

De oudere generaties vrouwen kregen soms te maken met de afwijzing van vrouwelijke stagiaires. Dit kwam zowel in Nederland als in het buitenland voor. Enkele studenten vertelden dat docenten die buitenlandse stages bemiddelden soms moeilijk deden als meisjes hun belangstelling voor een buitenlandse stage kenbaar maakten. Op de stageplaatsen zelf onderzochten de vrouwelijke stagiaires zowel positieve als negatieve reacties. Zo vertelden twee vrouwelijke afgestudeerden van begin jaren tachtig:

‘Tijdens de stage wilde een tekenaar geen opdracht van me aannemen omdat ik naar zijn inschatting een secretaresse was.

En:

‘Tijdens de stage kreeg ik wel sneller dingen gedaan van de ondersteuning in het lab. dan de mannelijke stagiaire, maar ik werd minder serieus genomen.’

Andersom gaf een oud-studente het voorbeeld dat zij rond 1980 stage in de buitendienst kon doen, terwijl deze afdeling bij de overheid in dit werk geen vrouwelijk personeel wenste aan te nemen.

De vrouwelijke studenten kwamen minder vaak dan de mannen uit de landbouwsector. Het gemis aan een agrarische herkomst speelde sommigen parten als zij een stage deden in een agrarische omgeving. Zo vertelde een oud-studente die eind jaren vijftig tuinbouwplantenteelt studeerde hoe zij bij haar stage in tuinderskringen niet werd geaccepteerd en het gevoel kreeg, dat ze haar niet ‘au serieux’ namen. Ze vond het werk in de kwekerijen leuk, maar heeft door deze ervaring de studie omgebogen en andere keuzevakken genomen die haar loopbaan hebben veranderd.

Wel of niet samen op stage naar het buitenland? Voor die keus stonden studenten die een partner hadden. Uit de verhalen bleek dat in de onderhandelingen daarover vaak harde noten gekraakt moesten worden. Voor een aantal studenten betekende de stage een breekpunt in de relatie omdat de discrepantie in de gewenste loopbanen of in de verwachtingen jegens elkaar te groot bleek. Voor anderen heeft de stageperiode de relatie met de partner juist verdiept en hechter gemaakt. Zij kwamen te weten van elkaar hoe het was om samen buiten Nederland te leven of hoe ze gescheiden van elkaar samen verder konden gaan. Op deze goede basis was het mogelijk de relatie in stand te houden ook wanneer de een later in Nederland bleef en de ander voor een project in het buitenland tijdelijk elders zou werken.

Naast het vormende element en de werkervaring van de stage zelf bleken ook de stagebegeleiders een grote indruk bij de studenten te hebben achtergelaten. De voorbereiding en nabespreking van een dergelijke intensieve periode heeft waarschijnlijk veel voor de studenten betekend. De vrouwelijke afgestudeerden noemden opvallend vaak vrouwelijke stagebegeleiders die hen wisten te motiveren, die hun enthousiasme voor het vakgebied overbrachten en voor hen een voorbeeldfunctie vervulden, soms ook in de wijze waarop zij werk en privé wisten te combineren.

Marian Bos-Boers

Intermezzo

‘T WAS VAN SEPTEMBER D’EERSTE MAANDAG’

Portret van ‘jaar 1959’

‘t Was van september de eerste maandag,
1959 was het jaar,
dat 28 meisjes schuchter bij elkaar,
keken naar de clubdeur met ontzag.
Landbouwhogeschool dat was ons streven,
landbouw bos- en tuinbouw wat niet al.
De clubdeur was ’t begin van ’t nieuwe leven.
Wie weet hoe dat nu worden zal.’

Dat zijn de beginregels van het jaarlied van het jaar 1959 van de Wageningse Vrouwelijke Studentenvereniging (WVSV). Deze 28 meisjes – want meisjes noemden we ons toen nog, dames waren we al wel bijna, maar zeker geen vrouwen – begonnen in dat jaar hun studie aan de Landbouwhogeschool. Wij kwamen naar Wageningen toen verzuiling en gezinsdenken nog vrijwel onaangetaast waren. Maar er hing verandering in de lucht, al was daar in 1959 nog niet heel veel van te merken, zeker in Wageningen niet.

In dit groepsportret wil ik iets laten zien van de identiteit van deze, mijn, generatie Wageningse meisjesstudenten en de verschuivingen die daarin plaatsvonden. Wat betekende de studie voor hen, welk toekomstperspectief hadden ze, hoe zag hun levensloop er uit, zijn daarbij de belangrijkste vragen.

Bij het schrijven van dit portret heb ik me gebaseerd op interviews met enkele jaargenootjes, op de brieven die door de reüniecommissaris werden bewaard, op de nieuwjaarsbrief die zij jaarlijks rondzendt en uiteraard op mijn eigen herinneringen.

Enkele cijfers

Van de 28 meisjes uit het lied – na de groentijd kwam er nog iemand bij, maar vertrok er ook één al vrij spoedig – haalden 23 hun propedeuse. Daarvan haalden achttien het kandidaats en uiteindelijk studeerde iets meer dan de helft af (vijftien). Twee vervolgden hun academische carrière en promoveerden.

Het merendeel (25) heeft min of meer regelmatig contact gehouden met de reüniecommissaris van het jaar, waardoor het een en ander bekend is over ondermeer de woonplaats, gezinssituatie, loopbaan. Van deze 25 zijn er 22 getrouwd, daarvan zijn er vijf gescheiden, twee zijn weduwe geworden, één van deze twee is hertrouwd de andere overleden. Zij is de enige van ons jaar die niet meer in leven is. Drie trouwden niet. Van degenen die trouwden hebben er twintig kinderen gekregen, variërend in aantal van één tot zes.

Studiekeuze

Het is moeilijk om iets van meer algemene strekking te zeggen over de achtergronden van de keuze voor de Landbouwhogeschool. Zoals dat ook heden ten dage gaat, was er zelden sprake van een heel bewuste, door de ratio gestuurde keuze. Affiniteit met ‘Wageningse’ onderwerpen en/of iemand kennen die in Wageningen studeerde of had gestudeerd waren belangrijk. Ook de invloed van de ouders en hun bekendheid met Wageningen was in die tijd van betekenis bij de keuze voor Wageningen.

Een enkeling had meer of minder duidelijk voor ogen wat zij later met de studie zou gaan doen. De meerderheid had aan het begin van de studie niet een duidelijk beroepsperspectief, eerder was er sprake van een nogal vaag beeld.

‘Ik had al een broer in Wageningen en daar had ik al van gehoord wat een fantastische tijd hij in Wageningen had. Wij woonden op een flat in Amsterdam, maar zomers gingen wij altijd naar Ommen, dat was voor mij veel romantischer, we hadden daar een zomerhuis, en dat was mijn contact met het platteland. Ik had een peettante en die werkte bij Stichting Opbouw Drenthe, zij was daar directrice, en het was altijd mijn idee om met haar te gaan werken in Drenthe. Dus die Agrarische sociologie leek me heel leuk, Wageningen was erg gezellig dat wist ik al en dan kon ik later in Drenthe gaan werken. Dat heb ik later ook in mijn praktijktijd gedaan.’

‘Ik had misschien wel wat ideeën over streekverbetering en zo, ik kende ook mensen die daarin werkten en mijn moeder stimuleerde mij in die richting. Ze dacht waarschijnlijk dan komt ze daarna weer terug naar Friesland om daar te gaan werken. Want ze miste me heel erg. Maar een duidelijk beeld, nee dat had ik niet.’

De meeste meisjes hadden aan het begin van de studie wél min of meer een idee welke studierichting ze gingen kiezen na de propedeuse, die in deze tijd een universiteitsbreed jaar was. Na dat jaar had je meer zicht gekregen op je eigen capaciteiten en voorkeuren en er werd dan ook frequent ‘omgezwaid’.

Meer dan de helft van degenen die de propedeuse haalden, koos voor een sociaal-economische studierichting, zeven daarvan voor de meisjesrichting bij uitstek: Landbouwhuishoudkunde. Ook studierichtingen in de plantkundige hoek waren populair bij ons jaar. Slechts twee kozen voor een technologische studie gericht op levensmiddelen, voor typische mannenrichtingen als Veeteelt of Cultuurtechniek koos uiteindelijk geen van ons. Vrouwen werden in die tijd zeker niet aangemoedigd om een dergelijke studie te gaan doen.

‘Dus dat werd Zuivel of Veeteelt en Veeteelt daarvan hoorde je daar wilden ze eigenlijk geen meisjes en zuivel dat vond ik prachtig. Kaasmaken was heel belangrijk en ik stond midden in het bedrijf dus ging ik naar Wageningen om zuivel te doen.’

‘Ik kwam dus heel duidelijk naar Wageningen voor Niet-westerse sociologie bij Van Lier. En die zei: “Dit is het mooiste vak van de wereld maar er is geen werk in, laat staan voor vrouwen.”

Afb. 60 'Het jaar 1959' als noviet, 1959, Particulier archief.

Verdere keuzes, mogelijkheden en beperkingen

Had je eenmaal je richting gekozen dan waren de verdere keuzes met betrekking tot de praktijktijd(stages) en specialisatievakken relatief eenvoudig. Tijdens je studie leerde je je sterke en zwakke punten kennen en ontwikkelde je belangstelling zich meer en meer in een bepaalde richting. Voor veel studenten waren vooral de ervaringen in de praktijktijd belangrijk voor de keuze van de afstudeervakken.

'Na mijn kandidaats kwam ik er achter dat de sociaal-economische richting (van Landbouwhuishoudkunde) me veel meer interesseerde dan de technische kant die ik eerst had gekozen. Die belangstelling voor het sociale zat toch in me want ik had maatschappelijk werk willen doen en toen kwam er de Gezins sociologie bij Kooy, de Sociale psychologie bij Van Leent. Dat vond ik geweldige vakken en toen besloot ik om die vakken voor mijn afstuderen te kiezen. Ik ontdekte daardoor een wereld waar ik later ook altijd in gewerkt heb.'

'Toen begon ik toch wel een beetje toekomstgericht te denken, ik ging de koers wat verleggen en koos Voeding, Economie en Marktkunde erbij. Dat is het zuivelpakket maar wat meer aangepast aan een vrouwelijke loopbaan. Ik vond die vakken ook leuk hoor, maar ik koos niet het traditionele pakket van Microbiologie en Organische chemie en zo. Dat ging me al te ver. En Mulder pikte alles want die nam mij niet helemaal serieus. Die dacht natuurlijk die zal wel eens trouwen en afvloeien naar de huishouding. Maar toen begon ik er wel wat serieuzer over na te denken wat ik er mee zou kunnen doen. Ik dacht zuiveldirecteur, dat ga ik dus niet worden.'

In die fase schoof bij sommigen een ander toekomstperspectief vóór het zicht op een baan: het huwelijk.

‘In Keulen ging ik op stage op het Max Planck Instituut. En dat vond ik een heel fijne tijd. Dat was lekker praktisch, plantjes opkweken, lekker toegepast. Plantenverdeling was mijn hoofdvak. Het werk leek me ook heel leuk. Ik kom van een boerderij en ik had ook wel boer willen worden. Dat veredelingswerk op die proefvelden, veel buiten zijn met planten werken, ik heb ook praktisch gedaan bij de kweker Mansholt, dat vond ik allemaal fijn. Maar toen had ik mijn man ontmoet en ik dacht dat veredelingswerk dat is wel een echt mannenbolwerk en het is moeilijk om daar tussen te komen. En daar krijg je al helemaal geen parttime werk. En dat deed een beetje de deur dicht om ook verder nog af te gaan studeren.’

Vanaf het moment dat er sprake was van een vaste relatie werd de keuze van afstudeervakken mede ingegeven door het vooruitzicht om in de eerste plaats echtgenote en moeder te zijn. Het onderwijs leek vanuit die gedachte een aantrekkelijke beroepsmogelijkheid. Veel vrouwen haalden een lesbevoegdheid en stemden daar zelfs ten dele de keuze van hun afstudeervakken op af.

‘Bij mij heeft mijn visie op de toekomst wel een rol gespeeld. Ik heb ook de onderwijsbevoegdheid gehaald opdat ik eventueel in Nederland les zou kunnen geven en daarom koos ik ook Economie, dat had ik anders nooit gedaan.’

Voor onze generatie was het min of meer vanzelfsprekend dat vrouwen andere keuzes maakten dan mannen en dat wij van bepaalde keuzes waren uitgesloten.

‘Ik kon ook niet echt in de zuivelindustrie terecht, dat was teveel een mannenbolwerk. Dus ik moest maar kijken wat ik dan wel kon. In de zuivelindustrie wilden ze me eerst ook niet echt hebben op stage.’

Wij anticipeerden daar op een bijna vanzelfsprekende wijze op. Het sprak bijna vanzelf dat ongelijke behandeling, die we heden ten dage als discriminerend zouden ervaren, voorkwam. Het vrouw zijn en het feit dat de vrouwen van onze generatie vooral huwelijk en gezin als belangrijkste toekomstperspectief hadden, is wellicht de reden dat slechts weinigen dit hebben ervaren als een onrecht.

‘Ik houd van reizen en ik wilde iets met verre landen. Ik dacht, de tropen, dus Ontwikkelings-sociologie. De ontwikkelingslanden kwamen toen in de belangstelling. In Wageningen wilde ik dan Ontwikkelingsplanologie gaan doen. Ik had dat misschien ook in Leiden kunnen doen, maar mijn vader zat in het landbouwonderwijs. Misschien dat ik daarom ook wel wat dichter bij het platteland en de landbouw stond.’

‘Ja, dus door mijn vrouwzijn heb ik niet Niet-westerse sociologie gestudeerd. Zonder meer. Ik had daar geen opstandige reactie bij. Wat bij mij heel erg meespeelde, was het idee van “ik kan het niet maken om na zeven jaar studeren bij mijn vader aan te komen met: ik kan geen baan vinden”. Het was voor ons gezin toch een hele kostenpost en dan kon ik dat niet maken. Dus switch ik en kies dan in de ir-fase wel niet-westerse vakken. Ik was daar niet opstandig bij. Ik had zoiets van als ik een berg voor me zie dan neem ik die berg, dat zij dan zo.’

Het persoonlijke was nog niet politiek geworden.

Studentenleven

In 1959 werd je als meisje vanzelfsprekend lid van de Wageningse Vrouwelijke Studentenvereniging (WVSV). Naar 'de club' ging je vooral voor de dagelijkse maaltijd en de gezelligheid daaromheen. Het was vooral in je eerste studentenjaren de plaats waar je de sociale contacten aanging, die soms vriendschappen voor het leven werden. Daarnaast was er de cyclus van bijeenkomsten en feesten rond de belangrijke momenten in de vereniging, zoals de dies, een lustrum, het novitiaat, de inauguratie en het verschijnen van de almanak.

Ook waren er contacten buiten de eigen club, met de Wageningse mannelijke studentenverenigingen en met de andere vrouwelijke studentenverenigingen in het land.

Aan het bestaansrecht van een aparte studentenvereniging voor vrouwen werd nog niet getwijfeld. Wat deze vrouwen bond? In de eerste plaats hun vrouwzijn, denk ik, en het feit dat je als adolescent meisje opeens in een vreemde omgeving geplaatst was, weg van de vertrouwde sfeer van thuis.

'Door veel dingen samen te doen kreeg je een heel goede band. Je ziet dat mensen die gestuurd hebben, die het studentenleven hebben meegemaakt, die hebben een band voor het leven. Ook omdat het op een bepaalde leeftijd was. Je zit dan veel bij elkaar en dan heb je opeens heel veel gesprekken.'

Ook bood de WVSV het kader waarbinnen je de gelegenheid had sociale vaardigheden aan te leren en te oefenen en waar je heel verschillende mensen leerde kennen.

'We hebben ook heel veel op de club geleerd. Om in het publiek te spreken en om dingen te organiseren.'

'Omgaan met mensen, dingen ondernemen om geld voor de club te verdienen: appels plukken bij boeren, chocolademelk op de markt verkopen en wat niet al.'

'Ja ik denk dat die kant nog belangrijker is geweest dan het kennis verzamelen, je persoonlijkheidsontwikkeling', je sociale vaardigheden. Ik had daarna het gevoel van ik kan alles aan in de wereld. Ik red me altijd.'

Politiek en levensbeschouwelijke zaken kwamen niet of nauwelijks ter sprake op de club. Toch was er zeker belangstelling voor deze wat serieuzere zaken. Degenen die naast de WVSV ook lid waren van een confessionele studentenvereniging, de z.g. dubbelleden, zochten binnen die vereniging deze verdieping. Van ontzuiling was in de beginjaren zestig nog maar zeer aarzelend sprake. Voor de minder kerksen waren er de kringen die door NCSV en VCSB werden georganiseerd en waar zeer uiteenlopende thema's aan de orde kwamen; filosofische onderwerpen, religieuze beleving maar ook politiek en seksualiteit waren belangrijke thema's. Politieke studentenorganisaties waren er in die tijd in Wageningen wel maar ze waren niet erg populair. Verder had je dan nog de studentensport, -toneel, -muziek en -zang. Het studentenleven nam je dan ook in de eerste jaren sterk in beslag. Je wilde aan alles meedoen: roeien, toneel en wat niet al.

Buiten de studentenorganisaties was er, behalve dan met je hospita, weinig contact met de Wageningse burgerij. Als student kwam het niet in je op om lid te worden van een 'burgervereniging'.

Relatievorming, verloving, huwelijk en gezin

Het meest opvallende verschijnsel met betrekking tot de keuze van onze huwelijkspartners is wel dat nagenoeg alle meisjes van het jaar 1959 met een Wageninger trouwden. Dat was uiteraard vooral een uitvloeisel van het feit dat we als meisjes in Wageningen een minderheid vormden. We waren populair!

Wat het patroon van afstuderen, verloven, trouwen en kinderen krijgen betreft, was het streven er in eerste instantie wellicht op gericht om de studie af te maken. Daar zat vaak ook wel de stimulans van de ouders achter.

‘Ik herinner me dat nog heel goed; na mijn eindexamen kreeg ik een koffer, een grijze, van mijn vader, en die gingen we samen kopen in de Ferdinand Bolstraat. Zijn woorden: “Ja, ik vind het mooi dat je naar Wageningen gaat, maar je moet het wel afmaken.” Dat weet ik nog zo goed. Dus niet zo van je hebt een leuke tijd, nee, het gaat om de studie. Nou dat heb ik wel ter harte genomen.’

Toch hing de afronding van de studie in grote mate af van de datum van afstuderen van de verloofde/man. Was die een aantal jaren verder met de studie, dan werd er meestal getrouwd nadat hij was afgestudeerd. Beiden verhuisden vervolgens naar de plaats waar hij zijn eerste baan kreeg en de studie werd dan beëindigd, bij voorkeur na het behalen van het kandidaatsexamen.

‘Wij trouwden toen ik praktijk gedaan had. Toen heb ik dus nog heel hard gewerkt om mijn kandidaats af te maken en ging mer ir.-vakken beginnen. Toen bleek dat ik in verwachting was, heb ik alles op de lange baan geschoven. Voor mij was het wel een overweging om na mijn trouwen en de kinderen niet nog eens alles op alles te zetten om af te studeren, want ik dacht, het is toch heel moeilijk om een part-time baan te vinden,

Lagen de afstudeerdata van jou en je aanstaande echtgenoot wat dichterbij elkaar, dan werd er in de regel naar gestreefd de studie af te maken. Daarna werd er dan meestal snel getrouwd. In deze periode, we spreken over de eerste helft van de jaren zestig, was het aantal studentenhuwelijken nog betrekkelijk schaars.

Na het huwelijk kwamen er in de meeste gevallen al snel kinderen. Het was de vooravond van de seksuele revolutie. De pil was er nog niet en later, toen die op de markt kwam, waren er allerlei restricties in de verkrijgbaarheid ervan.

‘Nee, mijn kinderen heb ik niet bewust gepland. Ze kwamen gewoon. Die waren niet gepland, de tweede ook niet. Toen was ik een keer de pil vergeten of zo. Achteraf ben ik er heel blij mee dat het zo gelopen is.’

De kerken waren tegen het gebruik van de pil of oordeelden dat de pil alleen toegestaan was binnen het huwelijk.

In de eerste studentenjaren van deze generatie meisjes, vóór de pil dus, bestond nog het fenomeen van ‘het moeten trouwen’, ook wel het gedwongen huwelijk genoemd. Wanneer een meisje zwanger werd, was het standaardpraktijk dat er zo snel mogelijk werd getrouwd. Het kind werd dan binnen het huwelijk geboren. Het ter wereld brengen van een buitenechtelijk kind was een

schande die tegen elke prijs vermeden moest worden. Over abortus werd in die tijd in deze kring in het geheel niet gesproken. Dat was een té schandelijk onderwerp. Seksualiteit werd slechts in bedekte termen besproken; het was iets voor binnen het huwelijk. Bij de colleges Gezins sociologie was het dan af en toe ook een gegiechel van belang als dit thema aan de orde kwam.

Na het afstuderen

Voor de grote meerderheid gold dat je zonder uitzondering je echtgenoot volgde naar de plaats waar hij zijn baan had. Ik denk dat voor vrijwel alle vrouwen van onze generatie de baan van de man en de zorg voor het gezin het meest bepalend waren voor onze levensloop. Dat gebeurde zonder al te veel protest; je paste je aan.

‘We studeerden samen af en ik ging op avontuur, want we gingen naar het buitenland en ik had eigenlijk helemaal niet zo’n idee dat ik iets met die studie ging doen. Ik denk ook niet dat ik dat belangrijk vond.’

‘Ik ben getrouwd en we gingen samen een nieuw leven beginnen en dan een gezin en kinderen en ik had helemaal niet het idee dat ik iets met mijn studie zou gaan doen.’

Ik denk dat de meeste vrouwen van onze generatie zich er als vanzelfsprekend bij neerlegden dat een maatschappelijke carrière niet voor hen was weggelegd. De meesten van ons ambieerden dat denk ik ook niet. Dit patroon van je aanpassen aan man en gezin kwam overeen met de wijze waarop je was opgevoed. Als meisje was je uiteindelijke bestemming om in de allereerste plaats echtgenote en moeder te zijn. Een academische opleiding kwam goed van pas om je echtgenoot en kinderen op niveau te kunnen ondersteunen. Mocht dan later de nood aan de man komen, door overlijden of echtscheiding – over dat laatste werd overigens zelden hardop gepraat – dan zou je met die studie wellicht een goede baan kunnen krijgen. In zekere zin werd een academische studie dus beschouwd als een soort levensverzekering.

In de brieven die onze jaargenoten aan de reüniecommissaris schreven, ging het dan ook veel vaker over het werk van de man en over de kinderen dan over eigen werk of persoonlijke interesses. Ook nu is dat nog steeds het geval, al zijn de onderwerpen verschoven naar VUT, pensioen en kleinkinderen.

Slechts drie van de 28 trouwden niet. Het grote verschil met de getrouwde jaargenootjes is het ontbreken van die aanpassing aan de carrière van de echtgenoot. De levensloop van de ongehuwden werd veel sterker bepaald door hun loopbaan en viel daar grotendeels mee samen. In de jaren zestig en zeventig gold heel sterk dat wanneer je als vrouw niet trouwde en geen gezin stichtte, je niet voldeed aan de norm. Je werd dus als afwijkend, misschien wel als zielig beschouwd, je was ‘overgeschoten’, zoals dat toen heette.

Werk: betaald en vrijwillig

Dat onze generatie vrouwen zich plooidde naar het leven van man en kinderen wil niet zeggen dat er niet buitenshuis werd gewerkt. Integendeel, vrijwel iedereen slaagde er in om binnen

de grenzen die man en gezin stelden, op de één of andere wijze zinvol bezig te zijn. Bijvoorbeeld door vrijwilligerswerk te verrichten.

‘Met drie kinderen was ik de eerste tien jaar toch wel erg druk geweest. Toen heb ik op de middelbare school een paar ochtenden in de week in de bibliotheek geholpen en geassisteerd in de klas bij een leraar die niet goed orde kon houden en dat soort klussen.’

Anderen deden pogingen om een deeltijdbaan te vinden, maar dat was in de jaren zestig en zeventig nogal problematisch. In het onderwijs lagen wat dat betreft de beste kansen.

‘Goed ik ben dus eerst gaan werken als coördinator van de Werkwinkel, dat had dus niets te maken met mijn opleiding. Dat was omdat ik geen ander werk kon krijgen. Als vrouw met jonge kinderen kwam ik niet aan de bak. Ook heb ik een beetje gefreelanced op het gebied van het geven van gespreksvaardigheidstrainingen aan plattelandsvrouwen.

En toen kon ik voor twee uur in de week docent worden bij Diedoort. Dat werd later vier uur en dat heb ik toen vier jaar gedaan. Toen gingen we naar Den Haag en daar kon ik op een MBO opleiding Maatschappelijk inzicht geven. En vervolgens kon ik op datzelfde instituut ook de THW (Toegepaste huishoudwetenschappen) gaan opzetten.’

Sommigen bleven vrijwilligerswerk doen en bouwden daar een carrière in op, ondersteund door allerlei vormen van bijscholing. Dat varieerde van docent Nederlands op een asielzoekerscentrum, genealogisch/historisch onderzoeker tot adviseur bij de sociale raadslieden.

‘Daar kregen we cursussen rechten en sociale verzekeringen. Wij deden bijvoorbeeld ook belastingformulieren. Dat heb ik achttien jaar gedaan. Er zaten afgestudeerde juristen bij, allemaal vrouwen met minimaal een HBO-opleiding. Je kreeg ook een behoorlijke scholing. Je merkt dan dat je toch vroeger colleges hebt gevolgd en gewend was om de hoofdlijnen er uit te pikken en zo.’

Afb. 61 ‘Het jaar 1959’ tijdens een reünie, Particulier archief.

Een klein aantal wist een kleine parttime baan, die aansloot bij de oorspronkelijke opleiding, stapje voor stapje uit te bouwen tot een (bijna) fulltime baan als hoofd personeelszaken op een ministerie, in ontwikkelingsprojecten, in het onderwijs en op de universiteit. Weer anderen schoolden zich om tot bijvoorbeeld sociaal werker of documentalist.

Veranderende identiteiten

Sinds de jaren zeventig hebben zich veel maatschappelijke verschuivingen voorgedaan die ook hun stempel hebben gedrukt op onze generatie Wageningse vrouwen. Het is duidelijk dat een eigen carrière in de loop der tijd belangrijker voor vrouwen is geworden. Waren het in de jaren zestig nog degenen die niet trouwden die zich bewust waren van hun uitzonderingspositie als werkende vrouw, twintig jaar later zijn degenen die in de allereerste plaats huisvrouw zijn de uitzondering. Deze omslag heeft zich voltrokken in de loop van ons volwassen leven en is medebepalend voor de wijze waarop we nu naar onszelf kijken.

We zijn er allemaal trots op als onze dochters het goed doen in hun baan, al valt er ook wel wat twijfel te beluisteren omdat zij zo hard moeten werken waardoor er weinig tijd voor de kinderen en voor zorgtaken in het algemeen overschiet. Ook wordt vaak met gepaste trots verteld dat men, nadat de kinderen minder zorg nodig hadden, zelfstandig nog het een en ander heeft gepresteerd, hetzij in een betaalde baan, hetzij via een nieuwe studie of via het vrijwilligerswerk.

Nu, in 2002, zijn we met z'n allen niet alleen in een nieuwe eeuw maar ook in een nieuwe levensfase beland. De meesten van ons hebben het betaalde werk achter zich gelaten en zijn grootouder geworden. Er wordt veel gereisd, een enkeling heeft een eigen bedrijfje opgericht, anderen verdiepen zich in kunst of spiritualiteit, weer anderen hebben betaald werk voor vrijwilligerswerk ingeruild.

Voor vrijwel iedereen geldt dat de studie in Wageningen een onuitwisbaar stempel heeft gedrukt op haar leven; voor de manier van denken, voor je vriendenkring en je interesses. Hoe verschillend onze levens ook zijn gelopen, wat hetzelfde is gebleven is dat we minstens om de vijf jaar rond de eerste maandag in september bij elkaar komen. Die bijeenkomsten zijn niet alleen erg gezellig, maar doen ons ook steeds weer beseffen dat dit zo is omdat Wageningen zo'n stempel op ons en onze band heeft gedrukt,

Saskia Zwart

'ZEGT U MAAR

Veranderende aanspreekvormen en titulatuur

'De heren noemden haar Juffrouw
 maar tante zei toen al heel gauw:
 "Noem mij maar Jet,
 geen sprake van dat ik iets anders zou begeren,
 want ik ben Jet!
 en ik blijf Jet!
 Tenslotte kom ik hier alleen om te studeren...." '

Dit fragment komt voor in een WVSV lustrumlied uit 1947 over een meisjesstudent die in 1917 ging studeren. Kennelijk is ze populair want in dit lied wordt ze opgevoerd als 'tante'. In de 85 jaar van het bestaan van de Wageningse universiteit is er veel veranderd in de manier waarop de student en docent werd aangesproken. Er vond in die periode een informalisering in de samenleving plaats die ook zijn weerslag kreeg in aanspreekvormen en titels.

In de tijd dat het lied gemaakt is, werden studentes op college en practicum nog aangesproken met 'Juffrouw' en de jongens met 'Mijnheer', al dan niet gevolgd door de achternaam. Alle assistenten, die in de practicumzaal aanwezig waren, werden door de studenten eveneens met Mijnheer, Juffrouw en U aangesproken, behalve als het toevallig een mede-WVSV-ster was. Het kwam bij de studenten niet op om docenten te tutoyeren. Ook de docenten namen een formele houding aan tegenover de studenten. Een docent zou altijd naar een andere docent verwijzen als 'Mejuffrouw...' of 'Mevrouw...'. Het was bovendien gebruikelijk dat twee collega's, die elkaar normaal gesproken tutoyeerden, dit niet deden in de aanwezigheid van studenten of de secretaresse. Ook verschillen in rang werden niet verhuld. Dat kon heel ver gaan.

Onlangs nog herinnerde een oud-medewerkster zich dat als prof.dr. Reinders-Gouwentak werd begroet met 'Dag, mevrouw', zij steevast antwoordde: 'Ik ben geen mevrouw, ik ben professor.'

Tussen studenten onderling, bijvoorbeeld tijdens het onderwijs, werden wel voornamen gebruikt. Ook binnen de WVSV was iedereen bekend bij de voornaam. Twee dezelfde voornamen werd als lastig ervaren. Daarom werd in de periode 1950-1959 aan nieuwe eerstejaars die dezelfde voornaam als een ouderejaars WVSV-ster hadden, gevraagd om een andere voornaam aan te nemen. Zo werd Mieke bijvoorbeeld Minke, Anneke werd Annet, Nel ging verder door het leven als Pieternel, en Elly werd Olly. Sommigen bleven deze nieuwe naam in hun verdere leven dragen, anderen gingen na hun afstuderen weer terug naar hun oorspronkelijke naam. Toen de ledenaantallen groter werden, was deze gewoonte niet meer vol te houden. Na een meningspeiling in de algemene ledenvergadering van 25 juni 1959 werd besloten dat in het vervolg geen namen meer veranderd zouden worden.

In het meer officiële, schriftelijke verkeer werden ook bij de WVSV respectievelijk Mejuffrouw en Mijnheer gebruikt, gevolgd door de initialen en de achternaam. Bij algemene ledenvergaderingen op de WVSV en bij bezoeken was altijd sprake van het formele Juffrouw en

Afb. 62 Intocht langs hotel De Wereld, 1953, Archief WWSV-Ceres.

Mijnheer. Ook bij officiële gelegenheden was het gebruik van Mijnheer en Juffrouw tussen de besturen van studentenverenigingen regel.

Dat de burgerlijke staat een belangrijk onderscheid inhield bleek ook uit het verschil in aanspreekvormen. Getrouwd was je Mevrouw en dat bleef je ook. Was je ongetrouwd, dan was je (Me)juffrouw en dat bleef je je leven lang. Toch leidde dat later ook tot merkwaardige situaties. Een jonge getrouwde secretaresse werd aangesproken met 'Mevrouw', terwijl ze werkte voor een oudere vrouwelijke studentendecaan die met 'Mejuffrouw Mulder' werd aangesproken. Anderen hebben haar er met moeite van kunnen overtuigen dat ze zich Mevrouw moest laten noemen. In die tijd lokte dat dan weer de nieuwsgierige vraag uit: 'Is ze dan getrouwd?'

Getrouwde vrouwen gebruikten vanaf hun huwelijk de naam van de echtgenoot, gevolgd door hun meisjesnaam. Hierdoor is het moeilijk om vrouwen uit de studietijd op te zoeken, bijvoorbeeld in de NILI/KLV Adressenlijst. Vaak ken je alleen hun meisjesnaam en weet je

niet of en met wie ze getrouwd zijn. Tijdens een WVSV-reünie is bepleit om de vrouwen onder hun eigen naam in de ledenlijsten te vermelden met een verwijzing naar hun gehuwde status. Het KLV heeft deze suggestie overgenomen en doorgevoerd in de ledenlijst.

In de jaren zeventig is er wat de aanspreektitels betreft veel veranderd. De omgang tussen docenten en studenten werd veel informeler en dientengevolge wordt er veel meer getutoy-eerd. Het is niet ongebruikelijk dat studenten in de afstudeerfase hun begeleider met de voornaam aanspreken. Ook omgekeerd is dat het geval. In het informele contact tussen studenten is er ook wel degelijk het een en ander veranderd. Was het tot in de jaren zeventig normaal dat je in correspondentie met vrienden en bekenden 'beste...' gebruikte, tegenwoordig is dat nu vaak 'lieve...'. Zo heeft ook de handdruk plaatsgemaakt voor de driedubbele zoen.

Ook het verschil tussen getrouwd en ongetrouwd werd kleiner. Meer en meer werd er ongetrouwd samengewoond en van degenen die wel trouwden, ging niet iedereen de naam van de man gebruiken. Getrouwde vrouwen die eerder wel de naam van de man voerden, gingen weer terug naar hun meisjesnaam. Ze deden dit soms om principiële redenen, soms na echtscheiding. Tegenwoordig worden alle vrouwen in meer formele situaties en in correspondentie met Mevrouw aangesproken. Een enkele ongehuwde dame van het oude stempel gebruikt het (Me)juffrouw nog steeds als een soort geuzennaam.

In de dagelijkse omgang kwamen academische titels steeds meer in onbruik; voornamen werden gemeengoed. Ook in correspondentie wordt de voornaam steeds meer gebruikt, al dan niet vooraf gegaan door de titel.

De herkenbaarheid van vrouwen is ondertussen wel bemoeilijkt door de veranderingen in vermelding van hen als auteur, spreker, lid of deelnemer. De oudere inschrijvingslijsten duiden de vrouwelijke studenten aan met een rode onderstreping. In de jaarboeken was Mej. of een enkele Mevr. toegevoegd. Publicaties van vrouwen uit de periode van vóór de Tweede Wereldoorlog waren vaak te herkennen aan het gebruik dat alleen bij hun de voornaam of Mej. stond. Met de Tweede Feministische Golf heeft de verwarring over wat nu functioneel onderscheid en discriminerend onderscheid is, ervoor gezorgd dat er sindsdien vele uiteenlopende manieren worden gevolgd. Weinigen schrijven meer dra. als het een vrouw betreft, maar noem je een vrouw bioloog of biologe? Een vrouwelijke 'ir.' had (en heeft soms nog) vaak aan buitenstaanders heel wat uit te leggen. De titel ir. heeft een mannelijk, technisch imago. Adressering aan de Heer ir. gevolgd door een naam die duidelijk aangeeft dat het om een getrouwde vrouw ging, waren en zijn nog steeds geen uitzondering. Een vrouwelijke ingenieur, en dan nog uit Wageningen ook, daar heeft men in het algemeen nooit van gehoord. Lastig is bovendien dat velen uit principe niet langer voor de naam van een vrouw 'Mevr.' zetten in index-, presentie- of andere lijsten. Zo blijft het verhuld in welke mate vrouwen vertegenwoordigd waren! Bij de voorbereidingen voor dit boek zijn we daar ook op gestuit. In deze voortgaande informalisering lijkt in de jaren negentig een kentering gekomen te zijn. In het gebruik van aanspreekvormen en titulatuur valt een lichte hang naar het verleden te bespeuren.

5

Studenten: vrouwen en het studentenleven

5.1 WVSV: meer dan een gezelligheidsvereniging

Nog voor de officiële erkenning van de Landbouwhogeschool vonden tien studenten op 8 december 1917 de tijd rijp om ook in Wageningen een Vrouwelijke Studenten Vereniging op te richten. E.R.(Betsy) Veth, V.R.(Nini) Rahder, Nancy W. van Embden, J.H.(Pop) de Mandt, Anna C. Tavenraat, Sylvia M. Berkhout, Petronella W.C. Haringhuizen, Elisabeth H. Rovers, Deliana D. Leccius de Ridder en C.H.(Lien) Chabot waren de eerste leden van de Wageningse Vrouwelijke Studenten Vereniging (WVSV).¹ Geen van de meisjes was in opleiding voor landbouwkundig ingenieur, omdat die pas in 1918 begon. Bovendien waren ze niet allemaal als voltijds dagstudenten ingeschreven.²

Een maand daarvoor hadden zij van het Wagenings Studenten Corps (WSC) antwoord gekregen op hun verzoek om als lid tot het WSC toegelaten te worden. Uit de senaatsboeken van het Corps blijkt dat er druk is vergaderd over 'de kwestie van de meisjes'. Op 16 november 1917 viel het besluit:

'Er is tenminste een oplossing die allen bevredigt: Er wordt een dameslidmaatschap ingesteld. Zij mogen geen lid van de senaat worden, niet in de redactie van maandblad en almanak zitting nemen en niet op de kroeg komen, uitgezonderd met speciale toestemming.'³

Daar waren de meisjes niet tevreden mee. Kort na de oprichting van hun eigen vereniging meldden ze zich opnieuw bij het Corps. Ze deelden het bestaan van de WVSV mee en berichtten dat Betsy Veth en Nini Rahder hun vertegenwoordigers waren. De meisjes wensten wel in te gaan op het aanbod om deel te nemen aan de onderverenigingen.⁴ Bedoeld werden de Wageningsse Studenten Toneel Vereniging (WSTV), de debating club Vereniging voor Vrije Ontwikkeling (VVO) en de roeivereniging Argo.⁵ Zelfbewust schreven de dames een jaar later dat zij inmenging van het WSC in hun zaken niet op prijs stelden. Ze hadden de toelating tot de WSC-onderverenigingen als een toenadering opgevat en niet als een gunst. Er was volgens hen geen grond voor het ongenoegen dat de WVSV een nieuwe studentenvereniging naast het WSC wilde erkennen.⁶

Meermalen zag de WVSV zich genoodzaakt haar eigen zelfstandigheid te benadrukken. Ruim vijftig jaar later kwam het uiteindelijk toch tot een fusie. In 1970 kwamen de WVSV en het WSC overeen om als gemengde neutrale vereniging onder de naam Wageningsse Studentenvereniging Ceres verder te gaan. Onder druk van gemeentelijke bouwplannen in de uiterwaarden trok de WVSV de deur van haar eigen clubhuis aan de Niemeyerstraat achter zich

Afb. 63 Argo damesroeien, circa 1925, Particulier archief.

Afb. 64 Lustrumcommissie bij intocht 10^e lustrum WVS, 1968, Archief WVS-Ceres.

Afb. 65 Reünisten passeren het Hoofgebouw en het standbeeld 'De Zaaier', 7^e lustrum WVSU, 1953, Archief WVSU-Ceres.

dicht. In de fusie-afspraken waren ook enkele regelingen speciaal ten behoeve van de meisjes opgenomen. Van de aparte activiteiten voor meisjesstudenten bleven alleen de jaarclubs voor uitsluitend meisjes bestaan.⁷

De geschiedenis van ruim vijftig jaar WVSU kan gemakkelijk een apart boek vullen. De WVSU was voor vele generaties studentes een belangrijk ankerpunt in hun studententijd. Dit hoofdstuk gaat in op de hoofdlijnen en de belangrijkste veranderingen. De betekenis van de WVSU voor de studentes krijgt aandacht, alsmede een aantal thema's dat steeds opnieuw binnen de WVSU aan de orde kwam. Zo was de verhouding tot het WSC maar ook tot de andere verenigingen van de mannelijke studenten vaak onderwerp van discussie. Verder kwamen regelmatig de mores, de kleding en de houding tot de 'Club' ter tafel. Daarbij werd ook besproken of 'gezelligheid' of juist vorming en steun bij de studie prioriteit moesten krijgen. Ook de rol van de WVSU in de belangenbehartiging van studenten in het algemeen en van de vrouwelijke studenten in het bijzonder, stond regelmatig op de agenda. Bovendien was het de vraag in hoeverre de Club zich politiek mocht of moest uiten. Tenslotte was er natuurlijk veel te regelen. De huisvesting, de maaltijden voor de leden, de representatie naar buiten, de interne verhoudingen en de financiën waren punten van voortdurende aandacht.

WVSV: een eigen gezicht in het Wageningse studentenleven en in de landelijke BVSV

In de beginjaren bleef de WVSV zeer beperkt in omvang. De nieuw aangekomen meisjes slopen zich zonder noemenswaardige uitzonderingen aan, maar er waren niet zoveel eerstejaars meisjes in het begin. De WVSV-leden kwamen aanvankelijk thuis bij één van hen bij elkaar. Door te rouleren spreidden ze de kosten. Toen een aantal meisjes zich voor het afstuderen verloofde en daardoor weinig activiteit voor de Club ontplooiden, klonken er veel sceptische geluiden over het voortbestaan. Het gerucht zoemde rond dat er een geheime 'Celibatricen Club' was opgericht met het motto 'Ende despereert niet'. Het eerste lustrum bracht de wending. De viering werd groots voorbereid. Voor het eerst werd weer een bestuur gekozen na een periode met alleen een algemeen bestuurslid. Het jaar daarna kwamen negen eerstejaars zich aanmelden.⁸ Toen de studentes vervolgens een eigen plek voor hun 'club' zochten, konden ze op de medewerking en steun van de hoogleraren rekenen. In 1924 kregen ze een voormalig practicumlokaal van scheikunde in het souterrain van het hoofdgebouw aan de Heerenstraat 18 in gebruik. Rector Olivier memoreerde in zijn jaaroverzicht:

'... om als wachtkamer voor vrouwelijke studenten te worden ingericht. Bij die gelegenheid bleek, hoe vrouwenhanden het vermogen een luguber hol met weinig kosten in een gezellig interieur te herscheppen.'⁹

De oude zuurkast kreeg een nieuwe functie als nis voor het zetten van koffie en het bereiden van een eenvoudige maaltijd.¹⁰ De formulering van 'wachtkamer' was gekozen als een compromis omdat de school in beginsel geen lokalen voor gezelligheidsdoeleinden wilde vrijmaken. Anderszins was er blijkbaar ook gehoor voor het argument dat het verenigingsleven de studie ondersteunde.¹¹ Bovendien was een 'wacht' ruimte in die tijd geen overbodige luxe. Van kantines en koffiebars was toen geen sprake. De meisjes hadden geen andere keuze dan

Afb. 66 Inauguratediner WVSV, 1920, Archief WVSV-Ceres.

Afb. 67 De Clubkamer van de WVSF in het Hoofgebouw, 1941, Archief WVSF-Ceres.

ergens op de gang gaan zitten of hun heil in de stad te gaan zoeken. De WVSF had ook één avond in de week toegang tot hun 'club'kamer. Omdat het hoofgebouw op de dinsdagavond open was voor de vergaderingen van de senaat van de LH, werd die avond ook de clubavond voor de WVSF.¹²

Vanwege het kleine aantal leden organiseerden de meisjesstudenten zelf niet zo heel veel activiteiten. Ze maakten wel veel gebruik van de onderverenigingen van het WSC. Ze roeiden bij Argo en speelden mee in toneelstukken van de WSTV. Verder was het WVSF-bestuur altijd present bij feestelijke en andere plechtige gelegenheden. Zelf pakte de WVSF ook weer uit op het tweede lustrum in 1928.¹³ In zijn jaaroverzicht complimenteerde rector Dieperink de WVSF met wat ze in tien jaar had bereikt:

'Hoewel in ledental klein, hebben onze vrouwelijke studenten getoond, wat vrouwelijke schranderheid, gepaard aan eendrachtige samenwerking en toewijding kan bereiken. Zij mogen met grote voldoening op de viering van hun 2^e lustrum terugzien.'¹⁴

Een lustrum was ook de gelegenheid bij uitstek om de zusterverenigingen te ontvangen. In 1926 had de WVSF zich met de andere vrouwelijke studentenverenigingen uit de verschillende steden aaneengesloten in de Bond van Vrouwelijke Studenten Verenigingen (BVSF). Deze bond was snel opgericht toen de Algemene Senatenvergadering (ASF) van Nederland niet tot de internationale organisatie Confédération International des Étudiants (CEI) werd toegelaten omdat zij niet alle studenten vertegenwoordigde. Hun werd een ultimatum gesteld waarin ze moesten bewijzen dat ze met de meisjesstudenten samenwerkten. Hiertoef richtten de Vrouwelijke Studenten Verenigingen gezamenlijk een koepelorganisatie op on-

Afb. 68 Bestuur WWSV en rector Mayer Gmelin bij het 3^e lustrum van de WWSV, 1933, Archief WWSV-Ceres.

der de naam BSVV. De BSVV wist een eigen internationale zetel in de CEI te bemachtigen door die bij de onderhandelingen over samenwerking met de ASV op te eisen.¹⁵

Via de BSVV werd de WWSV in 1951 ook onderdeel van de Nationale Vrouwenraad. Deze organisatie, daterend uit 1898, was na de oorlog heropgericht en fungeerde als een koepelorganisatie voor vrouwenorganisaties. De aangesloten organisaties werkten daarin aan vrouwenbelangen door gezamenlijke acties op te zetten of overheden al dan niet op verzoek adviezen te verstrekken.¹⁶

De BSVV omvatte niet alle organisaties van vrouwelijke studenten, maar alleen de vrouwelijke studentenverenigingen van de algemene universiteiten en hogescholen. De vrouwelijke studenten aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en van de Katholieke Universiteit van Nijmegen hielden zich principieel afzijdig van een religieus neutrale organisatie. De meisjes uit de katholieke studentengezelligheidsverenigingen en de meisjes uit Nijmegen organiseerden zich landelijk in de Katholieke Meisjes Studenten Interacademiale (KMSI). De onderafdelingen voor meisjes in de gemengde verenigingen, die uiteraard niet tot de BSVV konden toetreden, verenigden zich in 1945 met de KMSI en BSVV in het Landelijk College van Vrouwelijke Studentenverenigingen (LCVS)¹⁷. De Vrouwelijke Studentenvereniging van de Vrije Universiteit (VSVVU) trad in 1948 ook toe tot het LCVS.¹⁸ Regelmatig organiseerde dit college activiteiten die voor alle studenten van de aangesloten verenigingen openstonden. Het LCVS trad dus niet op als een koepelorganisatie of een belangenvereniging; zijn bijeenkomsten neigden meer naar vormingswerk. Het zette studenten aan samen over maatschappelijke thema's na te denken en onderlinge sociale weerstanden te overbruggen.

In de jaren vijftig bestond niet veel animo voor de LCVS. Toen er voor een bijeenkomst in 1952 geen deelnemers bij de WVSU te vinden waren, wees één van de leden uitdrukkelijk op het belang ook om te gaan met niet-BVSV-sters. Ze vond dat de geringe belangstelling sterk in contrast stond met de immer hooggeprezen clubgeest.¹⁹ Blijkbaar was de WVSU niet de enige vereniging die het liet afweten. In 1958 nam de BVSV zich voor het Landelijke College te vervangen met driemaandelijke bijeenkomsten per stad en één algemene vergadering van alle groeperingen van meisjesstudenten per jaar.²⁰ In 1960 werd dit afgestemd.²¹ Na een bestuurswisseling in 1963 kwam een nieuw LCVS-bestuur met ook meisjes van de Unities en Bonden met een nieuw voorstel om het LCVS te vernieuwen, maar ook dat werd afgewezen.²²

Uitbreiding van de WVSU: een eigen huis, het 'club'leven en vele commissies

In de oorlog stonden vele verenigingen onder druk van de maatregelen die de bezetter uitvaardigde. De afgekondigde uitsluiting van Joden van de studentenverenigingen zette de WVSU aan tot opheffing om zodoende uit de greep van de bezetters te blijven. In Wageningen was de WVSU de eerste studentenvereniging die op de maatregel reageerde. Op 31 oktober 1941 besloot de algemene ledenvergadering dat alle leden hun lidmaatschap zouden opzeggen, waardoor alleen het bestuur overbleef.²³ De WVSU-sters zorgden er vervolgens voor dat bij hen op de Club niets meer te halen viel. Ze brachten de inboedel onder bij vertrouwde adressen en organiseerden van het laatste geld nog een mooie avond. Toen het laatste bestuur later bij de Duitse gevormde van de Wageningse Studentenverenigingen verantwoording moest afleggen, had deze overigens wel door wat er gebeurd was, maar gedane zaken namen geen keer. De leden bleven elkaar ontmoeten, zolang ze in de buurt van Wageningen verbleven. Zij hielden bijvoorbeeld clubavonden bij één van de WVSU-leden thuis. Ook werd in december 1942 nog een diesdiner gehouden in pension 'de Bosbeek'; de WVSU was toen 25 jaar daarvoor opgericht.²⁴

Op 11 september 1945 werd voor het eerst weer een ledenvergadering van de WVSU gehouden.²⁵ Van de oudere clubleden waren slechts enkelen teruggekomen om de studie weer op te pakken. Herhaaldelijk klonk het appèl aan alle leden om mee te helpen om de Club weer overeind te krijgen. De verbreding van de Landbouwhogeschool leidde al gauw tot een snelle toename van het aantal meisjesstudenten. De 'wachtkamer' op het hoofdgebouw werd te klein. In die periode was het niet gemakkelijk om ruimte te bemachtigen. In 1947 kreeg de WVSU van de gemeente toestemming om de beneden verdieping, en later het hele huis, aan de Marktstraat 33 – nu Niemeyerstraat 35-37 – te betrekken. De WVSU kreeg daarmee ineens veel meer mogelijkheden. De in gebruik name van het pand werd feestelijk gevierd. C.A. Reinders-Gouwentak, op dat moment lector aan de Landbouwhogeschool en adviseuse van de WVSU, verrichtte 27 november 1947 de opening.

Afb. 69 Opening WWSV Clubgebouw, Marktstraat 33 (later Dr. Niemeyerstraat 35) door dr. C.A. Reinders-Gouwentak, 1947, Historische Verzameling WUR.

Enkele jaren daarna kon de WWSV het pand kopen. In 1952 viel de beslissing en meteen werd een commissie voor de verdere afhandeling ingesteld: de Commissie ter behartiging van de belangen aangaande de aankoop van het perceel Marktstraat 33 ten bate van de WWSV, oftewel afgekort 'Commissie 33'.²⁶ Vanwege de financiële verantwoordelijkheid die daarmee gepaard ging, moesten alle zeilen worden bijgezet. Zeer inventief organiseerde de WWSV allerlei activiteiten om het benodigde kapitaal bijeen te brengen. Een half jaar later waren al 26 obligaties van vijftig gulden uitgezet; in januari 1953 negentig.²⁷ Uit mondelinge bronnen is bekend dat velen het geld nooit teruggevorderd hebben. In februari werd de koopakte getekend.²⁸ Na hard werken in de zomer van 1953 kon de vernieuwde Club met een feestelijk diner worden ingewijd. Uit het jaarverslag van 1953-1954 liet de praeses zich opgetogen uit over het nieuwe aanzicht, vooral van de keuken:

'Behalve de nieuw behangen en gevefde clubkamers is het vooral de keuken die onherkenbaar werd. Het afwassen doe je nu voor je genoeg.'²⁹

Al in 1956 bleek uitbreiding naar de verhuurde bovenverdieping of in de tuin op de plek van de timmerwerkplaats noodzakelijk. Gekozen werd de kamerverhuur boven in stand te houden vanwege de inkomsten en de timmerwerkplaats naast de Club aan te kopen en te verbouwen danwel te vervangen.³⁰ Dit had heel wat voeten in de aarde. De beraamde bouwkosten van 60.000 gulden bleken in 1958 veel te laag ingeschat. De offerte bedroeg uiteindelijk 117.000 gulden. Op voorstel van het bestuur besloten de leden om naast subsidie en een lening van 40.000 gulden, een bijdrage van vijftig gulden aan ieder lid te vragen en elk jaar tenminste duizend gulden actiegeld bij elkaar te brengen. Het besluit om ook vanwege de af-

Afb. 70 Koopjes halen op de Club, 1955, Archief WWSV-Ceres.

Afb. 71 Op pad voor acties, Archief WWSV-Ceres.

Afb. 72 Tijdens een marktactie, Archief WWSV-Ceres.

lossing van de hypotheek de komende veertig jaar alle eerstejaars tot een bijdrage van vijftig gulden te verplichten, hoefde uiteindelijk niet te worden uitgevoerd.³¹

Eerst werd begonnen met acties om het benodigde startkapitaal bijeen te krijgen. Eén daarvan was een lepeltjes-actie. Van de duizend WWSV-lepeltjes heeft menig oud-Wageninger er nog een in de keukenla liggen. De actie werd een groot succes, maar er kwamen ook vele lepeltjes onbetaald in de erfenis van de WWSV terecht. Een ander initiatief was het houden van lezingen voor afdelingen van de plattelands- en andere vrouwenorganisaties. Voor 25 gulden verzorgden twee WWSV-sters een avond over het studeren in Wageningen. De een deed het verhaal, de ander toonde de foto's. De tas met lepeltjes behoorde ook tot hun standaarduitrusting. Tenslotte hield de WWSV korte, eenmalige acties: zelfgebakken olieballen op de markt verkopen, een fancy fair houden of gezamenlijk aardappels rooien en appels plukken. Met vele schenkingen, subsidies en een lening werd de begroting uiteindelijk gedekt.³² Het was dan ook een grote gebeurtenis toen de nieuwbouw op 3 mei 1961 werd geopend door één van de oprichtsters van de WWSV, mevrouw V.R. Schophuis-Rahder.³³

De eigen Club bood veel faciliteiten, maar het bleek niet gemakkelijk om alle leden aan de snel groeiende WWSV te binden. Regelmatig kwam aan de orde wat er moest gebeuren om de onderlinge band te versterken en het WWSV-leven meer inhoud te geven. Al tijdens de discussie over de nieuwbouw vroegen enkele WWSV-sters zich hardop af of het wel realistisch was weer extra inspanningen van de leden te vragen. Het jaar ervoor was al veel werk in het lustrum gestoken. Zij vonden dat er te weinig tijd overbleef voor het 'gezelligheids'-leven. In de kern vatte één van de leden de bezorgdheid samen:

'Wij hebben niets aan een mooi nieuw clubgebouw, als het clubleven zelf dood is.'³⁴

Anderen namen de gelegenheid te baat om juist te pleiten voor het opzetten van lezingen of thema-avonden. Zij vonden dat de WWSV meer prikkels zou moeten bieden voor een diepgaander gesprek. In het algemeen was iedereen het er wel over eens dat het clubleven zich niet moest beperken tot de zakelijke kanten en het eten. De praeses merkte op dat het gezell-

Afb. 73 Novieten begroeten het WVSF-bestuur tijdens de Sportdag, 1956, Archief WVSF-Ceres.

Afb. 74 Ouderejaars WVSF begeven zich als dame naar de Club om de modeshow van de novieten met een welwillende doch kritische blik gade te slaan, 1956, Archief WVSF-Ceres.

ligheidsleven meer aandacht verdiende en dat het goed was dat ieder lid zich voor de gang van zaken zou inzetten en die ook kritisch zou volgen.³⁵

De basis bij de WVSF vormde de jaarband. Voor het smeden van een jaarband was de in-

roductietijd van de eerstejaars van cruciaal belang. Voor de voorbereiding en uitvoering van de novitiaatstijd, zoals die periode toen heette, werd elk jaar een speciale commissie, de Novitiaatscommissie, samengesteld. Behalve deze commissie en vanzelfsprekend het bestuur speelde ook de Huishoudcommissie (de HC) een cruciale rol in de WVSV. Zij zorgde voor de organisatie van de dagelijkse gang van zaken, regelde de maaltijden en later de mensa van de WVSV en hield in het verlengde daarvan het toezicht op de huishoudster en de werkster die zij zelf ook aannam. Om de vijf jaar vulde de Lustrumcommissie dit drietal commissies aan. Zij gaf met de festiviteiten een visitekaartje af en bepaalde daarmee het imago van de WVSV bij derden.

Andere commissies die soms meer of dan minder activiteiten ontplooiden waren bijvoorbeeld de Kunstcommissie (KUCO)³⁶, de Tuincommissie, de Sociale commissie, de Bibliotheekcommissie, de Sportcommissie en de Almanakcommissie. De Kunstcommissie organiseerde bijeenkomsten op cultureel gebied en deed mee aan de voorbereiding van artistieke interacademiale wedstrijden. Ze onderhield ook de contacten met de redactie van het maandblad en de almanak van het WSC om de WVSV bijdragen daarin te verzorgen. In de jaren zestig maakte de WVSV vaker eigen materiaal. Totdat er speciale commissies voor werden ingesteld, beheerde de KUCO ook de WVSV-foto's, het archief en de bibliotheek. De Sociale commissie werd belast met de sociale zorg voor de leden, het organiseren van het Sinterklaasfeest samen met het WSC en met andere voorkomende werkzaamheden op sociaal gebied. Later raakte zij betrokken bij acties en besprekingen om de studentenzorg te verbeteren.³⁷ Naarmate de WVSV groeide en er meer werk te doen was, breidde het aantal commissies zich uit. De Tuincommissie voor het tuinonderhoud werd ingesteld na het betrekken van het eigen pand. Rond 1954 werd de Fotocommissie ingesteld. In 1959 was er sprake van een lezingencommissie, die de eigen lezingen voor de vrouwenorganisaties in het land

Afb. 75 Tony, huishoudster en enig personeelslid van de WVSV bereidt de dagelijkse warme maaltijd voor 20 tot 40 clubleden, circa 1959, Particulier archief.

coördineerde. Ook konden commissies met speciale opdrachten ingesteld worden, zoals bijvoorbeeld bij de voorbereiding van de fusie.

Mores, rituelen en kledingvoorschriften

De WVSV had evenals andere studentenverenigingen een moresboek. Deze mores betroffen bijvoorbeeld de wijze waarop de meisjes zich bij verschillende gelegenheden dienden te gedragen en te kleden. Duidelijk sprak daaruit dat ieder haar plaats moest kennen en zich in het studentenleven aan de regels had te houden. Naast het moresboek waren het de redes van de praeses die de leden aan de richtlijnen herinnerden. Ook de verslagen van de novitiaatscommissie vormen een weerslag van het gedachtegoed van de WVSV. Bovendien kwamen corrigerende opmerkingen over het gedrag van de leden aan bod op de ledenvergaderingen.

Tijdens de novitiaatstijd leerden de eerstejaars de belangrijkste gebruiken en gedragsregels in de praktijk. Waarschijnlijk is er vrijwel van het begin af aan een novitiaat geweest. Het jaarverslag over 1927 vermeldt de inauguratie van vier eerstejaars en een novitiaat van eerst twee en later nog eens twee novieten.³⁸ Bij de heroprichting van de WVSV na de Tweede Wereldoorlog werd teruggegrepen op oude mores. Door de grotere toeloop van eerstejaars meisjesstudenten ontwikkelde de WVSV langzaam maar zeker een systematische aanpak. Vanzelfsprekend groeide hieruit ook een aantal nieuwe mores en rituelen die vele jaren in ere werden gehouden.

Het werd de novieten niet gemakkelijk gemaakt. De vuurproef was het zich één voor één voorstellen aan het bestuur en vervolgens aan de novitiaatscommissie en de leden in een volle clubkamer. De nieuwe studentes moesten zich presenteren, een goed gesprek op gang brengen en zich beleefd gedragen. Het kon er verbaal stevig aan toe gaan. Sommigen voelden zich totaal verloren staan voor de dames achter de tafel; anderen hadden zich enigszins kunnen voorbereiden omdat zij van familie of kennissen hadden gehoord hoe het er aan toe zou gaan. Daarna maakten de novieten zich op voor de gebruikelijke bezoeken. Met novietenhoed van stro op en met de juiste lichaamshouding en wijzen van voorstellen in het hoofd geprent, gingen ze samen met de novitiaatscommissie op bezoek bij de onderverenigingen van het WSC. De roeivereniging Argo kon daarna stevast op nieuwe leden rekenen. Om de smaak te pakken te krijgen, werd aanvankelijk meteen geroeid. Toen de groepen novieten te groot werden, konden ze in de herfst op proef meedoen. Ook maakten de novieten kennis met de 'groenen' van het WSC en in latere jaren ook met die van de andere studentenverenigingen. Verderop in het jaar gingen ze keurig gekleed met hoed op en handschoenen aan, op bezoek bij een aantal 'proffendames', de vrouwen van hoogleraren. In latere jaren kwamen de vrouwen van hoogleraren naar de Club voor de 'proffendamesthee'.

Tussen de novieten was de novitiaatscommissie te herkennen aan de WVSV-baret, een wit/paars koord met een fluitje en een lange paraplu. De novieten kregen pas een baret bij de officiële afsluiting van de introductieperiode: de inauguratie. Tijdens het novitiaat waren zij te herkennen aan een strohoed en vanaf 1950 vergezeld een melkkruk hen overal waar zij kwamen. Vooral in de periode dat er steeds meer eerstejaars meisjes kwamen, waren de strohoeden reeds van verre zichtbaar. De kruk leerde hen nederigheid ten opzichte van degenen waarmee zij spraken. Zij zaten immers lager. Ook had die het praktische gemak dat die goed

Afb. 76 Novieten fietsend met hun kruk achterop, 1953, Archief WSV-Ceres.

vervoerbaar was en hun overal een zitplaats verschafte. Naast deze uniformiteit was ook het gezamenlijk maken van een 'jaarlied' een middel om het groepsgevoel te stimuleren. (zie ook kader 'jaar 1959').

Na circa negen dagen werd de novitiaatsperiode afgesloten met een officiële inauguratie. Een enkel college was dan al begonnen met gevolg dat de eerstejaars met strohoed op naar college gingen. Tijdens de inauguratie kregen ze eerst een opwekkende speech van de praeses te horen. Daarna werd hun een handgeschreven oorkonde als bewijs van lidmaatschap overhandigd, hun 'Ma' bekend gemaakt en hun de WSV-baret opgezet. De strohoeden konden dan af. Vanaf 1942 werkte de WSV met een Ma-dochtersysteem, dat inhield dat iedere eerstejaars een oudere studente kreeg toegewezen die speciale aandacht voor haar wel en wee had. Was er iets te vieren bij de WSV dan hoorde daar steevast een gezamenlijke maaltijd met mooie menukaarten bij. De inauguratie van de novieten werd feestelijk afgesloten met een souper. Ma en dochter zaten dan samen aan tafel. Bij de toast ging de bokaal met het WSV-embleem rond. Ieder dronk er een slokje uit als teken van verbondenheid. Uit de scherpe herinneringen van oud-studenten aan de novitiaatsperiode blijkt hoezeer zij daarvan onder de indruk waren. Velen hebben nog altijd hun werkstukjes, bonnetjes, knipsels, hun eerstejaarslied en de menukaart van het inauguratiediner. (zie kader 'jaar 1959').

Zelfgemaakte liederen bevestigden de groepsidentiteit door de hele studententijd heen. De WSV beschikte over een heel repertoire van liederen die ter gelegenheid van een lustrum of een andere bijzondere gebeurtenis waren gemaakt. Aan het begin van het novitiat kreeg iedere nieuweling een liederenbundel die ze uit het hoofd moest kennen, te beginnen met het clublied. De clubdiners waren de gelegenheid bij uitstek om het eten met zingen af te wisselen. Van ieder jaar, commissie, huis of groep werd verwacht dat zij met het zingen van een lied aan de feeststemming bijdroegen.

Afb. 77 Novieten op hun kruk 'in gesprek' met clubleden, 1955, Archief WVS-Ceres.

Afb. 78 Clubdiner, 1953, Archief WVS-Ceres.

Afb. 79 Afstudeerfeest in de 'Clubtuin' van de WVSV, 1965, Archief WVSV-Ceres.

Wat betreft de kleding werden duidelijke afspraken gemaakt over wat bij een bepaalde gelegenheid paste. De voorschriften kwamen min of meer overeen met de etiquette zoals die in academische of algemeen hogere kringen gold. Het algemeen gevoel was dat met de keuze van de kleding op recepties, gala-avonden, maar ook de dagelijkse kleding de goede naam van de WVSV in het geding was. Een gedurfd voorstel in 1957 om eens niet in galajapon te verschijnen, maar iets 'existentieels' aan te trekken, vond nauwelijks weerklank bij de leden en werd snel afgestemd.³⁹

Het testen van de welbespraaktheid van de pas verkozen praeses was een steeds terugkerend ritueel na iedere nieuwe bestuurswisseling. De aanwezigen konden daar helemaal in opgaan en kwamen met de meest vreemde zaken aan, waarop de nieuwe praeses hen gevat en met een kwinkslag van repliek moest dienen. In 1960 zette de voorzitter van de Huishoudcommissie de discussie op scherp door mee te delen dat er twee geiten in de clubtuin zouden komen en dat voor de auto van de commissie een garage nodig was. De praeses antwoordde dat ook het bestuur over een auto zou beschikken, dus zou er weinig plaats overblijven. Enige ludieke voorstellen volgden over een eerbewijs aan het afgetreden bestuur dat net was uitgeroepen tot 'Jonkvrouwe in de orde van het zilveren neutje'. Na de beantwoording van enkele vragen over het beweidingssysteem voor de geiten, sloot de praeses de discussie en vervolgde de vergadering op normale wijze.⁴⁰ Volledigheidshalve, noch de geiten noch de garage zijn er gekomen.

De lange broek

In 1957 bracht een WVSU-ster in de rondvraag naar voren of G.(Gees) Benedictus wel toestemming had om een lange broek te dragen. Dat bleek inderdaad het geval te zijn. Jarenlang was het taboe om in lange broek op de Club te verschijnen. In 1952 stelde F.B.(Berny) Hardick voor het eerst aan de orde of het geoorloofd was om driekwart broeken op de Club te dragen. B.(Bernardijn) Hartelust verklaarde zich tot voorstander; de lengte van de driekwart broek benaderde immers die van de rok. Het tweetal ondervond echter weinig steun. Een ander benadrukte dat de driekwart broek een tussenvorm tussen een short en lange broek was. Hoon was hun deel door de opmerking of het dragen van bikinipakjes in de tuin op de zondag ook niet meteen besproken kon worden. Op de eerstvolgende vergadering in juli was een krappe meerderheid tegen het dragen van de driekwart broek (veertien tegen, tien voor). Berny Hardick gaf niet op. Zij stelde voor om er in het najaar op terug te komen. Anderen merkten op dat de anderen juist voor een broek waren. Bij koud weer was een lange broek toch veel effectiever dan een driekwart. Berny Hardick vond lange broeken echter 'mannelijk', terwijl een driekwart broek volgens haar typisch 'vrouwelijk' was. Daarop bepleitte een ander dat maar eerst over lange broeken gestemd moest worden. De rok was immers ook van lang naar kort gegaan.

In 1956 kwam op verzoek van enkele leden het thema lange broeken opnieuw ter tafel. De praeses bracht het met tegenzin naar voren; ze betreunde het dat een discussie over de lange broek nodig was. Ze stelde dat er op universiteiten en hogescholen geen vaste regels waren over het dragen van lange broeken, omdat men er in tegenstelling tot bij kantoren van uitging dat ieder zelf kon beoordelen of lange broeken al dan niet netjes waren. Volgens haar droegen velen een broek uit gemakzucht, niet omdat ze het anders te koud hadden. Het voorstel van het bestuur luidde dat het de lange broek op de Club in principe niet wilde toestaan, dus de rok als voorschrift wilde houden. Leden zouden dispensatie kunnen vragen bij het bestuur wanneer zij het anders te koud zouden hebben. Na veel discussie werd het voorstel met 43 stemmen voor en vijf tegen overgenomen. De keuze om bij erge kou in lange broek te komen werd aan de leden overgelaten, maar zij dienden het wel te melden bij het bestuur.

In de loop van de jaren veranderde de WVSU wel van karakter. Behalve dat de studenten in aantal toenamen, kwamen er steeds meer meisjes uit kringen die geen academische achtergrond hadden. Velen voelden zich aanvankelijk een vreemde eend in de bijt en moesten veel bijleren als ze erbij wilden horen. Verschillen tussen de studiegenaties werden ook toentertijd opgemerkt. De novitiaatscommissie van 1949 gaf bijvoorbeeld aan dat de eerstejaars zoveel kinderlijker waren. Ze meende dat deze novieten de flinkheid misten die in oorlogsomstandigheden zo onontbeerlijk was gebleken. Volgens hen hadden de nieuwelingen ook van huishoudelijke zaken nauwelijks kaas gegeten.⁴¹ Maar het bleek vooral moeilijk om de juiste clubgeest te bevorderen en in stand te houden. In de jaren vijftig kwamen er nogal eens kritische opmerkingen in de vergaderingen die er op wezen dat de meningen over de juiste clubgeest verdeeld raakten. De vanzelfsprekendheid van de mores werd geleidelijk aangetast totdat maatschappelijke veranderingen in de jaren zestig ook in de WVSU tot fundamentele discussies over vernieuwing leidden.

In 1950 kaartte een lid aan dat zij vele tekortkomingen en laksheden had geconstateerd. De ledenvergadering was drie keer verdaagd, velen misten de stijl waarmee de linten van de commissies gedragen moesten worden of het 'Io vivat' en het Clublied, gezongen moesten worden. Ze ergerde zich aan het rumoer tijdens de vergadering, de kleding bij de vergadering en de erbarmelijke toestand van de tuin. Het bestuur gaf haar gelijk en beloofde het aan te pakken.⁴² De praeses meldde later dat zij in januari 1952 een apart onderhoud had gehad met de eerstejaars en hen van 'stijlloosheid' had beticht. Sommigen waren bijvoorbeeld met een trui aan op de 'proffendamesthee' verschenen. Maar in de vergadering wees zij ook de ouderejaars op hun plicht het goede voorbeeld te geven:

'In verband hiermee zou ik ook ouderejaars op het hart willen drukken dat zij het goede voorbeeld moeten geven. Zo kunnen wij niet onverdeeld goedvinden dat men in lange broek op de Club, in paardrijkostuum op de WHV-vergadering komt. Veel nachtelijke bezoeken op Ceres (op de Dies) minder aardige cadeautjes op St. Nicolaas, vele commissiebezoekjes etc.'⁴³

In later jaren kwam aan de orde dat de clubavond op de dinsdagavond niet goed werd bezocht. Nog steeds werden de ledenvergaderingen verdaagd omdat het benodigde aantal stemgerechtigden niet aanwezig was. Toen dit in 1952 ter sprake kwam, suggereerde iemand dat de eerstejaars het nut van de clubavond te weinig inzagen. Dat werd meteen weersproken: veel oudere leden kwamen wel even binnenlopen, maar bleven niet. Een ander bracht in dat dit haar niet verbaasde omdat de Club elke dag open was. Zij ergerde zich vooral aan de afwezigheid van de jongerejaars bij de ingenieursdiners.⁴⁴

Ook was er kritiek op het gedrag van de leden tegenover de buitengewone leden. In 1955 bracht een WSV-ster naar voren dat buitengewone leden niet gastvrij op de Club werden ontvangen. De klacht was dat niemand ze goedendag zei of als ze er bij kwamen zitten, niemand zich voorstelde. Een simpel advies volgde: 'Doe gewoon tegen ze en zeg ze goedendag.'⁴⁵ In 1957 trof de kritiek het gedrag van de jongerejaars tegenover de ouderen. De praeses stoorde zich er aan dat jongerejaars niet meer voor ouderejaars opstonden en dat deze laatsten de hen aangeboden stoelen niet meer aannamen. Ze probeerde de oude mores te herstellen met het uitspreken van de hoop dat eenieder zijn rechten en plichten in de Club wist en zich er naar zou gedragen.⁴⁶

Vrouwen in een mannenwereld: betrokkenheid voor het leven

Tot het midden jaren van de jaren zestig was het vanzelfsprekend dat nieuw aangekomen studentes zich voor het novitiaat bij de WSV aanmeldden. Na incorporatie in de WSV bleven ze lid tot ze na hun ingenieursdiner de wijde wereld ingingen. Een oud-studente Landbouwhuishoudkunde uit de tweede helft van de jaren vijftig karakteriseerde het belang van de WSV voor haarzelf als volgt:

'... ik vind dat de Club mij heeft voorbereid op het leven van een gestudeerd iemand. Ik miste dat vanuit mijn achtergrond. Ik herinner me nog altijd de diners, het zingen, het initiatief nemen om daar wat van te maken, de speeches die je moest houden. Allemaal dingen die ik later tegen ben gekomen in mijn leven. Niet de studie op zich, maar de cultuur die er omheen hangt, als je later in de maatschappij komt, die heb ik op de Club geleerd. Daar ben ik nog steeds dankbaar voor.'⁴⁷

Tevens bouwden de vrouwelijke studenten in WVSU-verband een stevig vrouwenennetwerk op. Tot de jaren zestig hebben vele vrouwelijke studenten hun medeleden van de WVSU voor het leven leren kennen. Groepjes jaargenoten bleven en blijven vaak hun hele leven een hechte band met elkaar onderhouden, elkaar regelmatig ontmoeten en gezamenlijk allerlei activiteiten ondernemen.

Het is begrijpelijk dat sterke banden ontstaan in een periode waarin ieder intens en vaak geheel onbekend met een nieuwe wereld in aanraking kwam en de toekomst één grote belofte leek. Uit de gesprekken met oud-WVSU-sters bleek ook een eensgezindheid en onderlinge betrokkenheid te bestaan die niet in alle universiteitsteden aanwezig was. Rond 1950 kon Wageningen gemakkelijk de vergelijking met Amsterdam doorstaan:

‘... ontzettend leuk, zo gezellig, zo vrolijk, onconventioneel. In Amsterdam op de AVSU was de algemene tendens een beetje kattig en die sfeer heerste totaal niet in Wageningen.’⁴⁸

De betreffende WVSU-ster had volop in Wageningen aan van alles meegedaan. Achteraf leek het haar wel een tweede jeugd die ze beleefde.

Uit de verhalen kwam ook naar voren dat de WVSU werd ervaren als steun bij moeilijke kwesties en een veilige haven waar studenten zich thuis voelden en niet om hun achtergrond of gedrag werden buitengesloten. Zo werd in 1951 na een pittig debat over het toelaten van een Duitse studente in 1951 de conclusie getrokken dat zij zonder meer als gelijke opgenomen diende te worden.⁴⁹ Een Surinaamse studente voelde zich in eerste instantie totaal verloren in Nederland. Terugblikkend vertelde zij vooral steun te hebben gevonden in de wijze waarop het WVSU-bestuur haar tegemoet getreden was. (zie portret) Uit weer andere persoonlijke verhalen bleek dat ook een buitenechtelijke zwangerschap tijdens de studie geen aanleiding was om een studente uit te stoten. Onuitgesproken hield de jaarband stand in voor- en tegenspoed.

De vrouwelijke studenten waren op basis van hun sekse in de WVSU verbonden. Uit de mores en kledingvoorschriften bleek dat zij aan de seksespecifieke gedragsregels vasthielden, ook al waren er altijd wel een paar die daarvan afweken of ze aan de kaak stelden. In hun verhouding tot de mannelijke studentenverenigingen lieten de vrouwelijke studenten zich zeker niet de kaas van het brood eten. Uit redes van de praeses maar ook uit voorvallen blijkt dat er vrouwelijke studenten waren die zich van hun bijzondere positie als vrouwen in een ‘mannen’wereld bewust waren. Zij wilden niet met zich laten sollen noch zich verlagen door hun sekse voor hun doelen in te zetten.

Een oud-WVSU-ster vertelde over een actie rond 1960 waarin ze met een groepje WVSU-sters duidelijk had gemaakt dat de mannelijke studenten niet konden verwachten dat er meisjes op afroep zouden klaarstaan om hen naar een feestje te vergezellen. Het betrof een voorval met leden van de Rough Riders, een ondervereniging van het WSC voor de paardensport. Zij hadden naar de WVSU opgebeld om te regelen dat er op een bepaalde avond meisjes klaar zouden staan, omdat zij voor zichzelf en genodigden uit andere academiesteden een partner nodig hadden voor hun feest. WVSU-sters hebben toen papieren poppen uitgeknipt en die in een kartonnen doos gepakt met een briefje bovenop, waarop zoiets stond als:

‘Dag en nacht te huur, maar wij lenen ons er niet voor.’

Afb. 80 Dansen en zingen op de Club, 1955, Archief WWSV-Ceres.

Toen de Rough Riders 's avonds bij de WWSV aanbelden om hun 'meisjes' op te halen, hebben de samenzweersters die doos naar buiten geduwd en de deur meteen dichtgegooid. Die jongens waren volgens de vertelster heel boos geworden. Naderhand moesten de desbetreffende WWSV-sters bij het bestuur komen. Ook al had het zogenaamd niet gemogen, niemand had spijt:

‘... wij leenden ons niet voor zulke grapjes. Als je op bevel daar klaar moet staan, nee.’

Een ander voorval betrof de publicatie van een determinatietabel in de Almanak van de WSC van 1956, waarin vrouwelijke studenten bij naam werden genoemd en met niet al te fraaie, stekelige bewoordingen werden gekarakteriseerd. De WWSV nam het op voor de betreffende studenten en vond het een erezaak voor de hele club. Bovendien constateerde ze dat de Kunstcommissie, tegen de afspraken in, dit deel van de almanak niet onder ogen had gekregen. Een stevige briefwisseling moest duidelijk maken dat genoegdoening aan de dames slachtoffers alleen niet voldoende was.⁵⁰

In BVSV-verband zijn vergelijkbare voorbeelden te vinden. Zo werd in 1951 besloten om mannen de toegang te weigeren bij de binnensporten op de interacademiale wedstrijden (interacs). Reden was dat het maar hinderlijke opmerkingen gaf. Het argument naar buiten toe was dat de sportzaal te klein was om iedereen toe te kunnen laten.⁵¹

Rond 1960 kwam vaker naar voren dat de vrouwelijke studenten zich ervan bewust waren dat zij in een mannenwereld studeerden. In 1959 wees de praeses de septembervergadering er op zich goed bewust te zijn van de positie van de vrouwelijke studenten in de studentengemeenschap voordat zij de novieten tegemoet traden. Ze greep daarbij terug op oudere almanakken.

‘Wij mogen vooral onze vrouwelijkheid niet uitbuiten in de Collegezaal en zijn voor de manlijke studenten uitsluitend collega en kameraad.’⁵²

Vervolgens kregen de novieten bijvoorbeeld bij hun inauguratie te horen dat zij als vrouw wel eens anders benaderd werden, maar het was aan hen de eer hoog te houden en het juiste evenwicht te vinden tussen vrouw zijn en studie.⁵³

Niettemin bleek er achteraf ook duidelijk een band met de mannelijke studenten van Wageningen te bestaan. Een oud-studente gaf het voorbeeld dat zij gemakkelijker contact maakte met een oud-Wageninger dan met zijn vrouw als zij elders of niet had gestudeerd.

Zelfstandig en soms samen: verhouding tot het WSC

De WWSV was weliswaar een zelfstandige vereniging, maar door het kleine aantal leden in de beginjaren en de algemene beeldvorming over vrouwen, verkeerde ze in een lastige positie. Voor een aantal activiteiten was zij afhankelijk van de onderverenigingen van het WSC. Dat versterkte het beeld dat ze het zusje van het WSC was. In de onderverenigingen hadden de WWSV-leden niets te zeggen en werd hun regelmatig te verstaan gegeven dat ze blij mochten zijn dat ze van de faciliteiten gebruik mochten maken. Met name de roeivereniging Argo was een belangrijke troef. De vrouwelijke studenten roeiden graag en bouwden een traditie op van uitstekende damesteams, die regelmatig in de prijzen vielen. Zo was er midden jaren zestig een uitstekende ‘damesacht’. Ze kwamen drie maal uit op de Nationale Kampioenschappen en ook drie keer op de Europese Kampioenschappen en wonnen één keer zilver en één keer brons.

De notulen uit de begintijd verraden dat de WWSV in Wageningen regelmatig de grenzen verkende. Als kleine vereniging van vrouwelijke studenten was het een delicate zaak om een eigen standpunt in te nemen. Met een tegendraadse opstelling riskeerden de vrouwen dat zij

Afb. 81 De damesacht van Argo op de Rijn bij Wageningen, jaren '50, Archief WWSV-Ceres.

van de onderverenigingen werden uitgesloten. Zij overwogen voortdurend welke zaken ze zelf zouden initiëren en voor welke zij zich bij andere initiatieven zouden aansluiten. Bij gezamenlijke activiteiten of overleg was het opletten geblazen over hoe de taken werden verdeeld. De formele zelfstandigheid gaf de WWSV echter speelruimte om officiële vertegenwoordiging te eisen of handelend op te treden wanneer de belangen van de meisjesstudenten in het spel waren. Ze versterkte haar positie door zich aan te sluiten bij de al eerder genoemde landelijke bond voor vrouwelijke studentenverenigingen BVSV.

Al in het eerste jaar van haar bestaan, haalde de WWSV de woede van het WSC op haar hals door de Wageningse Studenten Bond als organisatie te erkennen. De WWSV maakte de terechtwijzing belachelijk en verduidelijkte dat ze niet op advies van het WSC zat te wachten:

‘Het is niet nodig dat de senaat ‘a gentle hint’ geeft met betrekking tot de officiële houding tegenover de Wageningse Studenten Bond.’⁵⁴

Een dergelijke situatie herhaalde zich in 1926. De WWSV ontving de mededeling van het WSC dat de leden niet langer gebruik mochten maken van de onderverenigingen:

‘Omdat de WWSV zelfstandig de Katholieke Studentenvereniging erkent, worden WWSV-leden uitgesloten van het recht om lid te worden van onderverenigingen van het WSC.’⁵⁵

De WWSV zag geen reden om de Katholieke Studentenvereniging haar erkenning te weigeren. Gesteund door de senaat van de LH was het WSC echter een andere mening toegedaan. Het was tegen opsplitsing en zag het geloof niet als een geldige reden om een andere gezelligheidsvereniging op te richten.

De WWSV trok de erkenning in en haar leden mochten onder andere blijven roeien bij Argo.⁵⁶ De WWSV gaf zich voor een deel gewonnen door voortaan op eigen initiatief naar de mening van het WSC te vragen. In 1932 vormde een kwestie tussen het WSC en de RKSv opnieuw aanleiding voor een brief. Het WWSV-bestuur nodigde de senaat van het WSC uit voor een gesprek omdat ze geen houding wilde bepalen zonder bindend advies.⁵⁷ Toen de erkenning van de RKSv in 1936 weer actueel was, vroeg de WWSV toch maar eerst de mening van het WSC.⁵⁸ In de voorbereidende vergadering werd afgesproken de mening van de WSC af te wachten, maar de eigen erkenning daar niet vanaf te laten hangen. Strijdbaar klonk ten opzichte van het WSC:

‘Wij hebben ons gedachten van hun op laten dringen, daardoor zijn we in sommige opzichten van hun afhankelijk. De Corpsgeest is een mannengeest. Wij zijn geen mannen. Wij zijn geneigd dezelfde idealen te hebben. Laten we vast blijven houden aan dankbaarheid aan het Corps, niet aan beïnvloeding’⁵⁹

Enkele maanden later liet het WSC weten dat zij geen bezwaar had tegen de erkenning van de RKSv, waarna de WWSV in 1937 daartoe zonder negatieve gevolgen overging.⁶⁰ Daarna zag de WWSV geen reden meer om de gereformeerde SSR niet op gelijke wijze te behandelen. Twee brieven met de aankondiging van de erkenning van de SSR door de WWSV hadden evenmin een boze reactie van het WSC tot gevolg.⁶¹

Op straffe van uitsluiting had het WSC dus geprobeerd zijn gezag af te dwingen. Toen de WWSV zelf groter was, kon het hen minder deren en zochten de leden naar andere uitwegen.

Terechtwijzing van de WWSV door het WSC

Uit de brief van de senaat van het WSC aan het WWSV-bestuur, dd 22 april 1926:

‘WSC Ceres is pijnlijk getroffen omdat de WWSV zo weinig van de toestand van het Wageningse studentenleven begrijpt. Uit het voorval blijkt dat de verhouding WSC-WWSV onvoldoende geregeld is. Er was altijd overeenstemming en nu is er plotseling een tegenovergestelde houding. De WWSV had zich als kleine minderheid naar het WSC moeten voegen. Hoezeer ze een natuurlijke band voelden de WWSV is nu vrij en ‘straf’ en willekeurig intrekken van gunsten is misplaatst. Dat het WSC en de RKSv gezwoeren vijanden zouden zijn getuigt ervan dat ze er niets van begrepen.

Het gebeure is aanleiding om de verhoudingen zuiverder te regelen. Men kan ‘niet eerder op de oude voet voortgaan dan vóór wij waarborgen hebben dat de WWSV goed beseft naar buiten toe niet geheel onafhankelijk van het WSC te kunnen handelen. De uiting van de WWSV was niet weloverwogen.’

Zij kwamen meer op voor de eigen belangen van de WWSV. Zo werd in de ledenvergadering van 1954 besproken dat het beter was om eigen propagandaboekjes te maken waaruit duidelijk bleek dat zij een zelfstandige vereniging vormden voor uitsluitend meisjes. Voordien hadden zij een paragraaf in de WSC-boekjes gehad. Nadat het bezwaar van het WSC was gemeld dat zij toch geen ervaring en propaganda-apparaat hadden, viel het besluit om de eigen boekjes te gaan maken. Doorslaggevende argumenten waren dat de WWSV ook eens ‘gescheiden’ te werk moest gaan en dat ‘kleine kinderen groot worden’.⁶²

Een volgende stap naar onafhankelijkheid van het WSC was om de WSC-leden die donateur waren, niet langer na te lopen voor donateursgelden. In 1955 ontstond een discussie over het innen van achterstallige betalingen van WSC-leden.⁶³ Traditioneel werd volgens het ritueel van het ‘zilveren plak-mos’ ieder jaar een selecte groep corpsbroeders uitgenodigd om donateur te worden. Veelal ging het om studenten die in commissies of anderszins met de WWSV samenwerkten. Voor de WSC-leden was het een eer om gevraagd te worden. De bijdrage was een rijksdaalder per jaar. De donateurs kregen een uitnodiging voor de dies-receptie. Wanneer zij dan het bestuur kwamen feliciteren, drukten zij discreet een zilveren rijksdaalder in de hand van de quaestrix. Overigens leverde dit de Club niets op, want vervolgens dronken zij voor meer dan een rijksdaalder aan borrels. Door de heren werd het donateurschap de ‘jachtact’ genoemd. Vond de Huishoudcommissie het welletjes, dan werd de jeneverfles met water gevuld; een duidelijk sein om te vertrekken!⁶⁴

In de vergadering kwam aan de orde dat sommigen slechts het eerste jaar betaalden. Zij zouden het donateurschap niet naar waarde schatten en de WWSV rijk genoeg vinden om de eigen boontjes te doppen. Een ouder lid memoreerde hoe snel de WWSV veranderd was van het ‘kleine zusje’ in een vereniging waarvoor die extra rijksdaalder niet zoveel meer betekende. Het bestuur stelde dan ook voor het hele donateurschap voor corpsleden af te schaffen of hen op basis van vrijwilligheid daartoe de gelegenheid te geven. Het achternalopen van WSC-leden voor een rijksdaalder of geld vragen aan medestudenten in het algemeen bleek niet meer gewenst. Het einde van het ‘zilveren plak-mos’ werd echter wel betreurd.⁶⁵

Tenslotte kwam er in 1960 de mogelijkheid om ook het verenigingsnieuws niet langer via het WSC te laten lopen. De praeses van de Kunstcommissie deelde mee dat er hard aan werd gewerkt om voor alle verenigingen een inlegvel in het *Wagenings Hogeschool Blad* te krijgen. Alle verenigingsbladen zouden daarmee vervallen, ook *Ceres* van het WSC waarin ook de WVSV schreef. Volgens spreekster was dit een mogelijkheid voor de WVSV om een zelfstandiger positie te krijgen. De *Ceres*-redactie liet namelijk steeds blijken dat de WVSV een gunstverleend werd. De vergadering schaarde zich achter het experiment.⁶⁶

De WVSV onderzocht ook regelmatig of het mogelijk zou zijn om een eigen almanak uit te geven. Lang is gerekend om de financiële haalbaarheid daarvan te onderzoeken. Uiteindelijk verscheen de eerste eigen WVSV-almanak in 1962, onder verantwoordelijkheid van een almanakredactie; de laatste almanak dateert van 1968. In 1967 bracht de WVSV ook een eigen blad *Animo* uit en vervolgens verschenen tussen november 1968 en december 1969 elf nummers van *Knipoog* als officieel orgaan van de WVSV.

5.2 Gezelligheid, maatschappelijke verantwoordelijkheid of de studie voorop

Dubbellidmaatschappen en nihilisten

In 1957 kon de landelijke problematiek van de ‘nihilisten’ de WVSV nauwelijks beroeren. Nihilisten waren studenten die zich niet bij een studentengezelligheidsvereniging aansloten. In BSV-verband was aan de orde gesteld dat een toenemend aantal meisjes geen lid wilde worden. De WVSV-leden merkten zelfverzekerd op dat ieder meisje in Wageningen zich kwam aanmelden bij de WVSV.⁶⁷

Vijf jaar later kende Wageningen voor het eerst enkele nihilisten onder de meisjesstudenten. Ruim 25 procent van de meisjes had bovendien een dubbellidmaatschap; naast het lidmaatschap van de ‘neutrale’ WVSV waren zij tegelijkertijd lid van een naar geloof georganiseerde vereniging, zoals de katholieke KSV of de gereformeerde SRR. Voor de meisjes was er bij KSV een ondervereniging ‘Ditae’; bij de SRR bestond sinds 1945 een dispuut voor vrouwelijke leden dat ‘Gefjon’ heette. Uit de correspondentie van 1960 bleek dat beide contact hadden met de WVSV. Ze nodigden de WVSV uit voor speciale gelegenheden en meldden bestuurswisselingen.⁶⁸

De KSV en SRR waren geen gemengde verenigingen op basis van gelijkwaardigheid tussen de seksen. De besturen kenden alleen mannelijke studenten en de deelname van meisjes aan het verenigingsleven was gelimiteerd. Meisjes was het bijvoorbeeld niet toegestaan na een bepaalde tijd op ‘de kroeg’ te blijven. Dat tijdstip hing samen met het moment waarop alcohol geschonken mocht worden. Volgens de mores hoorden meisjes er dan niet bij te zijn. Een studente die bij de KSV aan het toneel meedeed, vertelde dat de repetities in een zaal waren die zij in de late uren alleen via het voor vrouwen verboden terrein van de kroeg kon verlaten. Zij vertelde hoe vernederend het voor meisjes was om dan naar huis te gaan:

‘Verder ben ik toneel gaan doen bij ‘de zingende tractor’ van KSV (...). De meisjes mochten daar wel lid worden, maar als we klaar waren met repeteren om half elf of elf uur, dan was de

kroegzaal al open en dan moesten we ongeveer met een capuchon over ons hoofd door de kroegzaal lopen.⁶⁹

Vanaf 1962 was het voor de meisjes veel meer een keuze of zij zich bij de WVSV, (nog) een andere vereniging of helemaal geen vereniging aansloten. Het aantal dubbellidmaatschappen nam geleidelijk af. De kentering zette vooral na 1966 in. Het samengaan van de WVSV met het WSC in 1970 leidde tot een doorbraak in de spreiding van de vrouwelijke studenten over meerdere verenigingen en een stijging van het aantal vrouwen dat zich nergens bij aansloot.⁷⁰ (zie tabel 5.1)

De spreiding van mannelijke studenten over meerdere verenigingen was al veel langer aan de gang. Tot het midden van de jaren dertig was de concurrentie getemperd doordat de naar geloof georganiseerde verenigingen noch door de senaat van de LH noch door WSC en WVSV als gezelligheidsverenigingen werden erkend. Maar ook Unitas Studiosorum Vadae, kortweg Unitas of USV, vestigde zich in Wageningen, in 1935. Unitas was een neutrale studentenvereniging, net als het corps. Na de erkenning van deze vereniging door de LH was het niet meer geloofwaardig om in het alom verzuilde Nederland in Wageningen een uitzondering daarop te handhaven. In 1937 werden ook de RKSV, later KSV, en SRR door de LH erkend, maar het WSC bleef afstand houden. (zie ook paragraaf 5.1)

Na de Tweede Wereldoorlog is een poging gedaan om één grote vereniging voor alle studenten op te richten, maar die doorbraakpoging mislukte. De Centrale Commissie die in mei 1945 werd gevormd, probeerde een nieuwe traditie te vestigen met de oprichting van een Vergadering van de Verenigde Besturen, maar deze werd een jaar later weer opgeheven. In 1946 werd vervolgens de Wageningse Hogeschool Vereniging (WHV) opgericht ter behartiging van de belangen van de academische gemeenschap. Deze vereniging bleef bestaan tot 1962, maar kwam niet erg tot bloei. Dit in tegenstelling tot de Wastra, de Wageningse Studentenraad, waar de studentenverenigingen vanaf 1949 in samenwerkten.

Tabel 5.1 Verdeling van vrouwelijke studenten over Wageningse studentengezelligheidsverenigingen, in totaal aantal en percentages, 1966-1970.

	Aantal vrouwen	%	WVSV	WVSV + KSV	WVSV + SRR	KSV	SRR	Unitas	Geen
1962	198	100	68,7	16,7	11,1	0,5	1	–	2
1963	218	100	73,4	14,2	8,7	0,9	0,5	–	2,3
1964	256	100	73	13,7	8,6	0,8	0,8	0,4*	2,7
1965	280	100	71,8	13,6	9,3			0,4*	3,9
1966	322	100	69,3	11,2	8,1	2,5	0,6	3,1	5,3
1967	368	100	63,6	11,1	8,2	1,9	1,1	7,1	7,1
1968	387	100	61	9,8	6,5	3,1	2,3	9	8,3
1969	459	100	54,7	7,4	3,7	4,4	5	8,3	16,6
1970	516	100	CERES: 39,7	–	–	10,1	9,1	7	34,1

* Dubbellidmaatschap met WVSV

Bron: Van der Haar, II, tabel I, 194; Landbouwhogeschool. Statistische gegevens met betrekking tot de studenten (met namenlijsten van de geslaagden). Studiejaren, 1966-1967 t/m 1970/1971, Wageningen 1975, 59-61.

De verschuiving in de ledenaantallen is voor het WSC mogelijk een motief voor de fusie met de WVSV geweest. Het zag zijn oude luister onder de mannelijke studenten inkrimpen tot een aandeel van 32 procent (27 procent van het totaal aantal studenten) in 1962. Dat liep verder terug tot dertig procent (een kwart van het totaal) in 1966 en naar 23 procent (negentien procent van het totaal) in 1969. Toch verhoogde de fusie met de WVSV hun aandeel slechts in geringe mate. In 1970 kozen veel WVSV-leden niet voor de combinatie van WSC en WVSV, de Wageningse Studenten Vereniging Ceres. Na de fusie had Ceres slechts 24 procent van het totaal aantal studenten onder haar leden. Vooral de WVSV-leden met een dubbellidmaatschap kozen voor de SSR of de KSV. Door de grotere aantallen meisjes hadden zij daar ook niet zo'n uitzonderingspositie meer. De KSV liet vanaf 1967 meisjes toe zonder dat zij ook lid van de WVSV waren en de SSR stelde het WVSV-lidmaatschap niet meer verplicht voor derdejaars en ouder. Bovendien waren er steeds meer mogelijkheden om via andere verenigingen of buiten enig verenigingsverband een interessant sociaal leven te leiden. Het aantal nihilisten steeg ondertussen van vijf procent in 1962 tot ruim tien procent in 1966 en maar liefst tot circa 35 procent van alle studenten in 1970!⁷¹ Ceres kon evenwel haar positie als grootste gezelligheidsvereniging handhaven. In 1991 herbergde ze circa tien procent van het totaal aantal studenten.⁷²

Omdat met name Unitas in directe concurrentie met het WSC stond, werd een WVSV-erkenning van deze vereniging of een (dubbel)lidmaatschap van WVSV-leden bij Unitas met argusogen door het WSC bekeken. Bij de WVSV kwam in 1953 voor het eerst serieus aan de orde dat enkele nieuw aangekomen meisjes zich bij Unitas wilden gaan aansluiten. De WVSV-leden werden aangespoord de meisjes dit af te raden, maar tegelijkertijd 'geen lelijke dingen' te zeggen.⁷³ De verhouding bleef sindsdien gespannen. In 1962 werd besloten de betrekkingen met Unitas te normaliseren. De WVSV vreesde aan de ene kant dat Unitas, nadat ze hun verbouwde clubgebouw hadden ingewijd, ook onder de meisjes zou gaan werven. Als de WVSV daarover met Unitas in gesprek ging, erkende zij in feite hun bestaan. Aan de andere kant stond een hervorming van de Wastra op de agenda waarbij alle studentenverenigingen twee leden naar het bestuur zouden gaan afvaardigen. De WVSV zou zich in een vreemde situatie manoeuvreren als zij daar wel met Unitas samenwerkte. De leden wilden het bestaansrecht van Unitas ook niet ontkennen. De vereniging was zelfs groter dan de WVSV.

De mogelijke sancties van het WSC kwamen opnieuw aan de orde, maar die werden niet breed uitgesponnen. Het WVSV-bestuur was ondertussen wel in overleg met het WSC over deze erkenning.⁷⁴ Het bestuur had ook een gesprek met de commissie van Unitas die het opnemen van vrouwelijke leden onderzocht. Het bestuur meldde daarover terug dat Unitas op het standpunt stond dat ongemengde verenigingen uit de tijd waren en studenten er last van zouden houden als zij 'ongemengd' het studentenleven zouden doormaken. Het WVSV-bestuur was het er mee eens dat weinig contact tussen de seksen tegennatuurlijk was, maar zocht de oplossing meer in een toenadering tussen de verenigingen. In september 1963 sloot de WVSV de discussie af. Ze wilde eigenlijk geen dubbellidmaatschap toestaan, maar zag geen gronden om het te kunnen verbieden.⁷⁵ Ze schatte in dat er van alle jaren wel enkele meisjes interesse in een dubbellidmaatschap van de WVSV en Unitas hadden. Daarbij werd vooral gedacht aan studenten van wie de ouders ooit lid van Unitas waren geweest of die van een gemengde school kwamen en een meisjesvereniging conservatief vonden. Uit de slotopmerkingen bleek dat de WVSV dit besluit als een nederlaag beschouwde en haar bestaan in

de toekomst somber inzag.⁷⁶ De eerste meisjes werden nog hetzelfde jaar voor een dubbel-lidmaatschap ingeschreven. Unitas besloot in dezelfde periode om het volledige lidmaatschap vanaf september 1964 voor meisjes open te stellen.⁷⁷

Tot de studentenverenigingen behoorde sinds 1959 ook de 'International Club', een studentenvereniging voor buitenlandse studenten. Deze vereniging stond buiten de controverses tussen de studentengezelligheidsverenigingen. In de lustrumrede van 1962 bracht de WVSV-praeses de flexibiliteit en openheid van de International Club in verband met de aparte positie van buitenlandse studenten:

'(Het was voor hen) een probleem een keus te doen uit alle gezelligheidsverenigingen, omdat zij de bekende Nederlandse zuilen niet kunnen begrijpen noch aanvoelen. Omdat het zo'n gemengd gezelschap is, hebben zij dus ook geen ingewortelde mores. Zij gaan in Wageningen hun eigen weg en hebben rustig contact met alle verenigingen.'⁷⁸

Behalve een ontmoetingsplaats voor de buitenlandse studenten onderling, ontstond met de International Club ook de mogelijkheid voor Nederlandse studenten om met hen in contact te komen. De praeses van de WVSV meldde nadrukkelijk dat ook vrouwelijke studenten welkom waren:

'... dat de International Club ook voor niet buitenlandse studenten open staat. De buitenlanders in Wageningen willen graag met ons in contact komen en voor ons is het nuttig en leerzaam met mensen, die anders leven en denken dan wij, te praten. Onze gezichtskring is vaak erg nauw. Voor f.1,- contributie per maand krijgt men twee avonden in de week met o.a. lezingen, één social evening in de maand en verder nog excursies.'⁷⁹

Op 28 juni 1962 opende de International Club een eigen ruimte. In de WVSV greep de praeses deze mededeling aan om op de verantwoordelijkheid ten opzichte van de buitenlandse medestudenten te wijzen:

'Er moeten betere contacten met de buitenlandse studenten worden onderhouden. Het is voor meisjes moeilijk om naar de Internationale Club te gaan. Eenmaal per maand zal er een avond op een van de verenigingen zijn. Er moet meer verantwoordelijkheid gevoeld worden voor buitenlandse studenten.'⁸⁰

Uitbreiding van het internationale beurzenstelsel en een vernieuwd accent op ontwikkelingssamenwerking maakten het mogelijk dat meer buitenlandse studenten naar Wageningen kwamen. Naast de International Club ontstond in 1963 een afdeling Wageningen van de Surinaamse Studentenvereniging. Toen de leden in 1968 een eigen gebouw konden betrekken, noemden ze dat Redi Doti.⁸¹ De activiteiten van de internationale verenigingen richtten zich ook op de familie die soms met de student was meegekomen, maar later namen ook steeds meer vrouwen deel aan de vereniging omdat zijzelf student of Ph.D.-kandidaat waren.

Belangenbehartiging en politieke stellingname

Hoewel de naam studentengezelligheidsvereniging anders doet vermoeden, ontkwamen de verenigingen er in de praktijk niet aan zich met belangenbehartiging of politiek in te laten.

Ten tijde van de oprichting van de WVSV bestond in Wageningen een aparte Vereniging voor Studiebelangen. Deze vereniging stelde toen weinig voor, maar werd in 1922 nieuw leven in-geblazen. In de brief van het nieuwe bestuur aan de senaat van de Landbouwhogeschool deelde zij de bestuurssamenstelling mee. Onder aan het lijstje prijkte de naam van tuinbouwstudente Willy Roodenburg (geb. 1899) als tweede secretaris. Ook al was het in de laagste functie, in het bestuur was een vertegenwoordigster van de WVSV opgenomen.⁸²

De Wastra nam na 1949 de adviserende functie over de studiebelangen over. Beide verenigingen waren in zekere zin voorlopers van de latere studentenvertegenwoordiging in de hogeschool- en universiteitsraad. Het fundamentele verschil was dat ze geen gekozen afgevaardigden kenden en geen formele medezeggenschap hadden. Zij fungeerden als een soort erkend overlegorgaan, waarin de studentenverenigingen als vertegenwoordigers van de studenten optraden. De Wastra was de plaats voor gezamenlijk overleg over zaken zoals herziening van studieprogramma's en de voorlichting aan aankomende studenten. De Wastra hield hierover besprekingen met de Rector, maar kaartte ook kwesties aan, zoals in 1960 over het functioneren van de hoogleraar Plantkunde. De studenten vonden haar begeleiding slecht en beschuldigden haar van willekeur bij het afnemen van examens.⁸³ Terugkoppeling van de besproken zaken naar de achterban vond plaats via de ledenvergaderingen van de verschillende studentenverenigingen.

Als gevolg van de schaalvergroting in het hoger onderwijs en de intensivering van de studentenzorg na de Tweede Wereldoorlog, breidde het werk van de Wastra zich enorm uit. Uit de notulen bleek evenwel dat de meeste thema's op de WVSV-vergaderingen geen discussie uitlokten. Vaak werden ze ter kennisgeving aangenomen. Een uitzondering daarop betrof een actie om de behartiging van studiebelangen juist buiten de Club te houden. In 1958 vroeg een lid welk standpunt de WVSV zou innemen over het beschikbaar stellen van studiehulp aan propedeusestudenten. De praeses van de WVSV, die de vereniging samen met een ander bestuurslid in de Wastra vertegenwoordigde, deelde mee dat zij inschakeling van ouderejaars voor deze studiehulp wilde afraden en voor het aanstellen van student-assistenten ging pleiten. Een maand later vertelde ze dat de andere gezelligheidsverenigingen hetzelfde standpunt huldigden. Geen van allen wilden ouderejaarshulp organiseren en daarmee de studie in het clubleven laten 'infiltreren'.⁸⁴

Een ander voorbeeld van de terughoudendheid van de WVSV tegenover de belangenbehartiging voor de studie komt uit de notulen van 1951. Op de ledenvergadering werd meege-deeld dat in de Nederlandse Studentenraad (NSR) was afgesproken in alle universiteitssteden een commissie op te richten voor de bespreking van de op handen zijnde reorganisatie van het Hoger Onderwijs. In plaats van een ferme oproep een lid daarin af te vaardigen, klonk het voorzichtig:

'In de Wageningse commissie zullen de Praeses van S.S.R., de voorzitter van K.S.V. en (...) zitting nemen. Mocht ook een WVSV-ster er iets voor voelen, dan is het zeer gewenst dat ook zij zitting neemt.'⁸⁵

Uit andere opmerkingen is daarentegen op te maken hoezeer het de vrouwelijke studenten frustreerde dat hun stem vaak niet serieus werd genomen. In 1960 liet de BVSF verontwaardigd weten dat een belangrijk punt voor hen nauwelijks aan de orde was geweest in de NSR

en dat hun brief daarover helemaal niet was behandeld. Naar aanleiding van dit voorval werd in BVSV-verband de moeilijke positie van de meisjes in de landelijke NSR besproken. Om de daadkracht van de BVSV in overlegorganen zoals de NSR te vergroten, werd besloten de BVSV-voorzitter niet meer ieder jaar te wisselen. Zodoende kon de praeses zich beter inwerken.⁸⁶ De meisjes uit de gemengde studentenverenigingen voelden zich helemaal niet vertegenwoordigd door de meestal mannelijke bestuurders van die verenigingen. Het lukte hun ook niet om vanuit de LCVS een eigen stem te krijgen. In 1964 veranderde de samenstelling van de NSR, doordat de leden voortaan gekozen werden. De samenstelling van de NSR was toen niet meer gebonden aan de studentengezelligheidsverenigingen.

Dit viel ongeveer samen met de reorganisatie van de Wastra. De Wastra werkte vanaf 1962 als stichting met formele vertegenwoordiging van de grotere studentengezelligheidsverenigingen en de WWSV. Verdere hervorming bracht studentenvertegenwoordiging in de Hogeschoolraad langzaam maar zeker dichterbij. In 1965 werd de Wageningse Studenten Organisatie (WSO) in het leven geroepen om studentenvertegenwoordiging voor en door alle studenten, ongeacht lidmaatschap van een vereniging, mogelijk te maken. Bij de eerste verkiezing werd er bij voorbaat op gelet of er meisjeskandidaten waren die enige kans maakten om verkozen te worden.⁸⁷ Hoe de vertegenwoordiging van meisjes in de Hogeschoolraad, later Universiteitsraad en sinds 2000 de Studentenraad is en op welke wijze zij daarin functioneerden, verdient zeker nader onderzoek.

Zoals studentenverenigingen de belangenbehartiging niet geheel uit handen konden geven, zo konden zij zich ook niet altijd aan een politieke stellingname onttrekken. De opstelling van de verenigingen tijdens de Tweede Wereldoorlog was onmiskenbaar van politieke aard. Ook bij de normalisering van betrekkingen daarna kwamen de verenigingen voor politieke keuzes te staan. In de WWSV kwam aan de orde of zij de nieuwe Verein Deutscher Studenten (VDS) zou erkennen. In de bespreking bleek dat het niet eenvoudig te bepalen was op welke gronden verenigingen wel dan niet erkend moesten worden. De NSR had bijvoorbeeld haar deelname aan de Wereld Studenten Raad opgezegd, omdat ze het er niet mee eens was dat het congres in Praag in 1946 was uitgemond in een politieke bijeenkomst:

‘Dit werd een politieke vergadering, waarvoor de NSR niet voelde, daar in Nederland de studenten zich niet met politiek bemoeien.’⁸⁸

Nederland en Engeland waren samen opgestapt. De Nederlandse NSR wilde de Engelse vereniging blijven erkennen, maar een andere Engelse vereniging dong reeds naar aansluiting bij de Wereld Studenten Raad. Uit de notulen bleek dat de WWSV-leden voor erkenning van de Duitse studentenvereniging stemden.⁸⁹

De politiek bleef op de agenda staan door de internationale gebeurtenissen waar studenten nauw bij betrokken waren. De vijfdaagse opstand in Hongarije (1956) zorgde voor een doorbraak. De NSR stuurde waarnemers naar Hongarije die met zo'n aangrijpend verslag terugkwamen dat studentenverenigingen in Nederland, waaronder ook de WWSV, geld voor ondersteuning inzamelden. Tegelijkertijd stuurde de NSR een brief aan minister Drees waarin zij op beïnvloeding van de Verenigde Naties aandrong. Onder de vlag van de Wastra richtten de Wageningse studentenverenigingen samen een comité voor opvang van Hongaarse landbouw-

kundige studenten op. Het comité probeerde acht Hongaren en één Bulgaar naar Wageningen te halen. In de WVSV-ledenvergadering hierover werd wel gemopperd dat er geen vooroverleg was geweest over de brief aan Drees, maar hun steunbetuiging stond niet ter discussie.⁹⁰

Nog geen half jaar later werd besloten de statuten van de NSR aan te passen. Daarmee werd het mogelijk om bij politieke gebeurtenissen een standpunt in te nemen. Dat hield nadrukkelijk niet in dat een NSR-besluit de Nederlandse studenten kon dwingen tot een bepaalde politieke houding of mening, maar dat ook de NSR in politieke geschillen een mening kón hebben.⁹¹ In 1959 kreeg de NSR-delegatie het mandaat mee dat zij ook politieke uitspraken mocht doen, indien studentenbelangen in het geding waren.⁹² De internationale situatie leidde de daaropvolgende jaren steeds weer tot politieke verontwaardiging, waarbij studenten hun stem wilden laten horen. In 1961 diende de NSR bijvoorbeeld een motie tegen apartheid in bij de Ambassade van Zuid-Afrika.⁹³ Een maand later bleek dat ook deze actie weer buiten medeweten van de studentenverenigingen was ondernomen.⁹⁴ Een volgende motie tegen atoomproeven in de Sovjet-Unie was in ieder geval wel aan de BVSV voorgelegd.⁹⁵

Fusie van de WVSV en het WSC tot Wageningse Studentenvereniging Ceres

De hang naar democratisering en naar reflectie op allerlei maatschappelijke tradities en gewoontes, leidde er in de jaren zestig toe dat de oude gezelligheidsverenigingen zwaar onder druk kwamen te staan. Meer en meer studenten sloten zich aan bij andere organisaties, een aantal nam deel aan diverse verenigingen tegelijk en weer anderen besloten zich helemaal niet te binden. De tweedeling naar sekse stond eveneens ter discussie.

Bij de WVSV kwam in de jaren zestig regelmatig ter tafel wat de voordelen waren van een eigen meisjesgroep en hoe de WVSV die in de eigen club kon verwerklijken. De eerste toenaderingspogingen naar de mannelijke studenten werden in een kader van 'emancipatie' gezet. Emanciperen betekende begin jaren zestig dat er geleidelijk aan meer gelegenheid werd geboden voor 'gemengde' bijeenkomsten, waar voorheen één van de seksen was uitgesloten. Op speciale avonden konden meisjes op de kroeg komen en ging de WVSV bier schenken als bij hen mannenbezoek was uitgenodigd. Na verloop van tijd werd de Club iedere dag vanaf vijf uur voor iedereen opengesteld.

In 1968 kwam ook discussie op gang over het vormen van gemengde onderverenigingen voor de leden van het WSC en van de WVSV. De eerste vereniging was de Wageningse Studenten Toneelvereniging 'Pierrot et Colombine', die ontstond uit de samenvoeging van de WSTV en de WVSV-toneelclub 'Spelenderwijve'. Voor de meisjes had dit het voordeel dat zij inspraak kregen in de te spelen stukken. Kort daarna volgden de Rough Riders en Argo dezelfde weg. Argo verzelfstandigde zich helemaal.

De notulen van de WVSV-vergaderingen lieten zien hoezeer de meningen verdeeld waren over de te volgen koers. In 1968 werd bezinning over een koerswijziging noodzakelijk geacht:

'Nu er alternatieve mogelijkheden voor meisjes bestaan, doet zich de vraag voor of we op een keerpunt zijn beland en een koerswijziging noodzakelijk is. Daartoe is bezinning op de taak van de WVSV nodig, waarbij we kunnen uitgaan van twee aspecten nl:

- de opvangende, beschuttende taak;
- de vormende taak.

- De beschermende functie wil de club vervullen door een vast trefpunt te zijn waar de clubleden in een vertrouwde sfeer in een groep opgenomen zijn. Bij een eventuele koerswijziging zal behoefte blijven bestaan aan deze opvangende taak voor de jongerejaars.
- De vormende functie kunnen we inhoud geven door het stimuleren van interesse, het houden van contact met de buitenwereld, bovendien het geven van verantwoordelijkheid in commissies en andere organisaties binnen de club. Deze functie is hier duidelijk verslapt en men kan zich afvragen op welke manier hieraan weer inhoud gegeven moet worden.

(...) Beide aspecten kunnen gecombineerd worden met pure gezelligheid, bijdragen tot ontwikkeling van scholier naar complexe eenheid, ingenieur, vrouw, mens in de maatschappij. En zou dan ook niet 'emancipatie' behoren tot een belangrijke bijdrage aan de algemene ontwikkeling der clubleden? Zodat zij zich bewust worden van hun eigenwaarde en zich daardoor op natuurlijke wijze in de huidige maatschappij kunnen bewegen. (...) Moeten wij een verdergaande emancipatie binnen de vereniging als facilititeit beschouwen, of moeten we het zien in het raam van de doelstellingen van vrouwenverenigingen in de huidige maatschappij, waarbij dan de kernvraag is wat is de belangrijkste taak van de WWSV.⁹⁶

Aanvankelijk stond alleen de vraag centraal of de WWSV wilde blijven bestaan of dat ze met een andere vereniging zou samengaan. Nadat de beslissing was gevallen dat de WWSV naar een gemengde vereniging wilde toewerken, lagen nog vele opties open.⁹⁷ De SRR stelde in 1969 voor samen een nieuwe sociëteit in de buurt van de nieuwe studentenflats te bouwen.⁹⁸ Eind maart vergaderde het bestuur met de senaat van Unitas om te onderzoeken in hoeverre beide verenigingen zouden kunnen samengaan.⁹⁹ Doch de conclusie van een speciale werkgroep was in mei van dat jaar dat de WWSV en het WCS het beste bij elkaar pasten.¹⁰⁰

Het WWSV-bestuur nodigde vervolgens de senaat van het WCS uit voor nader overleg. Het gehele jaar daarop volgde intensief contact. Omdat de gemeente het clubgebouw van de WWSV wilde opkopen voor de aanleg van een grote weg, zou de WWSV haar gebouw gaan verlaten. Vanwege de verkoop van het gebouw had de WWSV een flinke bruidsschat waar ze zuinig op was. De WWSV wilde niet zonder meer bij het WCS worden ingelijfd.

Voordat de WWSV instemde met het gebruik van het WCS-gebouw voor de nieuwe gezamenlijke vereniging, waren heel wat obstakels weg te werken. Overeengekomen werd dat de WWSV voorlopig statutair zou blijven bestaan als een zelfstandige vereniging, waarvan één van de bestuursleden ook deel zou uitmaken van de senaat van de Wageningse Studenten Vereniging Ceres, zoals de nieuwe vereniging ging heten. Voor een eigen 'damessociëteit' stond een verbouwing van het Ceresgebouw op stapel. De WWSV verstreekte daarvoor een lening. Daarnaast zou er een 'herensociëteit' blijven bestaan. Verder zou het hele gebouw, dus ook de grote zaal, voor alle leden beschikbaar zijn.

De grote verschillen in de gang van zaken bij het WCS en de WWSV moesten ook overbrugd worden. Gemengde WWSV-WCS commissies werden ingesteld om praktisch zaken voor te bereiden. Er was bijvoorbeeld een nieuwe vorm nodig voor de eerste gezamenlijke kennismaking/groentijd. Een discussiestuk voor verdere bespreking in zogenaamde 'hearings' gaf handvatten voor de nodige veranderingen. Regels, oftewel mores, die de hiërarchie of het elitaire karakter benadrukten, werden geschrapt, maar de gedragsregels van de seksen ten opzichte van elkaar werden aangevuld. Overdreven hoffelijkheid en de meisjes vrijhouden was niet gewenst. Daarentegen mocht er niet in de openbare ruimten ge-

vreeën worden en was het op de versiertoeer gaan uit den boze: ‘binnen de Club was de jacht gesloten’. In de keuze van de kleuren en de symbolen werd een middenweg gekozen: ietwat groen, wat paars-wit, korenaren met Ceres en enkele liederen van de ene partij en van de andere. Het nieuwe hoofddeksel leek het meeste op de bestaande corpspet.¹⁰¹

Terugkijkend relativeerde de toenmalige praeses van de WVSV de effecten van al deze inspanningen als volgt:

‘Er waren natuurlijk ontzettend veel gewoontes daar. Als je daar bij intrekt, krijg je daar veel meer mee te maken dan wanneer je samen in een nieuw gebouw was gaan zitten. Daar is heel veel tijd aan besteed van tevoren. Ik geloof niet dat het enig effect gehad heeft. De WVSV is min of meer opgegaan in het WSC...’¹⁰²

Toentertijd leek dit samenwerkingsverband vooral een vooruitstrevende daad. Na Groningen was Wageningen de volgende stad waar de vrouwelijke studentenvereniging een dergelijk ‘proefhuwelijk’ aanging.¹⁰³ Achteraf betwijfelt de toenmalige praeses of zij zich niet teveel op de stroom van de tijd hebben laten meevoeren en te weinig hebben stilgestaan bij de mogelijkheden om de WVSV zelf tot een open vereniging om te vormen.

Wellicht had meer betrokkenheid van de leden tot andere gedachten kunnen leiden. Zowel in de notulen als in de herinnering van de praeses van toen viel daar veel op af te dingen. De leden mopperden wel over de gang van zaken aan de bar, maar lieten verstek gaan op de belangrijke ledenvergaderingen waar ze hun verhaal konden doen. Het verwijt klonk dat veel leden blijkbaar uitsluitend voor de maaltijden en de gezelligheid kwamen. Al met al verliep de besluitvorming vrij moeizaam. Belangrijke besluiten konden pas in een verdaagde vergadering worden genomen, omdat het quorum niet was gehaald.¹⁰⁴

Toch kwam de dag dat de WVSV het eigen gebouw ging verlaten. Enkele dagen daarvoor werd de laatste ledenvergadering in het clubgebouw gehouden, op 14 augustus 1970:

‘Nadat de praeses een heildronk met bisschopswijn had uitgesproken wordt de laatste vergadering op de Club afgesloten.’

Tot twaalf uur ’s nachts bleven de WVSV-sters nog op de Club. Daarna togen ze naar Ceres om de overgang naar hun nieuwe onderkomen en partners luister bij te zetten.¹⁰⁵

Ceres is nog altijd een gemengde studentenvereniging waarin ook meisjes in besturen en commissies participeren. Ook de andere studentenverenigingen hebben hun regels aangepast.¹⁰⁶

Nieuwe organisaties rond wetenschap en samenleving

De verminderde belangstelling voor het instituut gezelligheidsverenigingen betekende zeker niet dat studenten zich veel minder organiseerden. De schaalvergroting op de Landbouwhogeschool en de verminderde norm van sekse-segregatie stimuleerden de deelname aan allereerste verenigingen. De grote diversiteit aan verenigingen met deels overlappende doelstellingen schiep de behoefte aan coördinatie en ondersteuning. In 1966 werd daartoe een disputerenraad ingesteld, waar alle aan de LH-gelieerde verenigingen lid van konden worden.

De gemengde verenigingen van de verschillende studierichtingen kwamen nu meer op de voorgrond, zoals Nicolas Appert bij Levensmiddelentechnologie, de Wageningse Studenten

Bosbouwvereniging (WSBV) bij Bosbouw, Heeren XVII bij Landbouwtechniek, waar ondanks de naam ook vrouwen lid van waren, en 'de Veetelers' waarvan nu meer vrouwen dan mannen lid zijn. Naast directe belangenbehartiging, sociale activiteiten en sport, behartigden zij ook studiebelangen, later onder andere door hun inbreng in Richtings Onderwijs Commissies (ROC). De studieverenigingen organiseerden discussies over algemeen vormende thema's of over dilemma's waarmee men in de latere beroepspraktijk te maken kon krijgen. Hiermee vulden zij de activiteiten aan van het Natuurwetenschappelijk Gezelschap, de studiekringen van het Koninklijk Genootschap van Landbouwwetenschap (KGvL) en het speciaal voor studenten opgezette Studium Generale.

Het concept van 'gezelligheids'verenigingen stond lange tijd haaks op de idee dat studenten politiek gelijkgezinden zochten en samen aan een maatschappelijk doel werkten. In de jaren zeventig verwezen studenten ook naar hun burgerlijke verantwoordelijkheid en schaarde zich in de rijen van dwarse wetenschappers 'in den dop' die als horzels in de pels kritiek wilden spuien en hun intellect meer dienstbaar aan de samenleving wilden maken. Belangrijke items in de discussies waren milieu, ontwikkelingssamenwerking en landbouw. De zogenaamde Pergagoon-groepen zetten zich bijvoorbeeld in voor het milieu, de toekomst van de landbouw, tegen de wapenwedloop, tegen het imperialisme en zochten nieuwe oplossingen voor het Derde Wereldvraagstuk. Ze trokken studenten uit veel studierichtingen en werden daardoor heuse kraamkamers voor multi-disciplinaire samenwerking. Al gauw zochten zij contact met vergelijkbare groepen op de andere hogescholen en universiteiten. Ook vrouwelijke studenten namen deel aan de gemengde Pergagoon-groepen. Door inhoudelijke accenten splitsten groepen zich opnieuw op. De Boerengroep kreeg in 1977 een vrouwelijke pendant in de Boerinnengroep, later de Werkgroep Vrouwen in de Landbouw (WVL). Beide bestaan nog. Ook 'Otherwise' laat nog regelmatig van zich horen. Eind jaren zeventig was er ook een groep 'Vrouwen in Derde Wereldlanden' en een groep 'Feminisme en voeding'. De studenten pakten ook heel praktische zaken op. Restaurant Zeezicht opende bijvoorbeeld een nieuwe, biologische eettafel, waarvan de baten aan een goed doel besteed werden.

Er waren ook studenten die zich aansloten bij groepen buiten de academische wereld. Op deze manier kwamen er ook nieuwe vrouwengroepen in Wageningen tot stand. Zij maakten zich sterk voor vrouwenemancipatie of vormden zelfhulpgroepen om beter met hun eigen situatie om te kunnen gaan. Vrouwelijke studenten namen deel aan vrouwenacties en vrouwenvormingswerk. Vrouwenboekhandel Shikasta kwam voort uit het initiatief van een zeer gemêleerde groep feministische vrouwen, waaronder studenten, die de boekhandel grotendeels als vrijwilligsters runden.

Medewerkers, vakgroepen en afdelingen die doelen nastreefden die in de ogen van studenten maatschappelijk relevant waren, konden al snel op de solidariteit van deze studenten rekenen. Ze vervulden student-assistentschappen of bereidden, uitsluitend met enige faciliteiten ondersteund, nieuwe onderwijsactiviteiten of lezingencycli voor. Dat vond plaats binnen een vakgroep, in een KGvL-studiekring of bij Studium Generale. Een meer geformaliseerde vorm ontwikkelde de Wetenschapswinkel die veelvuldig met bijna- en pas-afgestudeerden werkte. Bij een krappe arbeidsmarkt wist zij hun een zinnige werkervaringsplaats te bieden, waar soms een beloning tegenover stond, maar waar het ook vaak bij een onkostenvergoeding moest blijven. Vakgroepen als Biologische landbouw en Vrouwenstudies hebben veelvuldig

Afb. 82 Vrouwenstakingsdag, 30 maart 1981. Doel: 'Abortus in het Ziekenfonds!', Particulier archief.

Afb. 83 Demonstreren op de Markt tijdens Vrouwenstakingsdag, 1981, Historische Verzameling WUR.

op deze manier met studenten en pas-afgestudeerden samengewerkt. Bevlogen wetenschappers in de dop konden zich op deze manier leren weren en een CV opbouwen. In de loop van de jaren tachtig is het een aantal gelukt dit werk in professionele organisaties voort te zetten.

In het algemeen is deze deelname van studenten aan politieke en ideële activiteiten in de jaren negentig verslapt. Werken aan politiek bewustzijn, bestrijding van onrecht, het nadenken over de maatschappelijke positie van de wetenschapper stond niet meer bij zovelen op het lijstje van favoriete 'vrijtijdsbesteding'. Geheel afwezig is de groep studenten die zich

Afb. 84 De onderwijsdiscussie kan niet lang genoeg zijn; het werk is nog lang niet af.' In het midden Monica Commandeur (WSO), die de bijnaam van 'Mevrouw de breiende voorzitter' verwerf, 1979, Historische Verzameling WUR.

Afb. 85 Studentenverzet tegen de invoering van de 2-fasen structuur tijdens de 'Wageningsse Lente'. Monica Commandeur, voorzitter Wageningsse Studenten Organisatie (WSO) met ir. P. van der Schans, voorzitter College van Bestuur, 1980, Historische Verzameling WUR.

ook nu kritisch met deze zaken bezig houdt niet, maar ze zijn wel veel minder zichtbaar. Precieze gegevens over het gedrag van meisjesstudenten zijn niet bekend. Wel laten de uitkomsten van de e-mail enquête zien dat de jongeren zich aan minder lidmaatschappen bonden.

Deze verschuiving heeft veel te maken met de veranderingen in het wetenschappelijk onderwijs. Sinds de invoering van de Twee Fasenstructuur in 1982 is de studieduur verkort en het beurzenstelsel minder aantrekkelijk geworden. De OV-jaarkaart stimuleerde het buiten Wageningen blijven wonen. Studenten kregen minder tijd voor extra activiteiten. De hogere eisen aan woonruimte en amusement van de jongere studentengeneraties leidden er tevens toe dat velen naast de studie gingen bijverdienen. De verzakelijking leidde bovendien tot een omslag in de studiementaliteit. Maar nu is ook voor de vrouwelijke student de studie in de eerste plaats een investering voor een goede plek op de arbeidsmarkt, meer dan een leer-school voor het maatschappelijk leven.

DE VIER ERELEDEN VAN WWSV EN WSV CERES

Ten tijde van de WWSV zijn drie ereleden benoemd. Aan deze drie oud-leden had de WWSV stuk voor stuk veel te danken. Volgens de wet van de WWSV kon iemand tot erelid worden benoemd die wegens bijzondere verdiensten door de ledenvergadering als zodanig werd voorgesteld. Na de fusie van WWSV en WSC tot WSV Ceres zijn de drie ereleden eveneens erelid van de nieuwe vereniging geworden. De nieuwe vereniging stelde bijzondere maatschappelijke verdiensten als criterium voor nieuw te benoemen ereleden. Sinds de fusie is één nieuw vrouwelijk erelid benoemd.

Martha Bakker – Ir. M. Post-Bakker (1911-2000)

Martha begon in 1933 met de studie Tuinbouw. Ze had toen al drie jaar in Amsterdam gestudeerd. Toch deed ze voor een optimale kennismaking met de WWSV aan het volledige novitiaatsprogramma mee, hoewel dat niet nodig was. Daarna werd ze tegelijk met drie anderen geïnaugureerd. De WWSV had toen achttien leden. Al de jaren dat Martha lid was, was zij zeer actief betrokken bij de WWSV. Martha was ab-actis van het WWSV-bestuur in de periode oktober 1935 tot mei 1936, daarna praeses van de novitiaatscommissie en daarna nog een jaar ab-actis van het bestuur 1936/1937. Tenslotte werd zij praeses van de lustrumcommissie voor het vierde lustrum in 1938. Kort na haar afstuderen in 1941 werd zij tot erelid benoemd, volgens het jaarverslag van 1941:

‘De club verbeidde met ongeduld deze dag om Martha tot Erelid te benoemen.’

Ook daarna bleef zij zeer betrokken bij de WWSV. Zij volgde met grote belangstelling de ontwikkelingen op de club. In september 1941 hield zij voor de novieten een lezing over het studentenleven. In 1945 werd zij adviseuse van het WWSV-bestuur en werd regelmatig geraadpleegd als er een moeilijke kwestie aan de ledenvergadering moest worden voorgelegd. Ook

Afb. 86 Martha Post-Bakker (rechts op stoel zittend), oud-ledendag, 1948, Archief WWSV-Ceres.

bracht ieder nieuw aantredend WWSV-bestuur een kennismakingsbezoek aan Martha. Jarenlang is zij het enige erelid geweest. Ook na de fusie van WWSV en WSC bleef zij haar belangstelling tonen. Ze werkte mee aan het gedenkboek 'Honderd jaar gedurfd leven' en was een vaste bezoeker van het jaarlijkse diner van de senaat van de WSV Ceres met de ereleden.

Wil Benders – W.C. Vink-Benders (geb. 1920)

Wil begon haar studie Nederlandse landbouw in 1940. In december 1955 werd zij tot erelid benoemd. Wil is niet afgestudeerd, maar heeft veel tijd en energie in de WWSV geïnvesteerd. Vele WWSV-sters bewaren herinneringen aan de vragen en de scherpe opmerkingen die zij op de novieten kon afvuren. Maar eenmaal geïnaugureerd merkten zij hoeveel warme belangstelling Wil had voor ieder die maar even een steuntje of goede raad nodig had. Zij was een moederlijke figuur die op de Club bleef komen, waar zij met recht een spil genoemd kon worden.

Een grote verdienste was haar bijdrage aan het weer op gang brengen van de activiteiten van de WWSV in 1945, na de chaotische oorlogsjaren. In een werkcommissie-WWSV ging ze aan de slag met:

'de leden opsporen, vragen of zij hun studie zouden voortzetten, de verspreide bezittingen van de Club weer bij elkaar zoeken en aanvullen en de Clubkamer in het Hoofdgebouw van de LH inrichten.'

Wil blonk uit in het organiseren van evenementen. Je kon haar dan zien zitten omringd door een schare gerecruteerden, een rommelige blocnote in de hand, waarop voor ieder ander bijna onleesbare aantekeningen stonden. Maar alles wat er werd georganiseerd, kwam tot in de puntjes voor elkaar en liep gesmeerd!

De WWSV-praeses die in 1955 het erelidmaatschap aan Wil mocht uitreiken, zei in haar toespraak:

Afb. 87 Wil Vink-Benders (2e van rechts met bril) bij de opening van het clubgebouw, 1947, Archief WWSV-Ceres.

‘Na de oorlog heb je de club weer nieuw leven ingeblazen en een begin gemaakt met de gang van zaken zoals die op dit ogenblik is. Als jij er niet geweest was, was dit clubhuis misschien nog niet het eigendom van de WWSV geweest. Dat je dit allemaal deed, vond je heel gewoon en vanzelfsprekend en dat maakt de reden waarom je Erelid wordt des te groter.’

Haar gezondheidstoestand maakt het Wil tegenwoordig onmogelijk haar vroegere enthousiasme te laten blijken.

Elies Aalders – Ir. E.L.A Vos-Aalders (geb. 1937)

Elies studeerde Landbouwhuishoudwetenschappen, technische richting, van 1956-1964. Zij was quaestrix van het WWSV-bestuur in 1959-1960, de periode waarin met de grote verbouwing van het clubgebouw werd begonnen. Het aftredend bestuur zette hun activiteiten voor de bouw voort als Bouwcommissie. Daarin beheerde en bewaakte Elies op voortreffelijke wijze de financiën van die verbouwing.

In de ledenvergadering van 17 mei 1967 werd het voorstel om Elies tot erelid te benoemen als volgt gebracht:

‘Zij heeft tijdens haar studietijd bijzonder veel voor de club gedaan. Ook nu nog kunnen wij altijd bij haar aankloppen als er moeilijkheden zijn. Haar grootste verdienste heeft hierin gelegen dat zij de financiële zaken van de verbouwing van vijf jaar geleden op zich heeft genomen. Zonder zelfs de hulp van een accountant in te roepen. Daar het bedrag dat met de vorige verbouwing gemoeid was bij de 250.000 gulden lag, kunt U zich voorstellen wat een verantwoordelijkheid dat is geweest.’

De aanwezige leden reageerden enthousiast op het voorstel. Het erelidmaatschap werd haar uitgereikt tijdens het laatste WWSV-lustrum in 1968. Hoewel Elies door ziekte niet meer naar Wageningen kon komen, behield zij haar belangstelling voor het studentenleven. De vrouwelijke leden van de senaat werden nog regelmatig door haar ontvangen.

Afb. 88 Elies Aalders aan het werk als quaestrix, 1960, Particulier archief.

Clara Willinge Prins – ir. C.E. van den Ban-Willinge Prins (geb. 1931)

Clara begon haar Wageningse studie in 1950 en vormde met elf andere meisjes ‘het eerste jaar’ van de Club. Zij vervulde vele functies bij de WVS. Zij was lid van de kunstcommissie in het jaar 1952-1953, praeses van het bestuur en daarna in 1953 lid en in 1954 praeses van de novitiaatscommissie. Na het succesvol afronden van haar studie Landhuishoudkunde in 1957 vertrok zij uit Wageningen. Clara bleef actief in vele maatschappelijke functies, die vaak te maken hadden met de doorstroming van meisjes/vrouwen naar hogere opleidingen en posities in de maatschappij.

In 1978 was zij de eerste vrouwelijke voorzitter van de reüniecommissie van de WSV Ceres tijdens het 100-jarig bestaan van Ceres. In de buitengewone algemene ledenvergadering bij de opening van de festiviteiten kreeg zij de gelegenheid om een toespraak te houden en ging daarbij in op de veranderende positie van vrouwelijke studenten.

Terug in Wageningen zette zij zich weer in voor de (oud-)studenten van de WVS en raakte betrokken bij de vijfjaarlijkse reünie van oud-WVS-leden en de oprichting van het VWI, het netwerk van Vrouwelijke Wageningse Ingenieurs. In 1993 werd Clara voor haar grote inzet voor de belangen van vrouwen en meisjes benoemd tot erelid van het WSC.

Clara van den Ban-Willinge Prins, Dol van Burg-de Boer, Minke Bos-Schenk

'CRAZY' WOMEN INVEST IN INTERNATIONAL M.Sc. Voices from MAKS Women Students

As one of many women landing in Wageningen through the initial draw of the M.Sc. Program – Gender, Agriculture and Rural Development (GARD), I was delighted when asked to address MSc women's experiences in a contribution to this book. Like many prospective students, when the GARD program was cut by the University (before teaching students had even begun), I was encouraged to design my M.Sc. education through the MAKS program – Management of Agro-Ecological Knowledge and Social Change. In seeking out M.Sc. women's experiences for the purposes of this contribution, I met with two groups of women from the MAKS program – those who began in September 2001 (MAKS 16) and those who began in September 2002 (MAKS 17). Our discussion was based on four topics: the decision to come to Wageningen; people who encouraged study; gender discrimination faced on the journey, and; future aspirations on completion of the degree. The following is a compilation of MAKS women's stories – a taste of the diverse experiences of international women at Wageningen University.

The degree is for society, the learning is for me

Women from all over the world come to this Dutch, predominantly agricultural university on their own. They leave home, support networks and good jobs, exchanging this security for seventeen months studying in a foreign country. In some cases, the decision involves confronting

Afb. 89 Uitreiking M.Sc.-diploma, 2002, Archief WUR.

social pressures and fighting against age stigmas. So, why come to Wageningen? Desire for further knowledge and interest in international experiences seem to be common threads. A high value is placed on learning, knowledge and education, both as a means to attain greater respect and recognition, and as an end in itself, 'I just wanted to study – to keep on learning'.

Some women were sent to Wageningen by institutes in their home countries or by an NGO or college that supported their application. Others came of their own volition, drawn by the university's international reputation and knowing graduates who had come before them. Still others landed here through a haphazard series of coincidences and/or relationships and through geographic proximity.

The 'Push Factor'

Frustrations due to lack of respect by male colleagues were a motivation to return to university with the hope of gaining deserved status. One woman described her work situation in her home country of Cameroon as being a 'push factor' driving her to study abroad. The men in her office said she was crazy, she should have children instead of going off alone to a foreign country. In the office environment, women's opinions were not listened to: only men had highly regarded and flaunted M.Sc. or Ph.D. degrees. Despite the fact that her family was depending on her as the main 'breadwinner', this woman made the difficult decision to come to Wageningen. She continues to live on very little money in the Netherlands so as to be able to send part of her scholarship funds back to her family. Her father had always dreamt of having a child with a Ph.D. – a doctor, and has been very supportive, despite financial strain.

A Mexican woman's work back home at an international institute entailed using her background in psychology to provide the gender input, analysis and research required by international funders. However, in national meetings she was regarded as young and inexperienced and her point of view was not taken seriously by the men she worked with. Indeed, she even had to ask permission to go to the field. The constraints she faced motivated her to find a solution.

Work colleagues and institutes were sources of support for several MAKS women. Male and female supervisors were both mentioned as strong guiding forces in the decision to study abroad. The Mexican woman who experienced discrimination in her workplace, depended on the top-level support of the female global coordinator whose word held sway, in order to have her perspective be heard. Once she had the coordinator's support, others were obliged to pay attention to her ideas. It was through her ongoing interest in women's roles in biodiversity conservation, and this supportive supervisor that the opportunity to study abroad arose and funding was secured. At a Tunisian NGO, a (male) boss with whom the student had worked extensively, not only supported her application and helped her find funding, but has also visited her twice so far in the Netherlands to follow up and guide her research. The student felt that such support, particularly for an Arabic woman, is exceptional.

'My mother felt I should study, as she had'

The responses of family and friends varied dramatically amongst the students. Some parents were supportive though not necessarily aware of their daughter's professional work. They

gave an unconditional kind of support. Others encouraged their daughters to study, whether specifically at Wageningen or elsewhere, as a way of securing a better future. One woman's uncle was a graduate from Wageningen. He helped her choose the program and introduced her to other graduates, motivating her to continue her studies.

Encouragement from boyfriends and husbands was experienced widely, though some partners took time to adjust to the idea of being apart. One woman told her story:

'My boyfriend thought it would give me something to do while he was in the Netherlands. I am happy with the decision now, but tired of working with farmers'.

Unsurprisingly support was not universal, even amongst this small group. While some boyfriends and husbands have been supportive and encouraging, others have not liked the idea of their partners leaving them to go abroad for study. One woman recounted that her husband, despite his own Western education and very good position in her home country, did not understand her desire to pursue further education. 'Just be a good housewife, that's enough,' was his input. She countered his wishes and returned to school with support from her workplace saying that her child was getting older and she wanted to do something for herself.

'I'm not mad – I am investing!'

Women also faced societal and family pressure not to study. Age, sex and geographic distance were amongst the reasons given as to why the women were 'crazy' to consider graduate school. Yet all of the women in one group strongly stated that graduate study was an investment in the future and believed it would open up opportunities. One woman was able to quell discouraging voices because her study was self-financed. This did not however, change the mind-set of friends and family members of another, who often comment, much to her frustration, that she is on vacation:

'I work at a cheese factory until midnight to support myself -yet my family and friends think I am on holiday because I am studying.'

Discouraging voices such as these seem to have an influence. Some of the women question their earlier decisions, particularly when facing the final and most important task in the degree – thesis writing. One stated, with some self-doubt:

'Maybe the idea of coming back to school was mad – I left my network. The idea was an investment in my future, but job opportunities in international work are getting less and less with the political and economic climate as it is.'

Jokes that aren't jokes

Sadly, both gender and race-based discrimination and bias have been experienced by some of these women during their time in the Netherlands. One woman remarked that gender and culture discrimination are often so closely linked that the source of the discrimination is hard to determine; they are mutually reinforcing. Another commented:

'It's not because I am a woman, but because I am foreign that people get up and leave when I sit down.'

Women and men were felt to be treated in a more balanced way than in the home countries of many, though inequity, both in the household and professionally are still observed. For the most part, university staff were considered to be open, friendly, kind and patient showing sensitivity to cultural and gender barriers. Though one woman felt that some of the comments and so-called 'jokes' from male lecturers/professors were unprofessional and inappropriate given their position of power relative to students. In addition, when considering equity, the virtual absence of women in top-level positions at the university was raised as an issue. Having so few female role models to turn to for direction and inspiration is disappointing.

The generally positive attitude of the male professors and staff expressed by many of the MAKS women is not necessarily mirrored amongst male students. Differences were experienced between international and Dutch students' treatment of women. For some, the lack of consideration and respect in their home countries, as narrated in earlier anecdotes, is echoed in the Netherlands. An example of gender discrimination amongst students was described by one woman who, in a group exercise, was one woman amongst five men. Observers of the group commented that she had been 'all alone.' The men in the group had continually disregarded her contributions throughout the exercise. Another student recounted her research presentation in the irrigation department. A male student did not like the topic – the participation of women in a particular project. He repeatedly interrupted the presentation saying, for example, that her topic was neither interesting nor relevant. This continued to the point where finally he was compelled to leave – sent out by the supervising professor. The lack of serious attention given to topics focusing on women's participation and gender issues is widely felt by women doing this kind of work.

'I think she is something!'

This was a Chinese student's response to a Dutch woman student who managed to study with a baby. It is natural that people compare Dutch culture to their own, while living and studying in Wageningen. These women were no exception. A Chinese student, baffled by the Dutch women who study and take care of their children, compared the situation with China where family members typically intervene to take care of children when the mother is studying. She wondered how Dutch women manage. In this woman's case, her father went to Beijing for the study year to live with her husband in order to take care of her 11 year old child.

Some international students felt they had very little contact with Dutch students – especially other women, beyond casual greetings. Desire to share ideas with other women was clearly articulated by one student:

'Women have many different roles – that of wife, mother, daughter, professional etc. which each mean different things in different national and cultural contexts. We would like to explore that here and learn from other women – Dutch and international.'

A meeting space for women, both international and Dutch was suggested as a place for women to get to know each other, organise activities and discuss topics together. Such a so-

lution would increase communication, contact and help develop the understanding that was felt to be missing.

Choices, husbands and going home – how Wageningen fits in

As the MAKS women prepare theses and contemplate life beyond the Netherlands, they reflect upon the personal and professional implications of the Wageningen experience in their lives. The Chinese students had clear visions of applying their education to poverty alleviation in their home country, through education and training projects at the institute that had sent them. They possessed an expressed desire to work with women and on gender issues. Others considered continuing academic careers by pursuing Ph.D.s or doing further research. Expectations expressed for the future include: being given more respect in the work place; having both the ability and the opportunities for greater professional input, and; finding international work that corresponds to their desires – ‘the M.Sc. puts you on a different level.’ Already, for some, the status of a university Master’s degree has demanded that their work contributions be considered in a different light. One remarked:

‘The MAKS program enriched my own approach and my Bolivian colleagues saw I could do something different.’

Most are satisfied with their experience, having gained the tools they had sought. The development of international contacts and networks was another common advantage agreed in the group discussions.

Doors are both opened and closed through new credentials and international exposure. One woman commented on the long-term reality her education may have within her cultural setting. She expressed:

‘My family is proud of me and what I have achieved, but it may be difficult for me to find a husband that will want a woman who has been abroad alone for so long – this will raise many questions. Maybe I will continue with a Ph.D., instead.’

The woman who had experienced the ‘push factor’ narrated above, plans to use all of the status she can muster from the MSc degree:

‘When I go back, there is going to be war in my office! Before seeing me as a woman, they will see my education – I will use the fact that I am woman with an M.Sc. and push for change!’

Rhiannon Pyburn

6

Carrière: waar kwamen vrouwelijke afgestudeerden terecht

In het voorgaande is ingegaan op de loopbanen van vrouwelijke wetenschappers en het studieverloop van de vrouwelijke studenten aan Wageningen Universiteit. Daaruit bleek dat de groeiende groep vrouwelijke studenten tijdens hun studie nauwelijks kennis maakte met voorbeeldvrouwen. Er drong immers maar een gering aantal vrouwen in de wetenschappelijke rangen door. In dit hoofdstuk wordt nagegaan hoe de studenten hun leven na de studie invulden en hoe die invulling in vijftientig jaar veranderde. Daarbij is het van belang om te onderkennen dat het voor veel vrouwen lange tijd niet voor de hand lag dat zij na het afstuderen in een 'gewone' volledige baan zouden rollen en tot hun pensioen in zo'n baan werkzaam zouden blijven. Zij maakten verschillende keuzes tussen de ambitie naar betaald werk, de zorg voor het gezin en de familie, de broodnodige ontspanning en een bijdrage aan maatschappelijk zinvol werk via zogenaamd 'vrijwilligerswerk' of onbezoldigde functies. Op die keuzes waren meerdere invloeden van belang. Vrouwen hadden te maken met de heersende opvattingen over bijvoorbeeld werkende moeders. Door het gebruik om bij het werk van de partner te wonen, was hun sollicitatiebereik beperkt. Bovendien was het niet eenvoudig werk te vinden als het parttime werk moest zijn of in tijden van hoge werkloosheidscijfers.

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk wordt behandeld met welke toekomstvisie meisjes gingen studeren en hoe dat veranderde. In de daarop volgende paragraaf komt aan de orde in welke mate de Wageningse vrouwelijke ingenieurs op de arbeidsmarkt participeerden, welke functies zij bekleedden en bij welke typen werkgevers zij terecht kwamen. De derde paragraaf gaat over de invloed die de werkplek van de partner had op de arbeidsmogelijkheden voor de vrouwelijke ingenieurs. De paragraaf daarna gaat nog in op andere factoren die de loopbaan beïnvloedden. De slotparagraaf besteedt aandacht aan het belang dat de vrouwelijke afgestudeerden hechtten aan het vasthouden van onderlinge contacten en aan netwerken waarin zij participeerden.

Dit hoofdstuk is gebaseerd op meerdere bronnen. Op de eerste plaats waren de gegevens van het doorlopende KLV-WU loopbaanonderzoek vanaf 1973 van groot belang om veranderingen te kunnen achterhalen.¹ In tegenstelling tot voorafgaande studies is de sekse van de respondenten in dit loopbaanonderzoek wel als variabele opgenomen, maar aanvankelijk niet als mogelijk onderscheidend element geanalyseerd. Nadat het Vrouwenoverleg, bestaande uit vrouwelijke studenten en vrouwelijk wetenschappelijk LH-personeel, en de Faculteitsraad hier op gewezen hadden, werd de positie van vrouwelijke afgestudeerden alsnog in een extra publicatie belicht.² Daaruit bleek dat vrouwen minder dan hun mannelijke jaar-genoten deelnamen aan de betaalde beroepsarbeid, vaker parttime werkten en veel vaker als

docent en in niet-leidinggevende functies werkzaam waren. Deze significante verschillen brachten het NILI er toe voortaan expliciet onderscheid te maken tussen de loopbaanontwikkeling van vrouwelijke en mannelijke afgestudeerden.³

Behalve van de loopbaanonderzoeken is gebruik gemaakt van interviews, groepsinterviews en een enquête die per e-mail is gehouden. Van de Wageningse oud-studentes hebben 382 vrouwen enthousiast gereageerd en de vragenlijst ingevuld. De verdeling over de verschillende jaren vanaf 1942 is redelijk in verhouding tot de aantallen meisjes die toentertijd studeerden.

6.1 Verschillen in visie op levensloop en beroepsloopbaan

Van twee sporen naar toenemende beroepsgerichtheid

De antwoorden uit de e-mail enquête over het beeld dat vrouwelijke studenten van hun latere werkzame leven hadden, waren voor de oudst geïnterviewde generatie te verdelen in twee aparte stromen. De leden van de ene groep wisten tijdens hun studie duidelijk wat voor werk zij wilden: op welk vakgebied, en met veel uitdaging of uitzicht op een leidinggevende functie. Bleven zij ongehuwd, dan kwamen zij vaak in het wetenschappelijk onderzoek terecht.

De leden van de andere groep hadden een vaag beeld van eventueel werk. Zij verwachtten dat zij eerst zouden trouwen en kinderen krijgen. Later zouden zij mogelijk een kleine baan nemen. Zodra de leeftijd van de kinderen en de woonplaats bij het werk van de partner het toeliet, zocht een aantal van hen inderdaad een deeltijdbaan, vooral in het onderwijs. De studie diende bij hen als een soort levensverzekering.

Hadden van de oudste generatie studenten, begonnen voor 1955, nog relatief weinigen al een duidelijk beroepsperspectief tijdens hun studie, vanaf midden jaren vijftig had tweederde deel van de geïnterviewden er wel een idee van wat voor soort werk ze wilden doen na het afstuderen. De laatste tien tot vijftien jaar gold dat zelfs voor driekwart. Het werk dat de geïnterviewden voor ogen stond is uiteenlopend omschreven. Enkele typen werk sprongen er uit, met name het wetenschappelijk onderzoek en ontwikkelingssamenwerking. Maar we moeten wel bedenken dat de vraag ging over wat iemand soms meer dan een halve eeuw geleden dacht.

Studie-omgeving en beroepsperspectief

De studententijd was en is een belangrijke vormende periode waarin jonge mensen sociaal volwassen worden. De brede aanpak in de Wageningse opleiding, het op zichzelf leren wonen, al dan niet in een groep of met een partner, het verenigingsleven en vele andere activiteiten die in een studentenstad als Wageningen mogelijk waren, legden een basis voor het latere functioneren in de maatschappij. Ook voor de vrouwelijke studenten van Wageningen gaven de opleiding én vorming tijdens hun studentenjaren mede richting aan hun verdere levensloop, met of zonder beroepsloopbaan.

Tot in de jaren vijftig vormde Wageningen een kleinschalige en beschermende omgeving.

Gewoontegetroouw zaten de meisjesstudenten bij de colleges samen op de eerste rij. Vrijwel alle meisjes werden lid van de WVSU. De eerste vrouwelijke afgestudeerden konden nauwelijks terugvallen op voorgangsters. In Wageningen wisten zij zich een uitzondering. Uit hun verhalen bleek dat docenten nogal eens onwennig tegenover meisjesstudenten stonden. Die uitzonderingspositie werd ook wel neutraal of positief ervaren, blijkens een opmerking van een studente die eind jaren veertig met de studie begon:

‘Met egards behandeld: meisjes op de voorste rij – een voorrecht.’

Sommige studentes gaven aan dat zij door docenten in hun loopbaan gestimuleerd waren. Anderen meenden dat zij tegengewerkt of genegeerd waren door docenten die de studie voor een meisje niet als voorbereiding op een werkring in het vak zagen. Een tuinbouwster die midden jaren zestig afstudeerde, verwoordde dit als volgt.

‘Meisjes werden meer betutteld: “Ze trouwen toch en dan zijn ze verloren voor de wetenschap.” Daarom werd ik minder gestimuleerd en heb ik minder kansen gekregen, hetgeen mij pas achteraf duidelijk is geworden.’

Een aantal docenten adviseerde nadrukkelijk een pedagogische aantekening te halen, omdat een onderwijsbaan zo goed combineerde met een gezin. Een plantenveredelaarster, die begin jaren zeventig studeerde, schreef:

‘De hoogleraar Plantenveredeling raadde een aantekening Pedagogiek en Didactiek aan en schermde met de voorkeur voor mannen in het bedrijfsleven.’

Motiverender was de volgende ervaring eind jaren zeventig:

‘Zadoks stimuleerde je kwaliteiten te benutten en daarmee een bijdrage te leveren aan de maatschappij.’

Sinds de jaren zeventig werd Wageningen een meer massale studieomgeving met een groter scala aan studentenactiviteiten. Het aantal vrouwelijke studenten groeide gestaag en sinds een vijftal jaren maken zij de helft van de eerstejaars uit. Van het toegenomen aantal afgestudeerde vrouwen stapte een steeds groter deel de arbeidsmarkt op en zorgde vooral in de jaren zeventig en begin tachtig voor een stijgende participatiegraad van vrouwelijke afgestudeerden in de beroepsbevolking.

Werken in het gezin, plus vele onbezoldigde functies erna(ast)

Voor de gehuwden uit de oudste generatie afgestudeerden werden en het gezin en het werk van de man prioriteit. Velen waren, en zijn, daarnaast of daarna zeer actief geweest in het vrijwilligerswerk, in bezoldigde en onbezoldigde functies in de politiek en in bestuursfuncties bij belangenorganisaties, verenigingen en het bedrijfsleven. Alleen vrouwen die voor hun bestuurs- en politieke werk betaald werden voor minimaal twaalf uur per week, staan als werkkenden geboekt in de statistieken.⁴ Voorbeelden zijn J.A. (Janneke) Brewer-de Koster, secretaris Raad van Commissarissen NV Holdingmaatschappij De Telegraaf⁵ en ir. N. (Nora) Köster-Constandse, lid Raad van Toezicht Rabobank.

Afb. 90 Omslag van hét standaardwerk over paddestoelen in Canada, geschreven en getekend door ir. H.M.E.(Lenie) Schalkwijk-Barendsen.

Uit de e-mail enquête kwam een indrukwekkende lijst van vrijwilligerswerk en maatschappelijke functies naar voren waarin Wageningse vrouwen actief waren en zijn. Dit waren vaak onbetaalde functies maar ook functies met onkostenvergoedingen of vacatiegelden. In de eigen omgeving zetten vele vrouwen zich bijvoorbeeld in voor schoolbesturen, sportverenigingen, gemeentelijke activiteiten en kerkelijke organisaties. In wijdere kring kwamen hun capaciteiten en in Wageningen ontwikkelde vaardigheden tot hun recht in natuur- en milieu-organisaties, in beroepsnetwerken, in de politiek, in belangenorganisaties en in andere organisaties met maatschappelijke doeleinden. Oud-studenten gaven uitdrukkelijk aan hoezeer hun opleiding in Wageningen daarbij van nut was geweest:

'In Wageningen heb ik leren nadenken, organiseren en besturen; heb een geweldig netwerk opgebouwd; veelzijdigheid leren kennen door de uiteenlopende vakgebieden.' (begin jaren vijftig)

'De Wageningse studie en de activiteiten buiten de studie hebben me door een veelzijdige ontwikkeling en kijk op de wereld ontwikkeld tot een onafhankelijk en maatschappijkritisch persoon.' (begin jaren zeventig)

Vrouwelijke afgestudeerden in het buitenland zochten ook vaak naar een manier om naast het gezin zinvol bezig te zijn. Zij bleven onzichtbaar in de statistieken, maar leverden wel hun bijdragen aan wetenschap en samenleving. Een mooi voorbeeld van onbetaald werk van blijvende waarde is het prachtige standaardwerk *Mushrooms of Western Canada* (1991) van ir. H.M.E. (Lenie) Schalkwijk-Barendsen met illustraties van eigen hand. Zij studeerde Tuinbouw van 1941 tot 1949. Na emigratie met haar echtgenoot naar Canada – het beoogde Indië was niet meer mogelijk – zette zij haar kennis van de Mycologie en Fytopathologie in combinatie met haar schildertalent in voor de beschrijving van de paddenstoelen van Noord-Amerika. Weliswaar in samenwerking met de universiteit van Edmonton, maar in eigen tijd.

Veel vrouwelijke Wageningse ingenieurs werkten bovendien in tropische landen mee aan het onderzoek en veldwerk van hun partner of verzetten veel werk voor de sociale kant van het project. Voor de oudste generaties was dat vaak de enige mogelijkheid ook hun expertise in te zetten.

Maatschappelijke verruiming van keuzemogelijkheden voor vrouwen

De mate van onderwijs- en arbeidsmarktdeelname van vrouwen is getalsmatig de directe resultante van de keuzes van vele individuele vrouwen. Hun keuzes hingen samen met de eigen ideeën over levensvervulling, met de eigen ambitie, maar ook in grote mate met de mogelijkheden die voorhanden waren. Ook de houding van potentiële werkgevers tegenover het in dienst nemen van vrouwelijke Wageningse ingenieurs speelde daarbij een grote rol. De uiteindelijke keuzes die vrouwen maakten, werden aldus gevoed vanuit algemene ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving en door doelgericht beleid ten aanzien van vrouwenarbeid.

Met de invoering van het algemeen kiesrecht in 1919 werd de actie-radius van vrouwen in het openbare leven groter. Een nieuwe wereld leek voor hen op te gaan, mits ze niet trouwden. Voor de Tweede Wereldoorlog kon nauwelijks resultaat geboekt worden tegen de 'beschermende' wetgeving ten aanzien van gehuwde vrouwen. Eerst in 1956 lukte het de Tweede Kamer de uitspraak te ontlokken dat er formeel geen belemmeringen mochten bestaan voor betaalde arbeid door een gehuwde vrouw. De overheid schafte daarmee ook de ontslagregeling bij huwelijk af voor haar eigen personeel.⁶ Bovendien werd de status van 'handelingsonbekwaamheid' van de gehuwde vrouw opgeheven, waardoor zij formeel gezien gelijke zeggenschap over gezinsbeslissingen kreeg. Maatschappelijke invloeden als het toenemende gebruik van de 'pil', verruimden de arbeidsmogelijkheden voor gehuwde vrouwen op een andere manier. Vrouwen kregen daardoor in het algemeen later het eerste kind en baarden in totaal minder kinderen. De Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding (VVAO)⁷ signaleerde in 1969 een spanningsveld tussen het oude en nieuwe beeld van de gehuwde vrouw. Tegenover het moederbeeld waarin de vrouw zich in een hecht gezinsverband aan haar pedagogische taak probeerde te wijden, kwam dat van de jonge vrouw met ambities buitenshuis te staan:

'... groeiende behoefte van de jonge gehuwde vrouw – zowel van de meer als minder ontwikkelde – om zich ook buiten haar gezin en huishouding te ontplooiën en niet langer verstopt te spelen met verborgen verlangens en capaciteiten.'⁸

Afb. 91 Dr.ir. C.J.(Iteke) Weeda), 1976, Historische Verzameling WUR.

Om aan de behoefte van de nieuwe jonge moeders te kunnen voldoen, werden reeds in de jaren zestig de eerste stappen naar kinderopvang gezet. Wageningen had de primeur voor Nederland. Anneruth van Kammen, partner van een LH-medewerker, had in de USA het fenomeen van de peuterspeelzaal leren kennen. Zij vond dat zo'n goede instelling dat zij bij terugkomst in Wageningen met steun van de LH een peuterspeelzaal opzette voor medewerkers van de LH. Deze werd geopend in november 1965. Hieruit ontstond de Stichting Kinderspeelzaal Wageningen. Een aantal vrouwen uit de pedagogische kring van de afdeling Arnhem van de VVAO, waar ook de Wageningse ir. Bernardijn ten Zeldam lid van was, hoorde hiervan en raakte zo enthousiast dat zij het instituut van de peuterspeelzalen verder gingen ontwikkelen. Maaïke Röder-Speelman, Claire Boissevain-de Wit en Ineke Sasse-van Griethuysen zorgden ervoor dat het een landelijk project werd ter gelegenheid van het tiende lustrum van de VVAO. De VVAO financierde ondersteunend wetenschappelijk onderzoek⁹ en stelde een nieuwe Commissie VVAO Kinderspeelzalen in staat de oprichting van speelzalen te propageren en deskundig te laten begeleiden. Uiteindelijk kwam hieruit de Werkgemeenschap Kindercentra Nederland voort.

Wageningse vrouwen kunnen ook met trots terugkijken op hun aandeel in de verruiming van de arbeidsmogelijkheden van vrouwen in het ontwikkelingswerk. Toch duurde het tot in

de jaren tachtig voordat via DGIS¹⁰ partners beiden een baan aangeboden kregen en dan nog bij hoge uitzondering. Vanwege het meer zelfstandig accepteren van een baan, los van een eventuele partner, worden evenwel ook veel vrouwen alleen uitgezonden. In 1976 hadden negentien vrouwen, onder wie elf Wageningse ingenieurs, een aanstelling als assistent deskundige via DGIS, vijf procent van het totaal aantal (400). Slechts drie van de negentien vrouwen waren gehuwd.¹¹ (zie kader 'Vrouwen in het ontwikkelingswerk')

6.2 Vrouwelijke Wageningse ingenieurs op de arbeidsmarkt vanaf 1973

Het aantal Wageningse ingenieurs binnen de beroepsbevolking, is de laatste decennia enorm gegroeid en van samenstelling veranderd. De aanvankelijk mannelijke beroepsgroep veranderde geleidelijk aan in een gemengde groep, die in 2002 bestond uit circa 13.000 mannen en 7.000 vrouwen. In 1960 was het aandeel vrouwen onder de afgestudeerden van de LH nog slechts tien procent. In 1980 was dat aandeel gestegen naar 23 procent en in het jaar 2001 was zelfs 54 procent van de afgestudeerden van het vrouwelijk geslacht.¹²

Uit opmerkingen die de vrouwelijke ingenieurs gaven in het loopbaanonderzoek vanaf 1973 bleek dat zij zich in ondermeer het agrarische bedrijfsleven en sommige ingenieursbureaus een buitenbeentje voelden. De titel Ingenieur en de gerichtheid van veel Wageningse opleidingen op sectoren waar voornamelijk mannen werkten of werken, vormden voor sommige vrouwen een extra uitdaging, anderen ervoeren het als een struikelblok.

Uit een onderzoek in 1992 van het NILI-MPW¹³ naar de beeldvorming van Wageningse vrouwelijke afgestudeerden in arbeidsorganisaties in 1992, bleek dat werkgevers weinig verschil in geschiktheid voor een functie merkten qua kennis en vaardigheden tussen mannen en vrouwen. Zij noemden wel specifieke eigenschappen waarmee vrouwen zich onderscheidden: ze konden goed samenwerken, vervulden hun functie met enthousiasme, waren sociaal vaardig en hadden een waardevolle inbreng bij teamwerk. De vrouwelijke ingenieurs in deze organisaties, die ook ondervraagd waren, hadden zelf in het algemeen het idee dat de werkgever een positief beeld van hen had. Zij plaatsten echter meer kanttekeningen. Zo wazen zij er op dat een vrouw niet helemaal serieus werd genomen en dat er impliciet van uit werd gegaan dat zij niet lang zou blijven. Ook merkten de vrouwelijke ingenieurs op dat agrarische werkvelden meer moeite hadden met een gelijke behandeling van vrouwelijke ingenieurs dan andere. Een werkgever uit deze hoek gaf op de vraag of hij vrouwelijke academici geschikt achtte voor vervolgfuncties als antwoord:

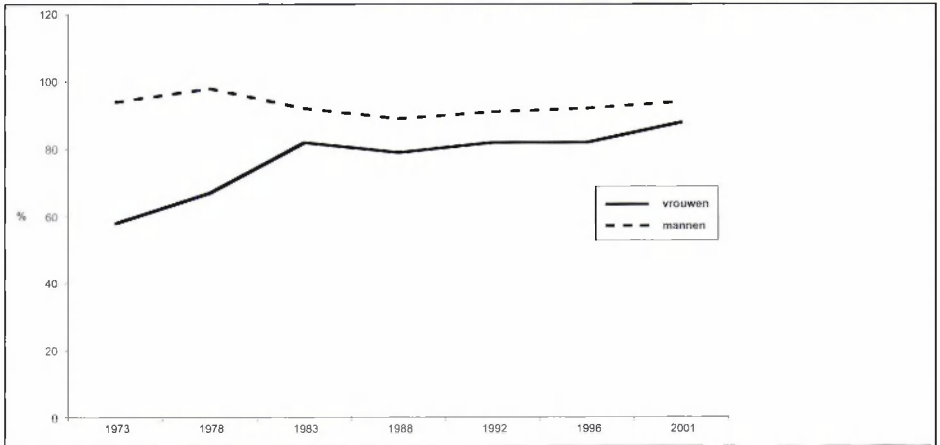
'... management, dat denk ik persoonlijk wel, maar mijn bedrijf is nog niet zover. Mijn bedrijf staat nog dicht bij het boerenbedrijf.'¹⁴

Arbeidsmarktparticipatie

Ondanks de toenemende werkloosheid in de jaren zeventig, gingen steeds meer vrouwen werken. Begin jaren zeventig had 58 procent van de vrouwelijke afgestudeerden uit de potentiële beroepsbevolking een betaalde baan tegen 94 procent van de mannelijke afgestu-

deerden. De democratisering in de jaren zestig, met de Tweede Feministische Golf in haar kielzog leidden er dus niet alleen toe dat steeds meer mannen en vrouwen gingen studeren, maar ook dat vrouwen daarna bewust op zoek gingen naar werk. Vooral hoger opgeleide vrouwen vonden niet langer hun enige of eerste levensvervulling in gezin en huishouden. In tien jaar tijd steeg de arbeidsmarktparticipatie van de vrouwelijke Wageningse ingenieurs van 58 procent in 1973 tot 82 procent in 1983. Bij de mannelijke Wageningse ingenieurs nam deze in dezelfde periode iets af (van 94 procent in 1973 tot 92 procent in 1983).

Figuur 6.1 WU-ingenieurs met een betaalde baan, naar sekse, in percentages, 1973-2001.

Bron: Loopbaanonderzoeken 1973-2001.

Vanaf 1983 nam de arbeidsmarktparticipatie van beide groepen nog een beetje toe ondanks een terugval eind jaren tachtig waarbij het verschil tussen vrouwen en mannen evenwel ongeveer gelijk bleef. Eind van de vorige eeuw werd het verschil weer iets kleiner. In 2001 had 88 procent van de vrouwelijke afgestudeerden een betaalde baan van meer dan twaalf uur per week tegen 94 procent van de mannelijke ingenieurs. Zowel de vrouwelijke als mannelijke Wageningse ingenieurs liepen daarmee voorop, want in 1999 had 82 procent van alle afgestudeerde vrouwen en 91 procent van alle mannen een betaalde baan.¹⁵

Interessant is dat bij de groep Wageningers die korter dan vijf jaar was afgestudeerd, sinds 1996 geen verschil naar sekse meer optreedt. Het kan echter nog wel gebeuren dat de afgestudeerde vrouwen zich na enige tijd alsnog uit de arbeidsmarkt terugtrekken om voor de kinderen en het huishouden te zorgen.

Werkgevers

Uit een enquête van de Vereniging van Oud-Leerlingen van de Rijkslandbouwschool bleek in 1893 dat van de 120 afgestudeerden die zich niet in voormalig Nederlands-Indië gevestigd hadden, driekwart in de particuliere sector werkte, vooral op landbouwbedrijven en in de agrarische industrie. Een kwart was bij de overheid terechtgekomen, vooral in het onderwijs en onderzoek.¹⁶ Met de verschuiving naar een meer theoretisch gefundeerde Landbouwho-

geschool, in 1918, werd de opleiding minder eenduidig gericht op het managen van een landbouwbedrijf. Meer afgestudeerden vonden kaderfuncties in de landbouw, doordat de overheid nieuwe banen schiep, bijvoorbeeld bij de Rijksvoorlichtingsdienst, in het landbouwonderwijs, bij Staatsbosbeheer en op landbouwproefstations. In 1935 was 68 procent van de afgestudeerden die werk hadden, voor deze organisaties werkzaam.¹⁷ Eveneens werkten de enkele afgestudeerde vrouwen voornamelijk bij de overheid: in het onderwijs als lerares of in het wetenschappelijk onderzoek als assistent.

Het NILI-MPW Loopbaanonderzoek bevestigde in 1963 hoe belangrijk de overheidsfuncties ook toen voor de werkgelegenheid van de afgestudeerden waren. Toen werkte zeventig procent van de afgestudeerden bij de overheid.¹⁸ Begin jaren tachtig kwam echter een kentering op gang; de werkgelegenheid in de overheidssector stagneerde. Sindsdien ging een steeds groter deel van de Wageningse ingenieurs op zoek naar een werkkring in de particuliere sector, echter niet meer op het landbouwbedrijf. De commerciële dienstverlening bleek een groeisector van belang. Aanvankelijk ging het vooral om ingenieurs- en adviesbureaus. Wageningse ingenieurs komen de laatste jaren steeds vaker aan het werk in de financiële dienstverlening (banken, verzekeringsmaatschappijen), bij software bureaus en bij instellingen voor gezondheidszorg. Tabel 6.1 geeft een overzicht. Daarin is 1973 als beginjaar genomen omdat toen voor het eerst loopbaangegevens beschikbaar kwamen die naar sekse waren uitgesplitst.

Uit tabel 6.1 blijkt dat de werkende vrouwelijke afgestudeerden tot aan het eind van de jaren zeventig voornamelijk een baan in het onderwijs en in de wetenschap hadden. Een tuinbouwplantenteeltster die in 1965 afstudeerde, verwoordde haar loopbaanontwikkeling als volgt:

Afb. 92 Ir. M.C.(Tineke) van der Haven bij productkeuring yoghurt in Roemenië. Training in kwaliteitsbeoordeling, 2000, Particulier archief.

Tabel 6.1 Werkkring van Wageningse ingenieurs, naar arbeidsorganisatie en sekse, in percentages en totaal aantal, 1973-2001.

	1973			1978		
	V	M	Tot	V	M	Tot
Universiteiten	15	13	14	17	13	14
Onderzoeksinstellingen	15	15	18	11	14	14
Onderwijs	33	11	12	31	13	14
Overige overheid NL	8	20	20	13	21	20
Organisaties, verenigingen	9	5	5	9	6	6
Agrarische bedrijven	1	4	3	1	4	3
Voedingsmiddelenindustrie	3	7	5	3	7	7
Overige industrie	2	6	8	2	5	5
Commerciële dienstverlening	8	9	8	9	8	8
Buitenlandse overheid en organisaties	6	10	7	4	9	9
Percentages totaal	100	100	100	100	100	100

* inbegrepen bij (overige) industrie

Bron: Loopbaanonderzoeken 1973-2001

'Bij het begin van mijn studie wilde ik later in een kwekerij of veredelingsbedrijf gaan werken of die zelf bezitten. Doordat ik mijn toekomstige partner al spoedig tegenkwam, heb ik mij na mijn kandidaats op het onderwijs in de plantenteelt gericht. Ik heb daar nooit spijt van gehad. Ik deed dat omdat je overal onderwijs kunt geven en omdat je goed parttime kunt werken.'

Na de studie, ook toen zij inmiddels drie kinderen had, werkte zij in het onderwijs en vervulde daarnaast en daarna veel bestuurlijke functies op het gebied van water, milieu en natuurbescherming. Dit patroon kwam ook in de levensverhalen van veel andere afgestudeerde vrouwen terug.

Vanaf begin jaren tachtig vonden steeds meer vrouwelijke ingenieurs ander werk bij de overheid dan in het onderwijs of onderzoek. Een voorbeeld is ir. I.M.(Ineke) Bakker, Landschapsarchitectuur, in 1978 afgestudeerd. Zij vervulde verschillende functies als ontwerper bij de lagere overheid; nu is zij directeur-generaal van de Rijksplanologische Dienst.¹⁹ Tot aan het begin van de jaren negentig kwamen zij vaker in betrekkingen bij organisaties en verenigingen terecht en in gelijke mate als hun mannelijke studiegenoten kregen zij vaker werk in de commerciële dienstverlening. Beide seksen werk(t)en in deze sector vooral bij ingenieurs- en adviesbureaus. Maar mannelijke afgestudeerden waren verhoudingsgewijs meer werkzaam in de financiële dienstverlening en bij softwarebureaus, terwijl de vrouwelijke afgestudeerden in meerderheid werkten bij instellingen voor gezondheidszorg.

Anno 2001 werken afgestudeerde mannen en vrouwen dus grotendeels bij dezelfde bedrijven. Uitzondering daarop vormden de agrarische bedrijven (waaronder plantenveredelingsbedrijven) en de industrie, op de voedingsmiddelenindustrie na. De nieuwe mogelijkheden sloten goed aan bij de veranderde voorkeur van vrouwelijke afgestudeerden. Ook al was een onderwijsbaan wel praktisch voor de combinatie van betaald werk en zorg voor een gezin, in 1978 gaf slechts negen procent van de ondervraagde vrouwen nog de voorkeur aan het onderwijs. Eenderde deel van de afgestudeerde vrouwen werkte daar wel op dat moment;

1983			1988			1992			2001		
V	M	Tot	V	M	Tot	V	M	Tot	V	M	Tot
19	13	14	15	12	13	15	12	12	11	9	10
6	11	10	10	11	11	9	10	10	9	7	8
21	14	15	10	10	10	9	8	8	5	5	5
18	23	22	17	17	17	18	16	17	19	16	17
14	6	7	16	7	9	12	7	8	8	5	6
2	4	4	3	6	5	3	6	5	3	6	5
2	7	6	*	*	*	6	8	8	9	8	9
2	5	5	9	15	13	5	8	7	7	11	9
10	9	9	14	15	15	18	20	20	27	31	30
6	8	8	6	7	7	5	5	5	3	2	2
100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

in 2001 nog slechts zes procent. In 1978 ging de voorkeur vooral uit naar organisaties en verenigingen (achttien procent) en onderzoeksinstellingen (veertien procent). In werkelijkheid werkte daar toen respectievelijk negen procent en elf procent van de vrouwen. De belangstelling voor werk bij een universiteit of de overheid (bijvoorbeeld bij ministeries en lagere overheid of overheidsinstanties) was wel conform de verdeling van het aantal werkenden over deze sectoren op dat moment.

Ondanks de voorkeur van velen voor het werken in een internationaal kader bleef het aandeel vrouwelijke afgestudeerden in deze sector gering, en is het sinds 1992 drastisch verminderd. In 1978 was dit voor negen procent van de vrouwen de eerste voorkeur. Op de verschillende peildata vond vijf procent of zes procent van de vrouwen hier een functie, in 2001 nog slechts drie procent van de vrouwen en twee procent van de mannen. Onder hen bevond zich dr.ir. J.(Coosje) Hoogendoorn, zij studeerde in 1980 af in Plantenveredeling en verkreeg een promotieplaats in het gerenommeerde onder-

Afb. 93 Dr.ir. L.(Lidy) Leffring met oorkonde voor een door haar gekweekte en naar haar genoemde gerbera, Floriade 2000, Particulier archief.

Afb. 94 Dr.ir. W.J.M.(Willemien) Lommen doet onderzoek met mini-poot aardappelen. Deze zijn eerst in vitro vermeerderd en vervolgens uitgeplant in de kas, Landbouwplantenteelt, 1988, Historische Verzameling WUR.

zoeksinstituut PBI in Engeland. Na verschillende leidinggevende posities bij DLO en Wageningen UR vertrok ze naar Rome als Deputy Director General van het International Plant Genetic Resources Institute (IPGRI).

Functies

Met de toename van soorten werkgevers nam ook de diversiteit aan functies toe (zie tabel 6.2 op p. 188-189)). De indeling in functies die in 1978 is gemaakt, op basis van een eigen omschrijving door de afgestudeerden, werd voortdurend aan de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt aangepast. Er kwamen bijvoorbeeld voor Wageningse afgestudeerden nieuwe functies in de commerciële sfeer en in de IT sector, toen zij als informatiespecialist en systeembeheerder aan de slag gingen. Ook kwam er een nieuwe categorie 'vaktechnisch specialist'. Dit zijn functies, bijvoorbeeld procestechnoloog, arbeidshygiënist, plantenveredelaar of milieutechnoloog, waarbij kennis van een vakgebied zowel een technisch-inhoudelijke als een communicatieve toepassing kan krijgen. Voor de vrouwelijke afgestudeerden verbreedde het scala aan functies nog sterker. Zij gingen bijvoorbeeld meer werken als wetenschapsjournalist en redacteur. Dit werk konden ze op free-lance basis combineren met hun gezinswerk, want het bood vrouwen, evenals bij het onderwijs, flexibiliteit in werktijden en urenbelasting. Bovendien vergde het eveneens een combinatie van vakkennis en communicatieve vaardigheden. Een voorbeeldfunctie op dit terrein vervulde ir. M.Y.(Marion) de Boo-Spaar-

garen, die in artikelen in NRC Handelsblad de Wageningse kennisgebieden en Wageningse onderzoekers voor het voetlicht bracht. Zij kreeg als waardering voor haar werk in 1986 de Persprijs uitgereikt vanwege het Wageningse Universiteits Fonds.

Werkten de vrouwelijke ingenieurs tot begin jaren tachtig dus vooral in onderwijs-, onderzoeks- en beleidsfuncties, daarna vervullen zij alle functies die ook de mannelijke afgestudeerden vervullen. Verhoudingsgewijs kenden zij echter niet dezelfde verdeling over de verschillende functies. Er waren wel vrouwelijke afgestudeerden in topfuncties, maar minder vaak dan mannelijke Wageningse ingenieurs. Voorbeelden zijn ir. M.B.(Marijke) Vos, Biologie, 1983, Tweede Kamerlid GroenLinks en bekend door haar voorzitterschap in 2002 van de parlementaire enquêtecommissie rond de bouwfraude; ir. J.M.(Joan) Leemhuis-Stout, Waterzuivering, 1972, die na bestuurlijke functies in de wereld van waterschappen, Commissaris van de Koningin in Zuid-Holland werd en daarna onder meer voorzitter van de Raad van Commissarissen van Arcadis en de ANWB en voorzitter Raad van Toezicht TNO, en ir. M.A.(Mariënne) Verhoef, Cultuurtechniek-A, 1984, die na een carrière bij het Ministerie van LNV in 2001 plaatsvervangend secretaris-generaal bij het Ministerie van Financiën werd.

In de wetenschap is het aandeel vrouwelijke leidinggevende onderzoekers en hoogleraren anno 2001 nog steeds gering. Voorbeelden van vrouwelijke ingenieurs die hoogleraar werden, zijn voor de WU in de bijlage vermeld. Ook bij de andere universiteiten zijn hun talenten ontdekt. Zo werken twee afgestudeerden Humane voeding bij de VU: prof.dr.ir. F.E.(Floor) van Leeuwen, Epidemiologie van kanker en prof.dr.ir. H.C.W.(Riekie) de Vet, hoogleraar Klinimetrie.

In de jaren negentig werd de ongelijke verdeling bij leidinggevende functies minder sterk. Voor een deel is dat te verklaren uit het kleiner worden van het verschil in werkervaring en door voorkeuren bij vrouwelijke afgestudeerden voor dit soort functies en voor de soort arbeidsorganisatie, maar ook de mogelijkheden in de verschillende arbeidsorganisaties spelen daarbij een belangrijke rol. Aanwijzing voor deze trends is allereerst dat vrouwen in de jaren negentig bij verandering van baan, in sterkere mate dan eind jaren zeventig het geval was, uit ambitie voor een andere functie kozen (35 procent in 1992, 26 procent eind jaren zeventig). Zij gaven aan van hun nieuwe functie een interessantere baan, betere carrièremogelijkheden of een betere financiële positie te verwachten. Voor de mannelijke afgestudeerden gold dat voor een vergelijkbaar percentage in 1992 (37 procent), dat evenwel niet afweek van het percentage van

Afb. 95 Ir. M.B.(Marijke) Vos, Tweede-Kamerlid GroenLinks en voorzitter parlementaire enquêtecommissie Bouwfraude 2002, foto Rita van Biesbergen.

Tabel 6.2 Functies van Wageningse ingenieurs, ≥ 12 uur werkzaam, naar functie-omschrijving en sekse, in percentage en totaal aantal, 1978-2001.

Functie	1978		
	V	M	Tot
AIO, OIO			
Docent, leraar	30	11	12
(Toegevoegd) onderzoeker	30	24	25
Commercieel medewerker, productmanager	*	*	*
Journalist, redacteur, informatiespecialist	*	*	*
Beleidsmedewerker	13	11	11
Voorlichter, adviseur, consulent	6	6	6
Vaktechnisch ingenieur	*	*	*
Systeemanalist, systeemontwerper	*	*	*
Zelfstandig ondernemer	2	1	1
Deskundige ontwikkelingssamenwerking-	4	7	6
Hoofdingenieur, beheerder, projectleider	1	5	4
Ontwerper	*	*	*
(Adjunct) directeur, hoofd afdeling, bedrijfsleider	7	28	27
Leidinggevend onderzoeker, hoogleraar	0	2	2
Politieke functie, voorzitter, secretaris	0	3	2
Overige	7	2	4
Percentages totaal	100	100	100
Aantal totaal	272	2845	3119

* niet als afzonderlijke categorie te onderscheiden
Bron: Loopbaanonderzoeken 1978-2001

eind jaren zeventig. Ten tweede gingen werkgevers de capaciteiten van vrouwelijke afgestudeerden beter herkennen. In 1978 werd veertien procent van de mannelijke afgestudeerden gevraagd voor hun functie door hun werkgever, tegen slechts twee procent van de vrouwen. Bij navraag in 2001 was dit minder ongelijk. Voor hun functie bleek toen dat vijftien procent van de mannen en twaalf procent van de vrouwen door hun werkgever daarvoor waren gevraagd.

De ongelijke verdeling naar functie is in 1999 ook gesignaleerd bij een vergelijkbare groep ingenieurs in België, die afstudeerden in de landbouwkundige en toegepaste biologische wetenschappen. Van deze zogenoemde 'bio-ingenieurs' bevonden vrouwen zich minder dan mannen in productie- en managementfuncties. In de typisch klantgerichte functies als marketing was er geen verschil tussen mannen en vrouwen. De vrouwen bekleedden opvallend vaak kwaliteit-, veiligheid- en milieu-gerelateerde functies. Ook in België groeiden vrouwen minder snel door naar managementfuncties; zij waren veeleer in staffuncties te vinden.²⁰

Salaris

Het niveau van een functie komt tot uiting in het salaris. Tabel 6.3 geeft een overzicht van de bruto salarissen op een aantal peildata in een periode van veertig jaar. Dit zijn niet de in werkelijk-

1983			1988			1992			2001		
V	M	Tot	V	M	Tot	V	M	Tot	V	M	Tot
			3	2	2	7	4	5	6	3	4
21	11	13	10	8	8	7	7	7	4	4	4
28	15	17	24	15	17	21	21	21	12	11	12
0	2	2	2	5	4	4	6	5	4	9	7
2	1	1	2	1	2	5	5	5	2	1	1
15	11	11	16	11	12	18	10	12	15	9	11
6	5	5	9	6	6	9	5	6	15	12	13
*	*	*	*	*	*	9	8	8	7	8	8
*	*	*	4	4	4	*	*	*	3	8	6
1	2	2	2	3	3	2	4	3	*	*	*
6	7	6	8	9	9	6	6	6	2	2	2
1	4	3	2	3	3	2	4	4	3	4	4
2	1	1	1	1	1	2	1	3	2	2	2
7	23	21	7	20	17	6	18	14	10	18	15
3	13	12	4	9	8	*	*	*	2	4	3
1	2	2	1	1	1	0	1	1	1	1	1
7	3	4	5	2	3	2	1	1	11	5	7
00	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
90	3275	3769	1135	3919	5056	1886	4998	6891	1208	1906	3114

Afb. 96 Dr.ir. D.C.E. (Dorothee) Bakker meet het CO₂-gehalte van oppervlaktewater van de Atlantische Oceaan, 2002, Particulier archief.

heid ontvangen inkomens omdat voor de vergelijkbaarheid is uitgegaan van de salarissen voor een volledige betrekking. Voor 1973, 1978 en 1988 zijn het bruto jaarinkomens en voor 2001 het overeenkomstige maandinkomen. Omdat de inkomens zelf sterk aan inflatie onderhevig zijn geweest, kan de tabel uitsluitend per peildatum inzicht geven in de verdeling van vrouwelijke en mannelijke Wageningse ingenieurs over de verschillende inkomensklassen.

In 1973 was bijna 23 procent van de vrouwen ingeschaald in een functie met een inkomen van meer dan 30.000 gulden bruto per jaar tegen tachtig procent van de mannen. In 1978 was hier weinig verandering in gekomen, zij het bij een hoger prijspeil: dertig procent van de vrouwen en 84 procent van de mannen was ingeschaald voor een salaris van meer dan 40.000 gulden per jaar. Tien jaar later in 1988 bleek uit de cijfers dat er een inhaalslag had plaatsgevonden: 42 procent van de vrouwen en 73 procent van de mannen hadden een jaarsalarisschaal van meer dan 50.000 gulden bruto per jaar. In de hogere salarisklassen bleef het verschil nog aanzienlijk: tien procent van de vrouwen zat in een salarisschaal van meer dan 70.000 gulden per jaar tegen 41 procent van de mannen. Dat onderscheid was in 2001 iets minder geworden: negen procent van de vrouwen had in 2001 bij een volledige betrekking recht op 9.000 euro of meer tegen 31 procent van de mannen. De mediane inschaling was in 2001 bij de vrouwen 5.700 euro en 7.500 euro bij de mannen.

Het verschil in salariëring tussen de mannelijke en vrouwelijke ingenieurs kan voor een deel worden verklaard uit het verschil in werkervaring, maar niet geheel. Al in de jaren tachtig was de inschaling van het startsalaris bij beide seksen nagenoeg gelijk, maar naarmate zij langer afgestudeerd waren, bleef de inschaling van vrouwen achter bij die van hun mannelijke jaargenoten. Dit wijst op een verschil in doorstroming naar beter betaalde functies, maar kan voor een deel ook samengehangen hebben met een verschil in beloningssystemen in de verschillende sectoren. Vrouwen werkten immers meer dan mannen in de non-profit sector en daar is in verhouding tot andere sectoren een meer gematigde loonbeleid gevoerd. Daar-teenover stond evenwel de eigen voorkeur van vrouwen voor deze sectoren vanwege de specifieke secundaire arbeidsvoorwaarden. Voorbeelden daarvan waren de mogelijkheid tot deeltijdarbeid, meer vrije dagen in ruil voor salarisverhoging, mogelijkheid van onbetaald en zorgverlof. Mannen werkten meer dan vrouwen in de industrie en de commerciële dienstverlening. Dit zijn de sectoren waar Wageningers in de hoogste salarisschalen vielen en waar zij bovendien het vaakst een extra toelage ontvingen naast hun gewone salaris.

De beschikbare gegevens lieten niet toe de inschaling van mannen en vrouwen in gelijke functies te vergelijken. Uit algemeen onderzoek is evenwel bekend dat vrouwen in het algemeen niet snel om salarisverhoging vragen, terwijl mannen in eenzelfde functie dat vanwege verzwaring van hun functie of toenemende werkervaring wel doen en dus vaker krijgen. Zonder nieuw onderzoek te doen weten we niet of dat voor Wageningse ingenieurs ook het geval is geweest..

Vanwege de omrekeningsmodellen was het ook niet mogelijk om werkelijk verdiende inkomens, dus salaris naar gewerkte uren, te vergelijken. Natuurlijk is het ook interessant om de cijfers daarvoor nog te analyseren. Om de verschillen die hieruit komen te kunnen interpreteren en beter inzichtelijk te maken, zouden die gekoppeld moeten worden aan de verschillende inkomensstructuren per huishouden. Dat dit onderzoek, met inbegrip van alimentatieregelingen, te ver voerde voor het kader van dit boek, zal duidelijk zijn.

Tabel 6.3 Salaris van Wageningse ingenieurs, verdeling over de salarisklassen naar bruto jaarinkomen (1973, 1978 en 1988) en overeenkomstig bruto maandinkomen in 2001, naar sekse, in percentages en totaal aantal.*

Bruto jaarinkomen	1973		1978		1988**		Bruto maandinkomen		2001	
	V	M	V	M	V	M	V		M	
Minder dan f 20.000	42	5	23	1	6	2	minder dan € 698			
f 20.000 – 30.000	35	15	19	3	8	4	€ 698 –	1.047	0	
f 30.000 – 40.000	18	24	21	10	44	21	€ 1.047 –	1.396	0	0
f 40.000 – 50.000	4	26	16	17			€ 1.396 –	1.745	0	0
f 50.000 – 70.000	1	21	12	34	32	32	€ 745 –	2.443	2	1
f 70.000 – 100.000		9	2	25	9	25	€ 2.443 –	3.490	6	2
Meer dan f 100.000			0	8	1	16	€ 3.490 –	5.000	24	9
Percentage totaal	100	100	100	100	100	100	€ 5.000 –	7.000	41	29
Aantal totaal	122	2204	285	2760	1116	3892	€ 7.000 –	9.000	16	27
							€ 9.000 –	10.000	4	9
							€ 10.000 –	12.000	3	11
							Meer dan € 12.000		2	11
							Percentage totaal	100	100	
							Aantal totaal	1087	1768	

* 0 komt wel voor, maar is afgerond op 0%; indien niets ingevuld: komt niet voor

** In de loopbaanenquête 1988 is de derde salarisschaal f 30.000 – 50.000

Bron: Loopbaanonderzoeken 1973-2001

6.3 ‘Wageningers kom je overal tegen’

In vergelijking met andere afgestudeerden uit het wetenschappelijk onderwijs hebben veel Wageningers buiten Nederland gewerkt. Vóór 1940 werkte de helft van de afgestudeerden voor korte of langere tijd buiten de directe landsgrenzen. Na de tweede wereldoorlog zakte dit aandeel tot eenderde. Eind jaren tachtig had nog steeds dertig procent van de Wageningse ingenieurs die toen tot de beroepsbevolking behoorden, een jaar of langer elders gewerkt. Daarna nam dit aandeel af tot 22 procent in 2001.

Wageningse afgestudeerden werkten vanaf de oprichting van de Landbouwhogeschool veel in de ‘koloniën’. Voor het merendeel betrof dit voormalig Nederlands-Indië, waar de Nederlandse arbeidsinput, na de onafhankelijkheid van de Republiek Indonesië in 1949, abrupt werd afgebroken. In strikte zin waren de koloniën natuurlijk onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden. In die tijd was dat geen buitenland. Bovendien lieten Nederlanders die in de toenmalige koloniën woonden, ook wel hun kinderen tijdelijk overzee in Wageningen studeren om vervolgens ‘thuis’ in de koloniën werk te zoeken. Deze koloniale oriëntatie kwam tot 1940 sterk tot uiting in de studievoorkeuren van de Wageningse studenten. Uit de Jaarboeken van de Landbouwhogeschool blijkt dat maar liefst 55 procent van de 924 afgestudeerden in de Koloniale landbouw (35 procent) of Koloniale bosbouw (twintig procent) afstudeerde. Veelal gingen ze als jong afgestudeerde buiten Nederland aan de slag. De Wageningse ingenieurs in de koloniën kwamen vooral op Nederlandse landbouwonder-

nemingen en in de grootschalige bosbouw te werken. Ook kwamen zij vaak terecht bij de onderzoekstations, die de land- en bosbouwpraktijk daar ondersteunden.

Na 1945 nam het werk in het buitenland geleidelijk meer de vorm aan van ontwikkelingshulp of -samenwerking in politiek zelfstandige zogenaamde 'ontwikkelingslanden'. De toename van ontwikkelingsprojecten die door de overheid, internationale organisaties en fondsen werden gefinancierd, zorgde voor groeiende werkgelegenheid voor Wageningse ingenieurs in die sector. In de jaren negentig trad hierin verandering op, onder meer door het beschikbaar komen van nieuwe technologieën, de veranderende Noord-Zuidverhouding, de sterke bevolkingstoename en het verslechterende milieu ter plekke. De KLV werkgroep Tropisch Landbouwkundigen concludeerde dat in ontwikkelingslanden vooral behoefte was aan management expertise en aan ervaren deskundigen met specifieke kennis. Kennis op het gebied van agrarische productie leek hun veel minder nodig.²¹

Wageningse afgestudeerden bleven emplot vinden in het buitenland, maar dan in toenemende mate in geïndustrialiseerde landen. Het aandeel afgestudeerden dat in ontwikkelingslanden werkte, is in de jaren negentig sterk afgenomen. Werkte in 1992 nog zeven procent in Afrika, Midden- en Zuid-Amerika, Midden-Oosten of Azië, in 2001 was dit nog maar vijf procent. Deze ontwikkeling heeft de arbeidskansen van de vrouwelijke afgestudeerden waarschijnlijk danig gefrustreerd, omdat tien procent van de vrouwelijke eerstejaars na 1975 juist voor Wageningen koos vanuit hun belangstelling voor ontwikkelingswerk of een internationale loopbaan.²²

Het aantal vrouwelijke afgestudeerden vóór 1940 was gering: twintig. Twee van hen, Lu-

Afb. 97 'Koloniale' samenwerking in de landbouw, 1905, Historische Verzameling, WUR.

cie Oelmeyer en Hermien van Straaten, beiden geboren in voormalig Nederlands-Indië, studeerden af in de Koloniale landbouw. Lucie Oelmeyer bleef korte tijd onderzoekwerk in Wageningen verrichten en schreef in de jaren vijftig recensies in het *Landbouwkundig Tijdschrift*. Hermien van Straaten trouwde na haar afstuderen en ging met haar man mee weer terug naar 'Indië'. Tot ver na 1945 vertrokken vrouwelijke afgestudeerden, als zij naar het buitenland gingen, in de positie van 'dependant'. Tijdens de studie anticipeerden vrouwelijke studenten soms al op deze positie. Een uitzondering vormde het echtpaar Liefstingh, beiden afgestudeerd in 1953. Zij kregen beiden een aanstelling in Bogor aan het Instituut voor Bergcultures. De vrouwelijke ingenieurs die geen eigen baan hadden, zochten meestal wel een zinvolle tijdsbesteding en zetten hun kennis op velerlei manieren onbetaald in. Een econome, in 1958 afgestudeerd, vertelde wat gangbaar was:

'Ik ben in het eerste jaar al verloofd, na het afstuderen getrouwd en ging dus mee met mijn man die een tropische richting had. Ik heb in mijn studie daarom Niet-westerse sociologie bij Van Lier gevolgd in plaats van Westerse sociologie bij Hofstee. Het was in die tijd vanzelfsprekend dat de vrouw met de man meeding. Ik ging pas na een paar maanden; de werkgever van mijn man dacht dat een vrouw hem de eerste tijd teveel zou afleiden, en hem bijvoorbeeld naar huis zou roepen voor iedere spin of slang.'

In de jaren zeventig werd het personeelsbeleid van ontwikkelingsdeskundigen van DGIS door het NILI ter discussie gesteld en bereikte een groep verontruste vrouwelijke Wageningse afgestudeerden dat ook de vrouwelijke expertise in het ontwikkelingswerk zichtbaar werd (zie kader 'Vrouwen in het ontwikkelingswerk').

Opvallend is het succes dat de cijfers uit 1983 te zien geven. Toen werkte twaalf procent van de vrouwelijke afgestudeerden in het buitenland, van wie tweederde in het ontwikkelingswerk, tegenover respectievelijk zestien procent en tien procent van de mannelijke afgestudeerden. In 1992 was er sprake van een enorme absolute toename en procentueel een lichte stijging van de vrouwelijke afgestudeerden met een baan in het buitenland, maar een geringer deel van hen werkte in een ontwikkelingsland. Het is echter moeilijk om deze cijfers zuiver te interpreteren omdat vrouwen die in internationale organisaties gingen werken en veel met ontwikkelingsbeleid te maken hadden, vaak hun standplaats buiten de zogenaamde Derde Wereld hadden. Denk daarbij maar aan Wereldbank, IMF, UN-organisaties zoals FAO, die slechts een gering aantal arbeidsplaatsen op regionale kantoren hebben.

Aan de grote mobiliteit en een grote gerichtheid op een internationale werkkring is echter voor vrouwelijke Wageningse ingenieurs een schaduwzijde blijven kleven. Vaak lukte het vrouwen met een partner niet om in het buitenland bij elkaar in de buurt een baan te verwerken die beiden voldoende perspectief of uitdaging bood. Juist deze stellen raakten in de problemen als zij twee carrières wilden combineren. Sommigen konden tot een compromis komen, zoals een afgestudeerde ontwikkelingssociologe met haar partner eind jaren tachtig:

Tabel 6.4 Wageningse ingenieurs met werk in het buitenland, naar sekse, in percentage en totaal aantal, 1983-2001.

	1983			1992			2001*		
	V	M	Tot	V	M	Tot	V	M	Tot
Werkt in buitenland op peildatum	12	16	16	13	19	17	6	8	7
waarvan in een ontwikkelingsland	8	10	10	6	8	7	4	5	5
Aantal totaal	502	3317	3824	1869	4946	6822	1312	2024	3336

* Exclusief afgestudeerden die in meerdere landen werkzaam zijn
Bron: Loopbaanonderzoeken 1983-2001

Afb. 98 Ir. J.M.C.(Josien) Stevels bezig met haar promotieonderzoek in Noord-Kameroen, 1976, Historische Verzameling WUR.

‘Mijn partner is een jaar mee naar het buitenland gegaan (baan opgezegd) is daarna werk gaan zoeken in Nederland; ik ging later terug en heb geen tweede uitzending aangenomen.’

Zij is daarna vanuit Nederland in het ontwikkelingswerk gebleven. Beide partners vervulden in 2002 senior functies. Maar een in 1994 afgestudeerde ontwikkelingssociologe zag door haar nieuwe baan de relatie stuklopen:

‘Na mijn afstuderen wilde hij niet mee, dus ging de relatie uit.’

Tot nu toe lijkt de toenemende gelijkheid in ambitie en carrièremogelijkheden tussen partners in de hand te werken, dat beide partners ‘inleveren’ of dat een regionale actie-radius ook bij Wageningse ingenieurs de internationale gerichtheid gaat vervangen.

VROUWEN IN HET ONTWIKKELINGSWERK

Vier vrouwen verhalen veertig jaar ervaring

Afb. 99 Gebruiksters van 'cookits', in feite eenvoudige kooktoestellen op zonne-energie. Ir. W.A.(Wietske) Jongbloed zet zich in voor de toepassing van deze cookits in ontwikkelingslanden, Burkina Faso, 2000, Particulier archief.

Ir. H.J.(Rix) Kijne-Knop M.Sc.,
Plantenveredeling, afgestudeerd in 1960

'Na mijn afstuderen vertrok ik naar de VS voor een Ph.D. en raakte al snel verliefd op een andere Wageninger. Zijn studentennisum stond niet toe, dat we samen zo lang in de VS konden blijven, dat ik een Ph.D. kon afmaken. De partner kreeg een baan in Venezuela en ik ging mee, vijf maanden zwanger. Een baan voor mezelf zoeken kwam op dat moment niet bij me op. Zo begon een periode van meer dan dertig jaar, waarin "hij" altijd een volle baan had: Australië, Nederland, Kenia, Nederland (verschillende plaatsen), en ik de vier kinderen verzorgde, het huis inrichtte, kinderen bijles gaf, hen naar school en andere activiteiten bracht en haalde. En ook nog, geholpen door leraarstekorten, steeds een kleine, maar leuke onderwijsbaan had.

Op een symposium ter ere van het 25-jarig bestaan van de plantenveredelingstudie in 1985, tijdens een lezing van een vroegere studiegenoot, kreeg ik ineens een geweldig gevoel van gemis. Ik had ook wetenschappelijk onderzoek kunnen doen, en ik wist toen ook heel zeker, dat ik intelligenter was, dan degene die daar de lezing mocht houden over zijn werk. Het was een gevoel van mislukt zijn, van niet gedaan hebben, wat ik had kunnen doen en waarvoor ik was gaan studeren in Wageningen. Ik was heel geschokt over deze plotselinge ontdekking.

Toen mijn man een baan in Pakistan aannam besloot ik niet mee te gaan. Het huwelijk

bleek daar toch niet tegen bestand en we zijn gescheiden. Wegens scholenfusies kreeg ik een pre-VUT en via VSO kwam ik in Guinee-Bissau terecht. Ik had hier mijn eerste echt eigen baan, d.w.z. niet gekozen met het oog op gezinsleden wat plaats en tijd betreft. Het was geen gemakkelijk leven, maar door de vrijheid, zelfstandigheid, het gewaardeerd worden om mezelf, de klus goed kunnen klaren, was het al met al een heerlijke tijd. Helaas maakte een oorlog er een einde aan, en toen het land weer wat op orde was, had ik niet meer de mogelijkheid mijn werk daar te hervatten.

Op een Wageningse reünie van vijftigste-jaars, vertelde een mannelijke jaargenoot, ook met een andere Wageningse ingenieur getrouwd, dat ook hij pas laat in zijn carrière op de gedachte kwam dat het vreemd en jammer was, dat zij beiden het niet mogelijk hadden gemaakt, dat ook zijn vrouw kon promoveren. Jammer dat we het licht niet eerder zagen.'

Ir. M. (Martha) Bloemberg,
Tropische cultuurtechniek, afgestudeerd 1972

'Toen ik in mijn laatste studiejaar met partner naar het IAC ging, waar de werving werd gedaan voor assistent-(landbouw)deskundigen in het ontwikkelingswerk, werden we voor de keuze gesteld 'wie er carrière zou gaan maken'. Want twee echtelieden zouden nooit allebei een baan als assistent-deskundige krijgen, ook al zouden die beschikbaar zijn. Dit was vanwege een gevoel voor 'sociale rechtvaardigheid' van het IAC en ook van de DTH staf. Via Dienst Over Grenzen kwamen we in Algerije terecht, toch allebei met een contract. Toen mijn partner een paar jaar later een interessante baan in Mali kon krijgen, ging ik actief op zoek naar iets in dat land. Inmiddels was het 1976, en op de Vrouwen Conferentie in Mexico (1975) had minister Jan Pronk, verklaard dat "vrouwelijke sollicitanten tijdelijk een voorkeursbehandeling moeten krijgen". Helaas, "Nederland was in dit opzicht ook nog een ontwikkelingsland" (Pronk in interview met OPZIJ, juni 1976). En omdat Pronk ook aangaf dat "het niet zo gemakkelijk is om meer vrouwen aan te nemen, want ze zijn er niet of ze zijn er wel, maar melden zich niet aan", ben ik met een aantal lotgenoten in de pen geklommen. Naar aanleiding hiervan werd mij door DTH hulp geboden bij het zoeken naar werk in Mali, maar meestal met duidelijke tegenzin of scepsis. Zo wilde de ambassade in Dakar liever wachten met initiatieven tot ik goed gesetteld was, "want wellicht zou ik het te warm vinden om te werken". Pas vier jaar later ontmoette ik een stel Wageningers in Mali die beiden een baan in een onderzoeksprogramma konden krijgen door met de planning wat creatief te schuiven. Het tij was gekeerd. Ik heb hiervan in mijn verdere loopbaan (Nederland, Burkina Faso, Nederland) geprofiteerd, zij het in andere vakgebieden en vaak als 'first female'. Met mijn laatste baan in Pakistan in de irrigatie sfeer maar als 'sociaal deskundige', maakte ik een stap in de tijd terug, wat betreft integratie van vrouwen, van vakgebieden en van doelgroepen.'

**Ir. A.A.(Alida) Laurence,
Plantenziektenkunde (entomologie), afgestudeerd in 1978**

'Mijn eerste werkervaring was mijn praktijktijd in Indonesië. In Nederland werd de plantenziektenkunde, en zo ook de ontwikkelingsprojecten, sterk overheerst door mannen. In ontwikkelingslanden zijn er wel veel vrouwen op dit terrein werkzaam, maar dan vooral in die specialisaties die nauwelijks veldwerk vereisen (Fytopathologie en Virologie). In 1982 heb ik kort als eerste vrouwelijke entomoloog aan de LU gewerkt. Mijn eerste baan kreeg ik als suppletie-deskundige in Soedan, een tweede in Gambia. Ik was daar vrijgezel, maar toen ik later een partner kreeg (net afgestudeerd in Wageningen), had ik de meeste ervaring en dus de beste kansen op banen. Bovendien was er sinds 1975 een maatregel voor positieve discriminatie van vrouwen van kracht om meer vrouwen in het ontwikkelingswerk te krijgen en mannen konden lokaal gemakkelijker een baan vinden. Mijn partner ging dus steeds mee als 'dependent' en ontwikkelde ter plekke allerlei activiteiten: in Gambia, Niger, Zanzibar, Egypte en nu in Cambodja. De zorg voor kinderen en huishouden delen we zoveel mogelijk.

Ik heb nooit in specifieke vrouwenprojecten gewerkt maar wel de vrouwen 'gemainstreamed'. Ik let altijd op de aanwezigheid van vrouwen; mannen hebben te snel een (voor-)oordeel over wat vrouwen zouden kunnen en/of willen. In Egypte heb ik als eerste vrouwelijke 'teamleader' in een tuinbouwproject de vrouwen vooral als boerin benaderd. Hier in Cambodja ben ik projectleider van een 'Integrated Pest Management Farmer Training' project en startte met voornamelijk mannelijke staf. Het streven is om tot veertig procent vrouwelijke deelname op alle niveaus te komen. De Cambodjaanse counterparts staan hier volledig achter en werken er voor honderd procent aan mee. Vooral tussen buitenlandse (westerse) mannelijke deskundigen ervaar ik een zeker nadeel van mijn vrouw-zijn: ze zien je hooguit als gelijke, een collega, nooit als iemand met meer ervaring. Mijn leeftijd begint zo langzamerhand wat extra status op te leveren die mannen al op jongere leeftijd kunnen krijgen.'

**Ir. C.T.H.M.(Catharien) Terwisscha van Scheltinga,
Tropische cultuurtechniek, afgestudeerd in 1993**

'Van de eerstejaars van mijn jaar waren veertig procent meisjes en zestig procent jongens, maar eenmaal afgestudeerd kwam ik in een mannenwereld terecht: in de generaties voor ons hadden toch voornamelijk mannen de Tropische cultuurtechniek gestudeerd. Mijn afstudeervak in Bangladesh, een studie van organisatie van landlozen in groepen voor grondverzetwerk, maakte voor mij duidelijk dat projecten vooral voorwaardenscheppend (voor vrouwenparticipatie) bezig moeten zijn. Ik heb dan ook altijd proberen te vermijden in het 'genderspecialistenhokje' te belanden, waar je als enige vrouw vaak heen wordt gestuurd.

Ik kreeg een 'assistent-deskundige' baan: twee jaar bij het Wereldvoedselprogramma (WFP) in Bangladesh, daarna twee jaar bij de FAO in Botswana. Vervolgens werkte ik een half jaar op tijdelijk contract bij de FAO op het hoofdkantoor in Rome. Ik had vooral mannelijke collega's, die minstens tien jaar ouder waren en vaak niet gewend waren met vrouwen samen

te werken. Hoewel ik was afgestudeerd met het idee dat mannen en vrouwen dezelfde kansen voor dezelfde banen hadden, kwam ik er in de praktijk achter dat het meestal niet zo werkte.

De werkorganisatie en -cultuur van de VN-organisaties is vooral gebaseerd op het kostwinnersidee, waarbij de werkende persoon dan vaak een man is. Ze kunnen je doodleuk van vandaag op morgen overplaatsen van A naar B. Dit ging altijd goed, omdat er op de achtergrond bij zo'n werknemer een vrouw hoorde, die er voor zorgde dat de kinderen de school op de ene plek afronden, het huis inpakte en de inboedel verscheepte, en met kinderen en al op het vliegtuig stapte. Om vervolgens op de nieuwe 'duty station' weer aan de slag te gaan met het zoeken naar geschikte scholen en zich te werpen op de inrichting van het huis.

Hoewel ik het logisch vind om beiden te willen werken, al was het alleen maar om de financiële afhankelijkheid te willen vermijden, zie ik ook heel erg grote voordelen in het hebben van één baan met z'n tweeën: je 'koopt' als het ware flexibiliteit. De buitenlandbanen zijn bijna nooit parttime. En als het je dus lukt om beiden een (volle) baan te hebben, dan komt dat er vaak op neer dat je beiden rondrent, zonder veel tijd samen te hebben, en zonder dat je echt een gezinsleven op kunt bouwen. Mijn partner (uit Bangladesh) en ik proberen nu 'om en om de beslissende factor te mogen zijn' in de keuze van de volgende stap in beide carrières. Ik werk nu bij het ILRI, een klein instituut met wereldnaam, van oudsher gespecialiseerd in drainage, vooral op het technische vlak. Tussen achttien mannelijke collega's ben ik de enige vrouwelijke wetenschappelijk medewerker. Als er nieuwe mensen nodig zijn, kiezen mijn collega's liefst iemand met een herkenbaar profiel: met gedegen technische kennis en tja, vaak dus ook weer een man.'

Martha Bloemberg

6.4 Beperkende factoren op de loopbaanontwikkeling

Wageningse afgestudeerden waren en zijn mobiel. Zij werken over de hele wereld, in 2001 in 107 verschillende landen,²³ en zij veranderen vaak van functie. In 1996 was de gemiddelde verblijfsduur in de vorige functie 3,6 jaar.²⁴ In deze paragraaf komen nog enkele aspecten aan de orde die in sterke mate de loopbaanontwikkeling van Wageningse vrouwelijke ingenieurs beïnvloedden, zoals de standplaats van de partner, gezinsverantwoordelijkheid en het werken in deeltijd.

Bij iedere loopbaanstap vond een keuze plaats. De oudere generaties vrouwen stemden vaak hun keuze af op de belangen van de partner en het gezin. Was de baan of een andere baan te combineren met de standplaats van de eventuele partner? Wat was goed voor de kinderen? Dit waren vragen, die in belangrijker mate de loopbaan van vrouwelijke afgestudeerden beïnvloedden dan die van hun partner.²⁵ Loopbaanonderzoek naar Wageningse vrouwelijke ingenieurs wees ook uit dat vrouwelijke afgestudeerden vaker alleenstaand waren, dus minder vaak gehuwd waren of samenwoonden, en minder vaak thuiswonende kinderen hadden dan de mannelijke afgestudeerden. De ongelijke leeftijdspreiding kan hier een rol spelen, omdat steeds een groter deel van de vrouwen dan van de mannen tot de pas afgestu-

deerden behoorde en pas afgestudeerden veelal nog geen kinderen hadden. Onder recent afgestudeerden zijn waarschijnlijk meer vrouwen dan mannen die de komst van kinderen nog wat uitstellen in verband met hun baan. De uitspraak van een gepensioneerde huishoudwetenschapster die in 1962 afstudeerde en in het onderwijs heeft gewerkt, weerspiegelt de wijze waarop de baan van de partner soms het hele gezinsleven structureerde:

‘De baan van mijn partner was van invloed op onze woon- en leefomgeving, eigenlijk de hele levenssituatie.’

Daarbij is het opmerkelijk dat vele gehuwde of samenwonende vrouwelijke afgestudeerden voor het overgrote deel hun leven met een Wageningse ingenieur deelden. Exacte cijfers zijn hiervan niet bekend. Maar het viel andere vrouwen op blijkens de verzuchting van een in 1957 afgestudeerde econome:

‘... met een niet-Wageningse man ben je maar vijftig procent Wageningse.’

De locatie van de werkplek van de partner was niet alleen bepalend voor vrouwelijke ingenieurs in het buitenland. Ook in Nederland legde het gebruik om bij de werkplek van de partner te gaan wonen, de arbeidsmogelijkheden van de vrouwelijke ingenieurs aan banden. Als beide partners werken en zij een jong gezin hebben, is het lastig om van baan te veranderen als die elders moet worden ingevuld. Een plantenziektenkundige, afgestudeerd in 1978 zei:

‘Ik ben mee verhuisd (met partner) en kon toen moeilijk werk vinden.’

Om korter van huis te zijn, zochten vele vrouwen een baan in de directe omgeving. Dat was niet altijd gemakkelijk te vinden. Ook probeerden ze zoveel mogelijk alleen die uren te werken dat er geen kinderen thuis waren. Wageningse vrouwelijke afgestudeerden werkten significant meer dan de mannelijke afgestudeerden in deeltijd: circa veertig procent in de periode 1973 tot 1983, in 2001 dertig procent. Mogelijk waren de huishoudelijke taken anno 2001 iets meer dan vroeger tussen partners verdeeld. Het aandeel deeltijdwerkers onder de mannelijke afgestudeerden nam namelijk toe van één procent in 1973 naar vier procent in 1983 en acht procent in 2001. Hoewel de maatschappelijke acceptatie van buitenshuis werkende gehuwde vrouwen was toegenomen, bleven slechte economische omstandigheden juist de loopbaanontwikkeling van vrouwen frustreren. Zo vertelde een in 1983 afgestudeerde vrouwelijke ingenieur Zoötechniek:

‘Ik heb na het afstuderen eerst kinderen gekregen, had geen kinderopvang; er was werkloosheid, mij werd duidelijk gemaakt, dat ik blij moest zijn dat mijn man werk had en het grof zou zijn als ik er dan ook nog met een baan vandoor zou gaan.’

Tabel 6.5 laat zien dat de gebondenheid aan de werkplek van de partner van aanzienlijk meer gewicht in de schaal ging leggen bij het aanvaarden van een nieuwe functie. Toch was dat voor de vrouwen aan het eind van de jaren negentig een beduidend minder groot struikelblok dan tien, twintig jaar daarvoor. In 1978 hield zes procent van de mannelijke afgestudeerden rekening met de standplaats van hun partner tegen 61 procent van de vrouwelijke afgestudeerden. In 1992 was dit bij de mannen toegenomen tot 32 procent. Deze toename was niet blijvend, in 1996 hield nog 21 procent van de mannen rekening met de locatie van het werk

Tabel 6.5 Partner- en gezinsgebonden loopbaanbeperkingen voor Wageningse ingenieurs, naar sekse, in percentage, 1978-1996.

	1978			1983			1992			1996		
	V	M	Tot	V	M	Tot	V	M	Tot	V	M	Tot
Woonplaatsgebondenheid vanwege werk partner	61	6	11	67	15	24	52	32	40	33	21	25
Gezinsgebondenheid	52	20	24	47	17	22	24	16	19	25	14	18

Bron: Loopbaanonderzoeken 1978-1996

van hun partner. De vrouwen ervaren deze gebondenheid steeds minder sterk, in 1996 was dit afgenomen tot 32 procent. De mannelijke partners zijn blijkbaar meer rekening met hun partners gaan houden. Meer mannen gingen waarschijnlijk meeverhuizen naar de nieuwe werkplek van de vrouwelijke partner. Een afgestudeerde van eind jaren zeventig was daar een voorloper in. Zij schreef:

‘Hij ging met mij mee voor mijn promotie in de Verenigde Staten, daarna heb ik mijn baan aangepast aan de zijne.’

Uiteindelijk stroomden deze beide partners daarna door naar topfuncties.

De actie-radius van beide partners is groter geworden. Dat wil zeker niet zeggen, dat het daarmee gemakkelijker werd. Een landbouwplantenteeltster die in 1984 afstudeerde en in 2002 een leidinggevende functie vervulde, liet zien wat de consequenties waren:

‘Het wonen midden tussen twee banen en zorgen voor kinderen heeft mijn carrière gefrustreerd, ik kon maar maximaal vijftig procent werken en er waren geen banen op academisch niveau in deeltijd; ik heb jaren onder mijn niveau gewerkt.’

Een oplossing die later meer gemeengoed werd, vertelde een levensmiddelentechnologe, die in 1983 afstudeerde:

‘We hebben samen de woonplaats bepaald: waar de eerste een baan vond.’

Voor de jongst ondervraagde generatie vrouwen uit de jaren negentig was het meest gangbaar dat de woonplek via overleg en onderhandeling werd bepaald.

6.5 Onderlinge contacten en netwerken

Uit de intense contacten tijdens de studietijd groeiden vriendschappen voor het leven. Talloze vriendinnenclubjes, jaarclubs, WWSV-jaargenoten, sportgroepjes als bijvoorbeeld oud-Argo roeiploegen, afdelingsgenoten en andere groepjes bleven elkaar regelmatig ontmoeten. ‘Wageningers kom je overal tegen’ en ‘het klikt altijd gelijk’ zijn opmerkingen die vaak gemaakt werden in de e-mail enquêtes.

De WWSV, al bestond die niet meer als zodanig sinds de fusie met het Wageningse Studenten Corps in 1970, hield nog iedere vijf jaar een reünie. De organisatie is in handen van

een ad hoc commissie. Deze vijfjaarlijkse bijeenkomsten leidden vaak tot initiatieven. Op de reünie van 25 maart 2000 werd bijvoorbeeld een begin gemaakt met dit onderzoek en er is gretig gebruik gemaakt van alle contacten die via dit netwerk konden worden aangeboord. Op de reünie op 23 maart 1985 werd de beroepsvereniging NILI aangespoord om meer expliciet de belangen van vrouwelijke afgestudeerden te behartigen. Ook dit werd opgepakt. Het was mede de aanleiding tot nader onderzoek naar de positie van herintreedsters en meer in het algemeen naar de loopbaanpatronen van vrouwelijke afgestudeerden. Dit onderzoek bevestigde dat vrouwelijke ingenieurs behoefte hadden aan belangenbehartiging en het signaleerde de behoefte aan een platform voor het uitwisselen van ervaringen als stimulans voor de beroepsloopbaan.

Op basis van de uitkomsten ontwikkelde het NILI een positief actieplan, waarin het voorbereiden van de oprichting van een vrouwennetwerk was opgenomen. Door een grote kerngroep van vrouwelijke leden werd een structuur voorbereid en een kader gevormd. In drie regio's (Noord-Nederland, Zuid-Holland en rond Wageningen) was de belangstelling op een reeks bijeenkomsten overweldigend gebleken. Op 11 november 1989 vond de oprichting van het Netwerk NILI Vrouwen (NNV) plaats met een symposium in het IAC. Ruim 150 aanwezigen luisterden na de opening door ir. J.P.(Jacques) Teelen, voorzitter van de beroepsvereniging NILI, naar inleidingen van dr.ir. M.(Marry) Niphuis-Nell, ir. J.M.(Joan) Leemhuis-Stout en ir. J.(Joan) Wolffensperger²⁶. In 1995 werd het NNV omgedoopt in Vrouwennetwerk Wageningse Ingenieurs (VWI). Het groeide in een paar jaar uit tot een netwerk van ruim 500

Afb. 100 Wageningse ingenieur Katja Staartjes was spreker op het VWI-symposium 'Avontuur: verleg en bewaak je grenzen'. Omslag van haar boek over de beklimming van de Mount Everest.

vrouwelijke afgestudeerden, met negen regionale deelnetwerken en het jaarlijkse symposium als hoogtepunt.

Aanvankelijk richtte het NNV zich vooral op het vergroten van kennis over arbeidsmarkt en loopbaanontwikkeling, op bewustwording van loopbaanverschillen en loopbaanmogelijkheden en op onderlinge steun. Thema's van de jaarlijkse symposia waren bijvoorbeeld: 'Loopbaanontwikkeling', 'De Wageningse vrouwelijke Ir. in het management' en 'Het Beeld in Beeld'. In latere jaren werden activiteiten steeds meer gericht op persoonlijke ontwikkeling en stimulans van en voor de leden. Er werden eigen bedrijf groepjes en intervisiegroepen opgezet en een mentorprogramma ging van start. De thema's van de symposia in 2000-2002 laten dit ook zien: 'Wat bezielt je', 'Avontuur: verleg en bewaak je grenzen!' en 'Levenskunst'.

Behalve in deze Wageningse netwerken onderhouden de Wageningse vrouwelijke afgestudeerden contacten op het vakgebied in een groot scala aan beroepsnetwerken, in het KLV, in de achttien KLV-Studiekringen en in andere grotere of kleinere verenigingen in nationaal en internationaal verband, waar zij in toenemende mate ook bestuursfuncties gaan vervullen.

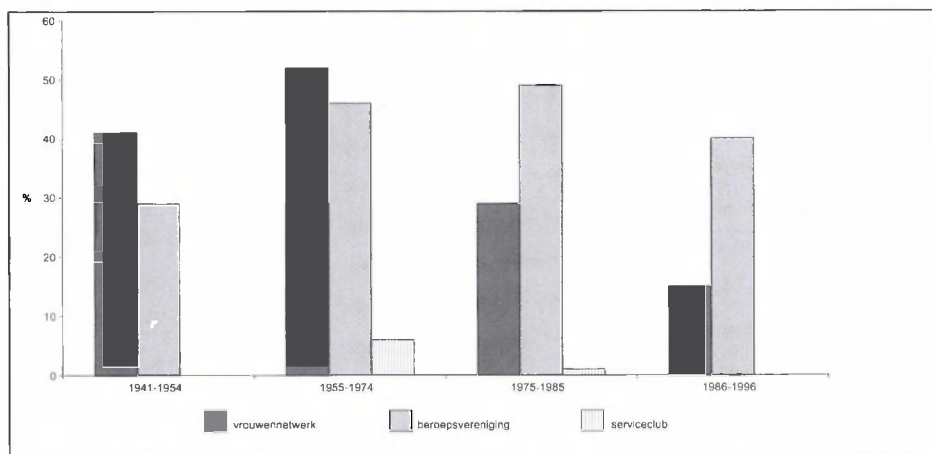
Uit de cijfers van het Sociaal en Cultureel Planbureau blijkt dat Nederlanders in de periode 1980-2000 steeds minder lid waren van maatschappelijke organisaties. Het ledental van vrouwenorganisaties nam sterk af, evenals dat van politieke en van godsdienstige organisaties. Tussen 1994 en 2000 was de afname bij vrouwenorganisaties acht procent. Een toenemend aantal lidmaatschappen kenden de organisaties op het gebied van natuur en milieu en internationale solidariteit.²⁷ Opvallend is dat ook het VWI ledental stagneerde. Het aantal leden bedroeg 504 in 1994 en lag in 2002 met 520 wel iets hoger, maar het toenemende aantal vrouwelijke afgestudeerden heeft zich duidelijk niet in een gestage ledengroei vertaald.

Verder inzicht in de deelname aan netwerken biedt de e-mail enquête waarbij vier generaties zijn onderscheiden naar de jaren waarin de vrouwelijke ingenieurs hun studie zijn begonnen (zie figuur 6.2). De organisatiegraad van de groep vrouwelijke oud-studenten in de onderscheiden netwerken (vrouwennetwerken, beroepsnetwerken en beroepsverenigingen, en serviceclubs) was geringer naarmate de vrouwen van een latere studiegeneratie waren. Van de oudste generatie was in 2001/2002 tachtig procent lid van een vereniging. Voor degenen die tussen 1955 en 1974 met de studie begonnen, was dat zeventig procent. Bij de later gestarte groepen nam dat percentage verder af tot circa de helft van de degenen die sinds 1986 zijn gaan studeren.

Als we kijken naar het type organisatie, dan blijkt de oudste generatie het meest lid van een vrouwennetwerk of -organisatie te zijn. Met name werden de VVAO²⁸ (evenals de LH opgericht in 1918) en het VWI (vanaf 1989) genoemd. De VVAO is een landelijk netwerk. Bij het 50-jarig bestaan in 1968 telde de VVAO ruim dertig afdelingen, met gezamenlijk 3400 leden. In 2000 waren dat 33 afdelingen met ruim 4800 leden. De VVAO is dus in zijn geheel gegroeid, maar het ledental van de afdeling in Wageningen (sinds 1999 de afdeling Gelderse Vallei Wageningen) is sinds de jaren tachtig stabiel gebleven met rond de 150 leden.

Voor de vrouwelijke afgestudeerden had de VVAO een belangrijke functie bij het vorm geven aan een maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel. Bijvoorbeeld de invloed bij de opzet van kinderspeelzalen. Ook is veel aandacht geschonken aan de voorlichting inzake stu-

Figuur 6.2 Organisatiegraad van oud-studentes naar periode van startjaar, in percentages, 1941-1996.

Bron: E-mail enquête 2002.

die- en beroepskeuze van meisjes. Een groot aantal Wageningse afgestudeerden heeft actief bijgedragen in commissies en afdelingen en aan het hoofdbestuur waarvan het secretariaat drie jaar in Wageningen zat. Ir. B. (Bernardijn) ten Zeldam-Hartelust was voorzitter van het hoofdbestuur van 1976 tot 1980. Ir. M.H. (Minke) Bos-Schenk was penningmeester van het hoofdbestuur in de periode 1985-1989. Ir. C.E. (Clara) van den Ban-Willinge Prins was vicevoorzitter hoofdbestuur van 1993 tot 1997 maar nog meer droeg zij bij omdat zij jarenlang als voorzitter de motor was achter de studie- en beroepskeuze voorlichting voor meisjes. Een vrouwelijke ingenieur, afgestudeerd in 1958, verwoordde de stimulans die vrouwen via dergelijke organisaties kregen, als volgt:

‘Bernardijn was een stimulans tijdens de emancipatiegolf in de jaren zeventig, in de VVAO en in haar werk een voorbeeldfunctie.’

Een plantenziektenkundige, afgestudeerd in 1978 schreef vol lof:

‘Als herintreedster heb ik stimulans ondervonden van VVAO en van een cursus voor herintreders bij KLV.’

De beroepsnetwerken speelden bij de oudste generatie, die ten tijde van de enquête met pensioen was, een minder grote rol dan bij de groepen die tussen 1955 en 1985 begonnen aan hun loopbaan. Voor de generaties die na het midden van de jaren zeventig hun studie aanvingen, was een beroepsvereniging wel de belangrijkste. Afgestudeerden bleken in de loop van hun werkzame leven wel steeds meer voor korte of langere tijd lid van een vereniging of organisatie te worden. Zij maakten hun keuze afhankelijk van hun beroep of van hun interesses in de privé-sfeer. Toch was de jongste generatie nog niet zo vaak lid van een beroepsnetwerk als degenen die iets eerder begonnen. Serviceclubs als Soroptimisten, Rotary en Lions hebben slechts een geringe aanhang bij de vrouwelijke afgestudeerden.

Uit de geschetste ontwikkelingen blijkt een aanzienlijke toename van vrouwen met een baan onder de Wageningse ingenieurs. Voor de oudste generaties vrouwen waren, indien ze ongehuwd waren of gehuwd waren zonder kinderen, vooral onderzoeksfuncties geschikt; voor de moeders onder hen was vooral het onderwijs het meest geëigende beroepsperspectief. Na de tweede wereldoorlog tot het begin van de jaren negentig slaagden steeds meer vrouwelijke afgestudeerden er in andere en hogere functies te verwerven. Vrouwelijke ingenieurs gingen meer werken bij overheidssectoren, bij organisaties en verenigingen en, hoewel naar verhouding minder dan de mannen, ook in de commerciële sector. Daarna was een zekere stagnatie te zien. Begin 21ste eeuw zijn vrouwelijke afgestudeerden minder vaak dan de mannen in leidinggevende functies vertegenwoordigd. Zij werken meer bij overheid en non-profit organisaties dan hun mannelijke collega's. Anno 2003 bestaat de helft van de afgestudeerden van de WU uit circa 7000 vrouwelijke afgestudeerden die zijn doorgedrongen in alle functies en werkvelden waar de Wageningse opleiding zich op richt en ook daar buiten. Zij zijn actief in een groot aantal maatschappelijke functies, in beroeps- en andere netwerken en in commissies en besturen op velerlei terrein.

AAN HET WERK EN OP TIJD THUIS VOOR DE KINDEREN

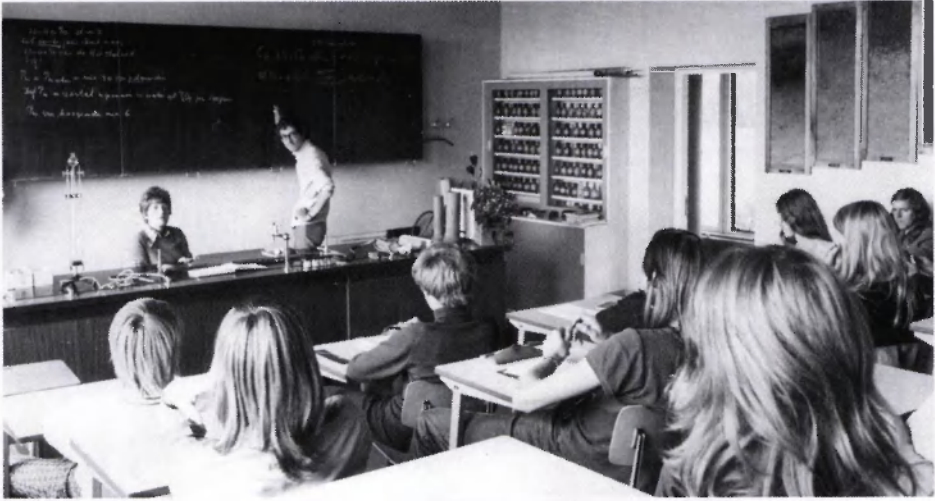
Vrouwen in het onderwijs

Tot in de jaren zeventig was het niet vanzelfsprekend dat een afgestudeerde vrouw met kinderen ook een baan had:

'De meesten kwamen niet zo ver dat ze gingen werken. Iedereen ging trouwen en stopte er mee. Wat ze wel deden was onderwijs "in wat voor richting dan ook". Ook wie tijdens het huwelijk nog afstudeerden, gingen niet werken. Wel deden ze vrijwilligerswerk in de richting van de studie, bijvoorbeeld Natuur en Milieu. Eén is na echtscheiding gaan werken in het onderwijs. Anderen gingen in het onderwijs toen de kinderen wat groter waren. Onderwijs destijds enige werkterrein waar deeltijdwerk mogelijk was. Tijdens de studie kon je al een onderwijsbevoegdheid halen en dat deden er veel "voor het geval dat".'

In de jaren zestig, aan de vooravond van de Tweede Feministische Golf, kreeg een toenemend aantal afgestudeerde vrouwen een gevoel van onbehagen, zoals Joke Smit het verwoordde. Vrouwen hoefden geen ontslag meer te nemen als ze trouwden. Het onderwijs bood hen vele mogelijkheden om werk en zorg te combineren. Hun vakanties sloten aan bij die van de kinderen, waarin zij het zich niet konden veroorloven hele dagen van huis te zijn. In die tijd konden vrouwen ook niet terugvallen op georganiseerde kinderopvang. Deeltijdarbeid was bij menig echtgenoot en werkgever niet bespreekbaar.

Nogal eens werd het carrièreperspectief bijgesteld als zich een partner aandiende. Maar ook alleenstaanden vonden een werkring in het onderwijs. Van oudsher hadden vrouwen in het onderwijs een gerespecteerde plek. Omdat Wageningen alleen bevoegdheid voor exacte

Afb. 101 Les bemestingsleer RMTS Aalsmeer door Ir. A.P.(Adri) Luitwieler, 1970, Particulier archief.

vakken gaf, hebben veel afgestudeerden biologie of scheikunde gegeven. Hun directe collega's in de sectie waren daardoor vaak mannen, tenzij ze lesgaven op meer gemengde richtingen zoals op huishoud- of horeca-opleidingen. Een afgestudeerde van het begin van de jaren zestig verhaalde dat ze haar eerste baan kreeg via de afdeling Onderwijskunde. Daar hing één advertentie van een middelbare tuinbouwschool. Daar werd ze na één gesprek aangenomen voor Scheikunde, Bodemkunde en Bemestingsleer. Ze had veel scheikunde in haar opleiding gehad; de Bodemkunde en Bemestingsleer heeft ze zich door zelfstudie, en navraag bij collega's, eigen gemaakt. 'Zo moeilijk was dat niet', was haar oordeel en voerde aan dat het accent

Afb. 102 Ir. W.L.(Wicky) Meynen met studenten op het Institute of Social Studies Den Haag, 1998, Particulier archief.

Afb. 103 Adri Luitwieler, voorzitter centrale directie AOC-Hoorn, 1990, Particulier archief.

tuaties waaruit bleek hoezeer eenieder een man als directeur voor ogen had. Een Wageningse afgestudeerde vrouw vertelde hoe zij de draak ermee stak als zij niet als de directeur werd herkend:

'Er loopt iemand in de school. Ik spreek hem aan met: "Kan ik u helpen?" Reactie: "Ik denk van niet; ik zoek de directeur." Steevast antwoordde ik dan: "Loopt u dan maar even mee." En na een iets te lange pauze: "Ik ben de directeur; wat kan ik voor u doen?" Stiekum dacht ik dan van "Ik zal je wel krijgen" en liep gniffelend naar mijn kamer.'

Margreet van der Burg

met dank aan Marian Bos-Boers, Minke Bos-Schenk, Saskia Zwart

7

Vrouwen, Wageningen en de Wereld: een slotbeschouwing

7.1 Drie groepen vrouwen: wetenschappers, studenten en afgestudeerden

Geen parallelle ontwikkeling

Om de betekenis van vrouwen in de geschiedenis van Wageningen Universiteit en haar voorgangers te evalueren is het van belang drie groepen vrouwen in de wetenschap te onderscheiden: wetenschappelijk personeel, studenten en afgestudeerden. Hoewel sommige vrouwen na hun studie in Wageningen ook bij de universiteit in dienst kwamen en dus zelf tot meerdere groepen behoorden, is het van de universiteit uit bezien zinvol om deze driedeling te hanteren. Dat is in voorgaande hoofdstukken ook gebeurd. Wanneer de lotgevallen van deze groepen in de tijd geplaast worden, blijkt duidelijk dat voor alle drie groepen de situatie veranderde, maar dat het tempo en ook de aard van de veranderingen voor elke groep verschillend was. Ook het wetenschappelijk en maatschappelijk kader veranderde niet parallel voor deze groepen vrouwen, zodat per groep hun geschiedenis echt verschillend is.

Gemeenschappelijk was dat alle groepen uit vrouwen bestonden, die vaak in een uitzonderingspositie verkeerden ten opzichte van hun omgeving. Gemeenschappelijk waren ook de algemene maatschappelijke en wetenschappelijke denkkaders over vrouwen, opleiding en arbeid. Deze kaders bepaalden met welke formele mogelijkheden vrouwen in de wetenschap te maken hadden en met welke verwachtingen zij in verschillende posities tegemoet getreden werden. Uitswisseling over ervaringen en afwegingen vond plaats tussen de jongere studenten die op hun carrière anticipeerden en de oudere afgestudeerden die hun eigen studietijd voor ogen hadden. Maar juist omdat de toekomst vol beloftes leek, bleven jongeren vooruitlopen op de idee dat de situatie van de ouderen geen reële toekomst weerspiegelde. Omdat de ontwikkelingen echter niet parallel liepen, kwamen de verwachtingen niet altijd uit.

De toekomst blijft moeilijk te voorspellen, maar de historische lijnen in dit boek geven wel inzicht in de tendensen en onderlinge verschillen in de situatie van de drie verschillende groepen 'geleerde' vrouwen van Wageningen Universiteit én in taaie knelpunten die in de nabije toekomst meer aandacht verdienen.

Witte jassen of toga en baret: arbeidsdeling in het wetenschapsbedrijf

Wageningen kende vanaf het begin laboratoria waar vrouwen de meerderheid vormden. In een terugblik van de afdeling Microbiologie werd gememoreerd dat het er wit zag van vrouwen in labo-

ratoriumjassen. In het algemeen waren dit analisten, vrouwen met een middelbare beroepsopleiding. Op bepaalde afdelingen werkten daarnaast een of twee vrouwelijke wetenschappers als assistent. Vlak na 1920 werden zij meestal aangeduid met hun beroep, bijvoorbeeld als plantkundige of landbouwscheikundige. Hoewel de naam assistent dat niet suggereert, hadden deze vrouwen verantwoordelijkheid voor de inrichting van hun werk en de organisatie daaromheen, zoals dat nu ook het geval is voor wetenschappers in de lagere rangen.

Verantwoordelijkheid voor een vakgebied, met een leeropdracht voor onderzoek en onderwijs, werd vrouwen aan de Landbouwhogeschool niet gegeven in de periode voor de Tweede Wereldoorlog. Dat lag niet aan hun kwalificatie, want velen van de assistenten hadden een doctorstitel. Uit benoemingsprocedures en algemene uitlatingen bleek dat met name de curatoren het hooglerarschap niet aan een vrouw toevertrouwden. De curatoren vormden in die tijd het hoogste beslissingsorgaan, waarin meestal het ministerie, de stad en/of provincie, de inspectie van het landbouwonderwijs en de landbouworganisaties vertegenwoordigd waren. De senaat van hoogleraren aan de Landbouwhogeschool bleek een ander standpunt in te nemen. Zij stonden wellicht anders tegenover de benoeming van een vrouwelijke hoogleraar, omdat zij het wetenschapsbedrijf van binnenuit kenden. Een aantal van hen had immers samen met vrouwen gestudeerd, zij waren er mee getrouwd of hoorden van bevriende collega's hoe vrouwen in binnen- en buitenland in leidinggevende functies tot grote prestaties kwamen. In Wageningen werd uiteindelijk de eerste vrouwelijke lector na langdurig overleg benoemd in 1945, in tijdelijk dienstverband; de eerste vrouwelijke hoogleraar kwam in 1952 voor een 'vrouwelijk' vakgebied bij uitstek: de Landbouwhuishoudkunde.

Dat vrouwelijke wetenschappers niet in groten getale op de Landbouwhogeschool aan het werk kwamen, had verschillende oorzaken. Allereerst bleef lang de vrees bestaan dat vrouwen onverwacht zouden vertrekken vanwege een huwelijk. Investering in hun carrière werd daardoor als risicovol beschouwd. De verzuchting dat er steeds weer naar nieuwe assistenten gezocht moest worden, klonk vooral uit voormalig Nederlands-Indië. Daar was het veel lastiger om nieuw wetenschappelijk personeel te vinden. Maar het was ook niet waar dat een mannelijke assistent wel altijd lang op dezelfde plek bleef werken. Bovendien pleitten hoogleraren voor het benoemen van tijdelijke assistenten want dan behielden ze de mogelijkheid om nieuwe mensen aan te trekken.

Er was nog een andere redenering die tot verschillende maatstaven voor mannelijke en vrouwelijke assistenten leidde. In de economisch slechte tijd van de jaren dertig was het ook in de wetenschap moeilijk om een baan te krijgen. Mannelijke kostwinners konden in die omstandigheden de voorkeur krijgen boven ongehuwde dames, die nogal eens op hun ouders konden terugvallen.

Na de Tweede Wereldoorlog schiep de Landbouwhogeschool inhoudelijk meer ruimte voor de inbreng van vrouwen. De hulpwetenschappen voor de landbouw werden verbreed met meer maatschappijgerichte vakgebieden, die niet alleen vaker door vrouwen bestudeerd werden maar ook meer over vrouwen gingen, zoals Landbouwhuishoudkunde en Agrarische sociologie. Niettemin bleek uit onderzoek sinds de jaren zeventig dat het percentage vrouwelijk wetenschappelijk personeel op alle gebieden ver achterbleef, ook vergeleken met de beschikbaarheid van vrouwelijke afgestudeerden per richting.

Na 85 jaar kent Wageningen Universiteit acht vrouwen als gewoon hoogleraar en vijf als bijzonder of persoonlijk hoogleraar. Dat is ongeveer tien procent van het totaal aantal professoren. De functie van Universitair Hoofddocent kent slechts vijf procent vrouwen. Zowel op Europees, nationaal als WU-niveau stellen de verantwoordelijken dat dit veel te weinig is. De vertegenwoor-

diging van vrouwelijke wetenschappers is daarentegen wel toegenomen in de laagste functies van AIO en toegevoegd medewerker. Beide functies zijn echter formeel tijdelijke dienstverbanden. In feite fungeerden en fungeren deze functies als wachtkamer voor vaste posities, maar in de laatste twintig jaar werden vaste posities vaak wegbezuinigd zodra ze vrij kwamen. Een ongelijke arbeidsverdeling tussen mannelijke en vrouwelijke wetenschappers bleef aan Wageningen Universiteit dus tot nu toe bestaan.

Van drie naar vijftig procent: meer meisjes studeren, maar anders dan jongens

Spectaculair is de toename van meisjesstudenten. Maakten ze voor de Tweede Wereldoorlog nauwelijks drie procent uit, nu vormen zij ongeveer de helft van alle studenten. Bovendien studeren zij vaker en sneller af dan de gemiddelde mannelijke student. Deze toename ging gepaard met een schaarbeweging waarin het aantal vrouwelijke toehoorders afnam en de studerende vrouwen vaker daadwerkelijk afstudeerden. Deze tendens weerspiegelde de toenemende verwachting dat een meisje studeerde voor een beroep en niet voor haar voortgezette algemene ontwikkeling. In de jaren vijftig en zestig kwam vaak ter sprake dat het diploma een soort levensverzekering was. Als er geen huwelijk zou komen of een huwelijk geen stand hield, kon de vrouwelijke ingenieur toch in haar onderhoud voorzien. Sinds de jaren zeventig is het meer gebruikelijk geworden dat vrouwelijke afgestudeerden, gehuwd of ongehuwd, na de studie op zoek gingen naar een baan.

Meisjes kozen in het algemeen niet voor vakgebieden die gegarandeerd tot goed betaalde banen opleidden. Voor de oorlog was Tuinbouw favoriet; daarna Landbouwhuishoudkunde, Voeding en de sociaal-wetenschappelijk vakken in het algemeen. Sinds de jaren zeventig drongen meisjesstudenten ook langzaam maar zeker door in de van oudsher 'mannelijke' vakken. Bij de Tropische richtingen, Levensmiddelentechnologie, Bos- en natuurbeheer en Milieukunde steeg het percentage meisjes aanzienlijk, soms tot ver over de helft. Deze richtingen hadden met de oude voorkeuren gemeen dat ze een direct verband met maatschappelijke ontwikkelingen legden. Bovendien kozen meer meisjes voor een zogenaamde vrije oriëntatie, waarbij ze een groot deel van het vakkenpakket zelf konden samenstellen.

Vanaf de jaren vijftig kwam het ook minder voor dat een meisje haar afstudeerrichting aan die van de verloofde aanpaste. Aanvankelijk was het namelijk zo dat als hij een toekomst in de tropische richting voor ogen had, de meisjes overstapten naar Koloniale landbouw of een aantal tropische vakken als afstudeervakken namen. Wel stemden steeds meer vrouwen hun afstudeerpakket af op de mogelijkheid om eventueel een gezinsleven met het geven van onderwijs te kunnen combineren.

Afgestudeerden blijven anders werken: aanpassing in huwelijk en beroep

De afgelopen 85 jaar kwamen de vrouwelijke afgestudeerden in zeer verschillende omgevingen terecht. Aanvankelijk betrof het een zeer kleine groep. Na tien jaar Landbouwhogeschool waren er welgeteld vijf vrouwelijke ingenieurs opgeleid. Op Frida Eversmann na zijn de andere vier na hun afstuderen getrouwd. Zij hebben na hun studie kort of helemaal niet gewerkt. Na het prikken van de huwelijksdatum kon tot circa 1955 het verzoek tot ontslag geschreven worden. Toch staat vast dat ook gehuwde Wageningse afgestudeerde vrouwen zonder betaalde arbeid hun opleiding heb-

ben benut in hun werk voor het gezin en meestal op vrijwillige basis ook voor de maatschappij. Sommigen van hen hebben later hun beroep weer opgepakt.

In de jaren dertig was er ook voor ongehuwde vrouwen nauwelijks werk te vinden. Dat was des te moeilijker voor ongehuwde vrouwen met een ingenieurstitel. Uit de inschrijvingslijsten is gebleken dat vrouwen, ook doctores, onbetaald aan de Landbouwhogeschool aan de slag gingen en soms langdurig bleven. Ze hadden aan de formaliteiten voldaan als zij als toehoorder stonden ingeschreven en verder werd hun bijdrage in dank aanvaard. Voor een korte aanstelling kwamen vrouwen soms wel in aanmerking.

Na de Tweede Wereldoorlog tekende zich een nieuwe trend af. De norm dat een getrouwde vrouw niet buitenshuis mocht en behoorde te werken, werd langzaam maar zeker afgezwakt. Toch was dat nog niet het startsein voor afgestudeerde vrouwen om na hun afstuderen allemaal te gaan werken. Zowel bij getrouwde als ongetrouwde stellen bracht de pil in de jaren zestig voor het eerst een discussie op gang over het uitstellen en dus ook verzorgen van kinderen. Dat gaf meer vrouwen de mogelijkheid om in ieder geval de eerste jaren na het afstuderen en een huwelijk een baan te vervullen. Moeders die wilden blijven werken en met name alleenstaande moeders, zetten zich bovendien in voor kinderopvang, peuterspeelzalen of oppas al dan niet aan huis. Kinderopvangregelingen en ouderschaps- of zorgverlof hielpen daarbij. Al het even kon, probeerden zij banen en werktijden te zoeken die het beste aansloten bij de zorg voor het gezin. Om enige invloed op werkdruk en werktijden te krijgen, gingen afgestudeerde Wageningse vrouwen meer dan mannen bij de overheid of in de non-profit sector werken. Onderwijs vonden zij een praktische werkgever omdat ze het aantal uren per week konden variëren naar de omstandigheden thuis en omdat de werkuren op school parallel liepen aan de schooltijden van de kinderen. Bovendien konden zij in de schoolvakanties bij de kinderen thuis zijn.

In de jaren negentig kwam daar nog een andere mogelijkheid bij die veel vrouwen bleek aan te trekken: free-lance werk of een kleine onderneming aan huis. Werkdruk en werktijden waren ook bij dit type werk variabel, terwijl de eigen controle daarop in principe groter was. Het werk thuis doen, bijvoorbeeld door telewerken, was een uitkomst, omdat na het beroemde kopje thee bij thuiskomst van de kinderen, moeder weer terug naar haar bureau kon.

Deeltijdarbeid voor mannen en de keuze van de woonplaats in het geval van twee partners met twee ver uiteen gelegen werkplekken, bleven grote dilemma's opleveren. Met name in het ontwikkelingswerk bleek het vrijwel onmogelijk twee banen op dezelfde plaats te vinden. Op kleinere schaal heeft recent ook hier het telewerken enige verlichting geboden.

7.2 Was Wageningen zo specifiek?

Een hogeschool met toenemende maatschappelijke breedte

Wageningen werd in 1918 in een aparte wet erkend als instituut voor hoger onderwijs van wetenschappelijk niveau. De Landbouwhogeschool benoemde hoogleraren, had het promotierecht en de afgestudeerden kregen de titel van ingenieur. In 1970 werden hervormingen voor alle hogescholen en universiteiten doorgevoerd; sinds 1986 heetten alle voormalige hogescholen universiteit. De afgestudeerden aan de Landbouwniversiteit bleven de titel van ingenieur houden.

De studentencijfers in hoofdstuk vier toonden aan hoe Wageningen de lage percentages meisjesstudenten van de technische hogescholen ontsteeg en sinds de jaren vijftig gestaag op het niveau van de algemene universiteiten belandde. Nu in Wageningen de helft van de studenten vrouw is, is Wageningen qua studentenpopulatie niet meer met de technische universiteiten te vergelijken.

Niettemin zijn er ook verschillen met algemene universiteiten blijven bestaan. Wageningen heeft nooit de *humaniora* gedoceerd, en dus op die manier niet van de grote belangstelling van meisjes voor de letteren geprofiteerd. Bovendien bleef Wageningen vasthouden aan een diploma middelbaar of voortgezet onderwijs met een exact vakkenpakket als toelatingseis. Dat gold ook voor de maatschappelijke richtingen in Wageningen, die technische hogescholen weer niet kenden. De studenten waren daardoor een selecte groep jongeren die vergelijkbaar was met die aan de technische hogescholen, later technische universiteiten. De meisjes, die op het VHMO of na 1968 op het VWO een exacte richting hadden gekozen, wat minder vaak gebeurde dan bij de jongens, moeten dus voor een groot deel na het eindexamen richting Wageningen zijn vertrokken.

Bovendien zijn er in Wageningen vakgebieden opgezet die in Nederland geen gelijke kennen. De Landbouwhuishoudkunde vormde de start van verwante vakgebieden die alleen in Wageningen gedoceerd werden. We hebben gezien dat deze juist veel meisjesstudenten trokken. Door de koppeling van de ingenieurstitel aan al deze studies, hebben juist vrouwen vaak uit te leggen dat zij in een maatschappelijke richting zijn afgestudeerd. Volgens henzelf ondervonden zij zowel last als profijt van deze titel. Zij konden zich voor laten staan op de exacte en technische vakken die zij hadden gedaan, maar zij moesten relatief meer moeite doen om te laten zien dat zij ook sociaal-wetenschappelijk veel in huis hadden.

Een 'groen' keurmerk

Het fundamentele verschil van Wageningen Universiteit met de technische hogescholen en algemene universiteiten ligt in haar historische wortels. Van oudsher is ze op een specifiek terrein gericht en heeft zij alle voordelen en beperkingen daarvan ondervonden. In Nederland was zij de enige instelling die de landbouwwetenschappen centraal stelde en zich als hogeschool dienstbaar maakte aan de ontwikkeling van de landbouwsector. Ondanks dat er op meerdere momenten in haar 85-jarig bestaan werd benadrukt dat zij een veel bredere reikwijdte had of wenste na te streven, is tot op heden onmiskenbaar te zien waar haar wortels liggen. De meeste wetenschapsgebieden, onderzoeksthema's en onderwijs-elementen verwijzen nog altijd naar landbouw, platteland en het daarop betrokken milieu; in hedendaagse bewoordingen: de agrarische productieketen en de groene ruimte. Vanwege de aard van deze gerichtheid komt steeds een aantal thema's terug, wanneer de missie van de universiteit ter discussie staat.

Een wezenlijke vraag die steeds ter tafel kwam en komt is de aansluiting van het wetenschappelijk onderzoek bij de praktijk. In de discussie staan de prioriteiten in de uitgangspunten op het spel. Terugkerende vragen gaan over de wetenschappelijke bijdrage vanuit Wageningen: fundamentele vernieuwing en/of aansluiten bij de behoeftes die worden geformuleerd door de betrokkenen. Welke criteria moeten gehanteerd worden, welke behoeftes zijn doorslaggevend, welk draagvlak is van belang en welke mogelijke effecten moeten worden ingecalculiseerd? Aansluiting bij de maatschappelijke praktijk vereist bovendien een multi-disciplinaire aanpak die zich al uit in de wijze waarop probleemsituaties worden gedefinieerd en bijvoorbeeld technische, politieke,

milieukundige, onderwijskundige of culturele aspecten gewogen dienen te worden. Velen beschouwen dit als typisch Wagenings. Een dergelijk aanpak sluit ook goed aan bij de overheersend praktijkgerichte ambities bij vrouwen. Deze multidisciplinaire aanpak, die ook aan algemene en technische universiteiten wel te vinden is, heeft in Wageningen een specifieke invulling gekregen. Deze is heel lang direct gericht geweest op vernieuwing in de landbouwsector en indirect op verbetering van de leefomstandigheden van mensen die daar op enigerlei wijze afhankelijk van waren via bijvoorbeeld hun inkomen, welzijn, natuur, voeding, verwerking of handel.

Vernieuwing in de landbouw werd tot voor kort geassocieerd met verdere professionalisering en institutionalisering van nieuwe diensten, die historisch gezien aan 'mannelijkheid' werden gekoppeld. Nieuw kader, competente agrarische ondernemers, leidinggevend in het onderzoek waren mannen, die op wetenschappelijke basis en volgens min of meer objectieve criteria bij de vernieuwing het voortouw konden nemen. Toch waren er ook meisjesstudenten in Wageningen. Boerendochters waren daartussen aanvankelijk niet te vinden. In Wageningen kwamen de mannelijke studenten in het algemeen uit een geheel ander milieu dan de vrouwelijke studenten. Dochters uit de stad, uit hoog opgeleide families, studeerden naast een meerderheid van boerenzonen.

De directe samenhang met een sector waarin het gezinsbedrijf overheerste, leidde zoals eerder besproken, wel tot een wetenschappelijke verbreding die grotendeels door, voor en met vrouwen werd ontwikkeld, maar die in eerste instantie als 'vrouwelijk' en 'complementair' aan het landbouwbedrijf werd beschouwd. Na de Tweede Feministische Golf is via vrouwenstudies het perspectief veranderd. Het veronderstelde harmoniemodel van de sekseverhoudingen in de landbouw en op het platteland is aan de kaak gesteld en daarbij zijn vele facetten van het genderonderzoek ingepast. Toen kwamen ook meer agrarische dochters studeren, overigens niet met een specifieke studiekeuze. In die zin heeft Wageningen Universiteit veel van de uitgestelde emancipatie van boerendochters ondervonden en daar een deel van haar groei aan te danken. Samen met de integratie van maatschappelijke aspecten in de technische opleidingen slaagde Wageningen Universiteit er dus sinds de jaren tachtig in qua breedte en qua percentage meisjesstudenten steeds meer op een algemene universiteit te gaan lijken, ook al was zij die geenszins.

Door het verschil in beheersstructuur is het van belang alert te blijven op wat elders aan methodiek wordt ontwikkeld om vrouwelijke afgestudeerden en gepromoveerden ook voor de wetenschap te behouden. Als enige universiteit in Nederland valt Wageningen Universiteit onder het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Door de relatieve uitzonderlijke positie is extra moeite vereist om in contact te blijven en gelijke tred te houden met de andere universiteiten. Juist de landbouw, het platteland, het daarbij betrokken milieu en verwante onderwerpen bieden wetenschappelijke vernieuwende uitdagingen voor multi-disciplinaire en integrerende benaderingswijzen. Er staan vele vrouwen in de Wageningse wachtkamer klaar die gezien hun studieachtergrond en ambitie aan de verdere ontwikkeling van Wageningen Universiteit en haar vakgebieden een creatieve invulling willen geven.

Internationale oriëntatie

Een groot deel van de specifieke ontwikkeling van de Landbouwhogeschool ligt op het internationale vlak. Vanaf 1918 was er een grote afdeling Koloniale landbouw. Tot aan de Tweede We-

reldoorlog kwam het merendeel van de mannelijke afgestudeerden voor deze studierichting naar Wageningen. Voor vrouwen was toen het tegendeel het geval.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam daar een kentering in. Op de eerste plaats kwamen vanaf de jaren vijftig ook enkele meisjes uit het buitenland aan de Landbouwhogeschool studeren. Rond 1960 richtten internationale en Surinaamse studenten eigen studentenclubs op. De laatste vijftien jaren is er een gestage groei te zien van M.Sc.-studenten en Ph.D.-kandidaten uit alle delen van de wereld. Zij komen soms na jaren werkervaring voor verdere studie naar Wageningen. Onder hen zijn veel vrouwen.

Vanaf de jaren zeventig en tachtig kregen ook vrouwen in de tropische studierichtingen aandacht, nadat was onderkend dat zij een belangrijke doelgroep vormden als Wageningen wilde bijdragen aan de verhoging van de landbouwproductie, armoedebestrijding, beschikbaarheid van voldoende voedsel en de opbouw van alternatieve bestaansmogelijkheden op het platteland. Vele Wageningse vrouwen hebben sinds de jaren zeventig hun weg naar projecten in Derde Wereldlanden gevonden. Omdat onder de eigen bevolking meer – onder andere in Wageningen – opgeleide mensen zijn, worden buitenlanders steeds minder op het directe projectniveau ingezet. Dat geldt ook voor vrouwenprojecten, die in het algemeen door vrouwen werden geleid. Door deze verschuiving is het coördinerende en beleidsbepalende werk van de internationale organisaties in een wereld met een steeds ingrijpender globalisering belangrijker geworden. Gender mainstreaming staat bij de grotere organisaties hoog op de agenda. Zij stellen dat gender mainstreaming in hun werk niet geloofwaardig kan overkomen als de eigen organisatie daar ook niet serieus aan werkt. Het is algemeen bekend uit de cijfers en discussies dat het ook in deze organisaties nog altijd meer wens dan realiteit is.

7.3 Een afgeronde emancipatie? Cijfers en draagvlak

In 1974 verscheen de eerste studie om de positie van vrouwen aan de Landbouwhogeschool te traceren. Deze studie bracht een ongelijkwaardige positie aan het licht. In dit onderzoek ging de meeste aandacht uit naar de studenten. Achteraf gezien is hun emancipatie in veel opzichten geslaagd, zoals in de eerste paragraaf nog kort werd samengevat. Het is moeilijk na te gaan in welke mate de maatregelen om meer meisjes te trekken voor een studie in Wageningen tot het succes hebben bijgedragen. Vast staat dat ze zijn gekomen en in het algemeen een positief beeld van Wageningen Universiteit blijken te hebben. Wat daarentegen verdere aandacht verdient, is een analyse van de mogelijkheden en problemen in hun latere beroepsleven. Zij kiezen namelijk vaak richtingen waarin het moeilijk is een goede baan te vinden. Bovendien zijn ze geneigd te veronderstellen dat de genderverhoudingen tussen studenten onderling vergelijkbaar zijn met wat zij later in een werkkring zullen aantreffen, ook al wijzen vele studies er op dat dit in de meeste door hen gekozen beroepssferen vooralsnog niet het geval is. De positieve inschatting van hun eigen inbreng als student doet veronderstellen dat zij zich in universiteitscommissies en andere organisaties gelijkwaardig behandeld voelen. Er is nu onvoldoende tijd geweest om dit nader met hen te onderzoeken. Ook zijn we nog benieuwd naar hoe zij het vinden dat zij van relatief weinig vrouwen onderwijs en begeleiding krijgen. Verder onderzoek is gewenst.

Met het vrouwelijk wetenschappelijk personeel ging het minder voorspoedig. In de studie van 1974 werd het achterblijven van het aantal vrouwen in het wetenschappelijk personeel vooral in de context van de vrouwenarbeid in het algemeen geplaatst. Met name de problemen die de combinatie van huwelijk, kinderen en arbeid opleverden, kwamen op de voorgrond. Algemene arbeidsbepalingen vanuit de overheid zijn met succes aan Wageningen Universiteit doorgevoerd. In het algemeen wordt veel gebruik gemaakt van mogelijkheden tot deeltijdarbeid, kinderopvang, ouderschaps- en zorgverlof. Ook is telewerken in beperkte mate mogelijk gemaakt.

Ondanks de inspanningen van emancipatiecommissies en emancipatiemedewerksters, ondersteund door onderzoek bij vrouwenstudies, hebben discussies over personeelswerving en maatregelen voor positieve discriminatie voor het wetenschappelijk personeel te weinig uitwerking gehad. Evaluaties constateerden een gebrek aan draagvlak op de werkvloer. Het meest zichtbaar is dat in het percentage vrouwelijk personeel met vaste betrekkingen. Sinds 1986 is dit percentage weinig veranderd.

Op dit moment wordt veel verwacht van gender mainstreaming. Gender mainstreaming gaat uit van integraal beleid, maar dan in alles en altijd. Het impliceert dat van alle beleidsvoorstellen en te nemen maatregelen wordt bekeken hoe die ertoe kunnen bijdragen om gender-ongelijkheid op te heffen en ongewenste gender-effecten te voorkomen. Dat vereist ook zodanige statistische registraties, dat de relevante gender gegevens gemakkelijk opvraagbaar en toegankelijk zijn. In deze richting werken de EU en de landelijke overheden nu samen; in Nederland is de opdracht doorgespeeld naar de VSNU. In hoofdstuk drie is aangegeven welk beleid Wageningen Universiteit voert en welke verbeteringen daarin nog kunnen worden doorgevoerd. Deskundigen benadrukten dat een nauwkeurige afstemming nodig is tussen de directies, afdelingen HRM en de werkvloer, wil gender mainstreaming slagen. Inzicht in de situatie is onontbeerlijk om dat effectief te kunnen doen.

In het kader van dit onderzoek, dat in de eerste plaats verkennend is geweest, is veel nieuwe informatie verzameld, ook kwantitatief, en zijn reeds bekende gegevens opnieuw gerangschikt en geïnterpreteerd. Met name voor de pioniersfase, toen de eerste vrouwen als assistent of als student binnenkwamen, is het beeld vrij scherp geworden en zijn de meeste vrouwen herkenbaar geportretteerd. Daarna is de macht van het getal gaan spreken en zijn de vrouwen veel meer als groepen in beeld gebracht. Er is op deze wijze een overzicht ontstaan dat op vele punten nog verdieping behoeft maar dat wel een totaalbeeld geeft van 85 jaar vrouwen aan Wageningen Universiteit en haar voorlopers. Op deze wijze hopen we dat dit boek niet alleen het fundament zal vormen voor voortgezet onderzoek maar ook een basis voor nieuw beleid.

Bijlagen

LIJSTEN

1 AFKORTINGEN

AIO	Assistent in Opleiding	NWO	Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek
ASV	Algemene Statenvergadering	OIO	Onderzoeker in Opleiding
AVSV	Amsterdamse Vrouwelijke Studentenvereniging	OKW	Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen
BVSV	Bond van Vrouwelijke Studentenverenigingen	PvdA	Partij van de Arbeid
EU	Europese Unie	RKSV	Rooms Katholieke Studentenvereniging
FAO	Food and Agriculture Organization of the United Nations	SER	Sociaal Economische Raad
fte	full time equivalent	SSR	Societas Studiosorum Reformatorum
HBO	Hoger Beroepsonderwijs	UD	Universitair Docent
HBS	Hogere Burgerschool	UHD	Universitair Hoofddocent
HC	Huishoudcommissie	USV	Unitas Studiosorum Vadae
HRM	Human Resource Management	VHMO	Vorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs
IAC	Internationaal Agrarisch Centrum	VSNU	Vereniging van Nederlandse Samenwerkende Universiteiten
IMF	Internationale Monetaire Fonds	VVAO	Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding, sinds 1994
KgvL	Koninklijk Genootschap voor Landbouwwetenschap		Nederlandse vereniging van vrouwen met hogere opleiding
KLV	Koninklijke Landbouwkundige Vereniging	VWI	Vrouwennetwerk Wageningse Ingenieurs
KSV	Katholieke Studentenvereniging	VWO	Vorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs
KUCO	Kunstcommissie	Wastra	Wageningse Studentenraad
LCVS	Landelijk College voor Vrouwelijke Studenten	WHV	Wageningse Hogeschool Vereniging
LH	Landbouwhogeschool	wp	wetenschappelijk personeel
LUW	Landbouwniversiteit Wageningen	WSC	Wageningse Studenten Corps
MAKS	Management of Agro-ecological Knowledge and Social Change	WSKOV	Wageningse Studenten Koor- en Orkestvereniging
MO	Middelbare opleiding	WSTV	Wageningse Studenten Toneelvereniging
MPW	Stichting Maatschappelijke Plaats Wageningse afgestudeerden	WU	Wageningen Universiteit
M.Sc.	Master of Science	WUF	Wageningse Universiteits Fonds
NCSV	Nederlandse Christelijke Studentenvereniging	WUR	Wageningen Unversiteit en Research Centrum
NILI	Nederlands Instituut van Landbouwkundig Ingenieurs	WVSV	Wageningse Vrouwelijke Studentenvereniging
NSR	Nederlandse Studentenraad		

2 Tabellen en grafieken

Hoofdstuk 3

Tabel 3.1 Stagnatie van het aandeel vrouwen in de rang van assistent, 1928-1939.

Tabel 3.2 Vrouwelijk wetenschappelijk personeel, aantallen en percentages, 1918-2001.

Tabel 3.3 WU-contracten naar sekse, in aantal personen en fte's, 2000

Tabel 3.4 Vrouwelijk wetenschappelijk personeel, naar functie, per kenniseenheid en totaal, aantallen, 1994, 1998 en 2001.

Tabel 3.5 Aandeel vrouwen in het wetenschappelijk personeel, naar functie, per kenniseenheid en totaal, in percentages, 1994, 1998 en 2001.

Tabel 3.6 Vrouwelijk wetenschappelijk personeel met een LUW/WU-contract, in percentages van het totaal per rang, 1986-2001

Figuur 3.1 Promoties van vrouwen aan de WU, per vakgebied, 1918-2002 (1 sept)

Hoofdstuk 4

Tabel 4.1 Studenten naar soorten inschrijving, in totale aantallen en percentage vrouwen, per 1 dec. 1997-2001.

Tabel 4.2 Studenten per richting en in totaal, in aantallen, en aandeel vrouwen, in percentage, 1970-1992.

Tabel 4.3 Studierendement naar sekse, aantal eerstejaars en percentages van ooit behaalde examens, 1918-1959.

Hoofdstuk 5

Tabel 5.1 Verdeling van vrouwelijke studenten over Wageningse gezelligheidsverenigingen, in totaal aantal en percentages, 1966-1970.

Hoofdstuk 6

Tabel 6.1 Werkkring van Wageningse ingenieurs, naar arbeidsorganisatie en sekse, in percentages en totaal aantal, 1973-200

Tabel 6.2 Functies van Wageningse ingenieurs, ≥ 12 uur werkzaam, naar functieomschrijving en sekse, in percentages en totaal aantal, 1978-2001.

Tabel 6.3 Salaris van Wageningse ingenieurs, salarisklassen naar bruto jaarinkomen, 1973 1978 en 1988 en overeenkomstig bruto maandinkomen, naar sekse, in percentages en totaal aantal, 2001

Tabel 6.4 Wageningse ingenieurs met werk in het buitenland, naar sekse, in percentages en totaal aantal, 1983-2001.

Tabel 6.5 Partner- en gezinsgebonden loopbaanbeperkingen voor Wageningse ingenieurs, naar sekse, in percentages, 1978-1996.

Figuur 6.1 WU-ingenieurs met een betaalde baan, naar sekse, in percentages, 1973-2001.

Figuur 6.2 Organisatiegraad oud-studentes, naar periode van startjaar, in percentages, 1941-1996.

Bijlagen

Grafiek 1 Vrouwelijke eerstejaars, ingenieurs en gepromoveerden aan WU, in percentage van het totaal, 1918-2002.

Grafiek 2 Vrouwelijke eerstejaars, ingenieurs en gepromoveerden aan WU, in aantallen van het totaal, 1918-2002.

3 Vrouwelijk wetenschappelijk personeel, benoemd in de periode tot 1953*

van naam en vervulde functies

- 1907 P.J.F.(Nelly) Nieuwland, Scheikunde, ontslag in 1915.
- 1913 L.H. Baas Becking, Systematiek, ontslag in 1920.
- 1915 Ir. G.A.A.(Frida) Eversmann, Landbouwscheikunde, gedwongen detachering Regelingscie voor het landbouwproefveldwezen, Landbouwvoorlichtingsdienst 1935; overplaatsing Centraal Instituut voor Landbouwkundig Onderzoek, Rijksvoorlichtingsdienst 1939, overleden in 1941.
- 1918 H.L.G.(Helena) de Bruyn, Instituut voor Fytopathologie, na splitsing in 1921: Lab. voor Mycologie en Aardappelonderzoek (Ridder in de Orde van Oranje Nassau 1949), nog gepubliceerd tot in 1952.
I.(Ida) Luyten, hoofdassistente Plantenfysiologie, tijdens WO II huwelijk met prof.dr. S.C.J. Olivier, in 1952 nog werkzaam.
Dr. J.H.H.(Jikke) van der Meer, Instituut voor Fytopathologie, na splitsing in 1921: Lab. voor Mycologie en Aardappelonderzoek, gedwongen maar eervol ontslag in 1932.
M.C.(Martha) Versluys, Plantenfysiologie, ontslag in 1926.
M.W. Viets, Landbouwscheikunde, ontslag 1924.
- 1919 B.G.(Dina) Spierenburg, Plantenziektenkundige Dienst, pensioen in 1945.
Dr. L.C. Doyer, Rijkslandbouwproefstation voor Zaadcontrole, pensioen in 1949.
- 1921 Jonkvrouw O. van den Bergh, Houtteelt, ontslag 1922.
- 1926 Dr. A.M.(Annie) Hartsema, Plantenfysiologie, in 1961 nog werkzaam.
- 1927 Dr. L.C.P.(Loes) Kerling, Plantkunde, vertrek 1929, Lab. voor Mycologie en Aardappelonderzoek, 1946; vertrek als opvolger prof.dr. Johanna Westerdijk in 1952.
- 1928 Ir. L.(Lucie) Oelmeyer, tijdelijk contract tot 1929.
- 1929 Dr. C.A.(Cornelia, bijnaam Julia) Gouwentak, Plantkunde tot huwelijk met prof.dr. E. Reinders in 1938; tijdelijke contracten; lector Plantkunde in tijdelijke dienst 1945; hoogleraar Plantkunde (1956 tot 1963)/ Plantenfysiologie, ontslag in 1967.
Dr. H.(Helena) Vinkenborg, Microbiologie, ontslag in 1930.
- 1931 Dr. A.S. Timmermans, Lab. voor Bloembollenteelt, ontslag in 1933.
- 1935 Ir. E.(Ebeline) Huisman, Tuinbouwplantenteelt, ontslag in 1936.
- 1937 Ir. H.G.(Hester) Kronenberg, publicatie met prof.dr. A.H. Blaauw, Plantenfysiologie, 1952 werkzaam Instituut tot Veredeling van Tuinbouwgewassen.
- 1938 Ir. E.(Eltien) Krijthe, Tuinbouwplantenteelt, overleden in 1945.
Dr. J.(Jetske) de Zeeuw, Plantkunde; in 1975 nog werkzaam.
- 1939 Ir. J.M.(Marie) Baelde, Microbiologie, Instituut voor Onderzoek Verwerking van Fruit en Groenten 1940, overleden in 1945.
- 1940 Ir. N.(Neeltje) Krijthe, Plantenfysiologie, Centraal Instituut voor Landbouwkundig Onderzoek Wageningen 1950.
- 1941 Dr. M.P.(Marie) Löhnis, Microbiologie, nog werkzaam in 1955.
- 1944 Dr. D.E.(Dirkje) Reinders, werkzaam op het Instituut voor Plantenveredeling, (gehuwd met Bremer), niet in lijsten 1955, wel als gehuwde in 1961 werkzaam.
- 1945 Dr. A.(Alida) Jaarsveld, Plantenziektenkundige Dienst.
- 1948 Dr. Chr.J.(Chris) Gorter, Tuinbouwplantenteelt, hoofdmedewerker 1955, (Officier in de Orde van Oranje Nassau 1965), pensioen in 1966.
- 1949 Dr. S.(Saskia) Ferwerda, Docent Deens en Zweeds, in 1962 nog werkzaam.
Dr. J.A.(Johanna) Frahm-Leliveld, Tropische Landbouw, in 1961 nog werkzaam.
- 1950 Dr. B.D.E.(Blanche) Gaillard, Fysiologie der dieren, in 1961 nog werkzaam
- 1952 Prof. drs. C.W.(Mien) Willinge Prins-Visser, hoogleraar Landbouwhuishoudkunde, overleden in 1977.

* Deze lijst is niet volledig omdat niet alle gegevens beschikbaar waren. Aanvullende gegevens of correcties zijn welkom.

4 Vrouwelijke hoogleraren met hun leeropdracht, 1918-2003

Geen eindaartal betekent op 1 januari 2003 nog in functie.

- Drs. C.W. (Mien) Willinge Prins-Visser, hoogleraar 1952-1977
De landbouwhuishoudkunde
- Dr. C.A. (Cornelia, bijnaam Julia) Reinders-Gouwentak, lector 1945-1956, hoogleraar 1956-1967
De plantkunde
- Dr. C. (Clio) Presvelou, hoogleraar 1978-1989
De huishoudkunde
- Dr. G. (Geertje) Thomas-Lycklama à Nijeholt, bijzonder hoogleraar (vanwege Wageningenfonds*) 1979-1984
De maatschappelijke stromingen, in het bijzonder gericht op de emancipatie van de vrouw, zowel in het westen als het niet-westen
- Dr. L.P.M. (Lucy) Timmermans, lector 1972-1980, hoogleraar 1980-1993
De algemene dierkunde
- Dr. W.A. (Wija) van Staveren, bijzonder hoogleraar (vanwege de Stichting Voeding Nederland) 1988-
De voeding van de oudere mens
- Dr. J. (Anneke) van Doorne-Huiskes, bijzonder hoogleraar (vanwege het Wageningenfonds*) 1988-1993
Vrouwen in arbeidsorganisaties
- Dr. C. (Christa) Heyting, hoogleraar 1989-
De generatieve en somatische celgenetica
- Dr. C. (Constantina) Safilio-Rothschild, hoogleraar 1989-1994
De emancipatiekunde en vrouwenstudies (sinds 1990: Vrouwenstudies in de landbouw)
- Dr. ir. L.O. (Louise) Fresco, hoogleraar 1991-1997, Tropische Plantenteelt
distinguished professor 2001-2004
- Dr. A. (Anke) Niehof, hoogleraar 1993-
De sociologie van het huishouden / Sociologie van consumenten en huishoudens
- L.F. (Linden) Vincent M.Sc., hoogleraar 1994-
Irrigatie en waterbouwkunde
- Dr. P.L. (Patricia) Howard, hoogleraar 1995 Vrouwenstudies in de landbouw,
Genderstudies in agriculture and rural development, researchhoogleraar 2000-
- Dr. H. (Henriëtte) Maassen van den Brink, hoogleraar 1996-1999
De economie van het huishouden
- Dr. M.J.A. (Marja) Margadant-van Arcken, bijzonder hoogleraar 1996-1999
Natuur- en Milieueducatie
- Dr. ir. I.M.C.M. (Ivonne) Rietjens, persoonlijk hoogleraar 1997-2000, hoogleraar 2000-
Toxicologie
- Dr. L.E.M. (Louise) Vet, persoonlijk hoogleraar 1997-1999/2000 Entomologie,
bijzonder hoogleraar (vanwege de KNAW) 1999/2000 Evolutionaire ecologie
- Dr. ir. A.H.C. (Ariena) van Bruggen, hoogleraar 1999-
Biologische bedrijfssystemen
- Dr. ir. A.J. (Akke) van der Zijpp, hoogleraar 2000-
Dierlijke productie systemen
- Dr. L.E. (Leontine) Visser, hoogleraar 2001-
Rurale ontwikkelingsociologie
- Dr. A. (Annemie) Emons, persoonlijk hoogleraar 2002-
De plantencelbiologie
- Dr. L.J. (Lynn) Frewer, researchhoogleraar 2002-
Voedselveiligheid en consumentengedrag

* vanaf 1991 Wageningen Universiteits Fonds (WUF)

5 Vrouwelijke studenten tot 1953, per jaar van inschrijving, namenlijst met basisdata

Jaar	Initialen	Roepnaam	Voorvoegsel	Naam	Geb. jaar	Richting ***	Ir.
1901	E.H.A.	Elise		Berkhout*	1882	NL	1904
1904	E.C.	Betsy	van	Goor*	1885	NT	06/07
	P.J.F.	Nelly		Nieuwland*	1882	LS	06/07
1910	M.A.			Engel*	1892	NL	1913
	G.A.A.	Frida		Eversmann**	1890	LS + NL	1914/19
1911	M.E.			Valexon (Valeton?)	1894	T	
1915	E.R.	Betsy		Veth*	1894	T	1918
1916	J.H.	Pop	de	Mandt*	1898	T	
1917	N.W.	Nans	van	Embden*	1899	T	
	V.R.	Nini		Rahder	1898	KL	
	A.C.	Anna		Tavenraat*	1897	T	
1918	J.F.A.	Jeanette		Dijckmeester	1891		
	N.G.	Nancy		Hoek*	1901	KL-lbk	sep '21
	E.	Elke		Schrijver	1899	T	
1919	G.A.I.	Truus		Job	1902	T	okt '24
	G.M.	Zus		Joustra	1900	T	okt '24
	W.R.	Willy		Roodenburg	1899	T	mei '24
	W.J.M.	Nan		Schummelketel	1900	L -> T	
1920	C.G.	Cornelia	de	Haas	1903	?	
1921	J.A.M.	Johanna		Pauwen	1902	L	
	A.H.C.L.	Adriana		Rink	1901	T	
1922	M.	Margaretha		Goedhart	1902		
	A.M.T.	Annette		Juynbol	1899	T	
	C.A.P.	Catherine		Ossewaarde-Berkhemer	1897	KL -> TB	
1923	W.E.	Wilhelmina	van	Gulden	1904	T	
	L.J.M.	Lucie		Oelmeyer	1906	KL	sep '28
1924	A.	Anna		Haremaker	1904	T	jan '30
1925	M.M.	Margaretha B'sse	van	Hoëvell	1907	T	
	G.	Geertruida	van	Ijzeren	1908	T	
	P.H.	Philippine	ten	Sijthoff	1905		
1926	H.	Hermien	van	Straaten	1906	T -> KL	feb '33
1927	G.J.M.	Ina	van	Bredehoff de Vicq van Oosthuizen	1906	T	sep '34
	E.	Eltien		Krijthe	1909	T	feb '34
	N.	Neel		Krijthe	1909	T	juli '34
	F.	Frederika	van	Strik	1910	T	
1928	E.	Ebeline		Huisman	1910	T	feb '34
	N.C.A.	Neeltje		Lodder	1910	T	feb '34
	M.W.	Maria		Verhaar	1907	T	okt '33
	M.C.	Maria		Voogd	1910	T	
	J.	Jenny		Zaaijer	1910	T	
1929	J.M.	Johanna	van	Waveren	1910	T	sep '35
1930	E.A.	Elisabeth		Hissink	1910	T	jan '36
	H.G.	Hester		Kronenberg	1912	T	sep '36
1931	J.	Johanna		Jongmans	1911	T -> KL	
	J.H.	Juut	ter	Kuile	1912	T	jun '39
	G.	Grietje		Sevenster	1913	L	jan '38

	K.	Karo		Wieringa	1913	T	jan '37
1932	C.E.	Catharina	de	Monchy	1914	T	
	R.J.	Romunde		Sissingh	1914	T	
	D.C.	Dorothea		Wisse	1914	T -> L	
1933	J.M.	Marie		Baelde	1910	T	jan '40
	M.	Martha		Bakker	1911	T	jan '41
	J.F.A.	Jeikeliena		Huizinga	1913	T -> L	jan '43
1934	M.W.	Riet		Knol	1914	T	
	C.L.H.J.E.A.	Tine		Koenings	1915	L	jan '50
1935	M.N.I.	Marie	de	Boer	1915	T	
	A.L.	Adelaide	du	Celliéé Muller	1916	T	
	S.M.	Sara		Haspers	1910		
	A.Th.J.	Annet	van	Schaik	1916	T	apr '43
1936	A.I.	Annie	van	Acker	1918	L	
	A.H.	Annie	van	Veen	1917	LI	sep '45
	F.Th.	Francina		Verschuur	1917	T	
1937	M.H.S.	Margaretha		Beijen	1919	T	
	A.	Aleida		Hoeufft	1917	T	
1938	Z.	Zoja		Kuleschka	1917	T	jan '43
	J.A.	Janny		Bakhuis	1920	T -> L1	jan '53
	E.	Ellen		Dwars	1921	B	
	J.W.	Johanna	van	Royen	1921	T -> L	
	A.C.	Annie		Westerhof	1920	T -> LI	jan '46
1939	E.J.	Elisabeth		Berghuijs	1921	L	
	G.W.F.	Gerarda		Hespen	1914	tot promotie	
	A.	Alie		Munneke	1921	L	
	J.M.	Jetske		Nauta	1920	T	
	S.	Susanna		Pfeiffer	1920	T	
1940	N.E.	Nelly		Adolf	1919	T	
	W.C.	Wil		Benders	1920	T -> L	
	H.	Hillegonde		Boscher	1919	L	
	G.	Zusje		Brückmann	1918		
	H.B.			Hallegraeff	1919	T	
	W.	Wilhelmina		Haverkamp Begemann	1920	B -> L	
	A.	Antoinette		Hoetink	1921	T	
	H.M.	Hendrika		Knape	1921	L	
	S.	Sentina		Minderhoud	1918	L	
	B.	Bertha		Quartero	1921	L	
	S.	Sjoerdije		Terpstra	1920	L	
	E.T.B.	Elisabeth		Versteegh	1923	T	
1941	H.M.E.	Lenie		Barendsen of Barendson?	1921	T	apr '49
	G.M.			Bijtel	1922	L	
	M.	Mies		Boer	1921	T	okt '50
	J.H.	Jeanne		Cretier	1922	T->L	
	J.C.W.	Co		Dijken	1922	T	jun '52
	H.	Henny	van der	Eb	1924	T	juli '49
	M.I.	Inge		Froger	1921	T	okt '48
	J.N.	Jeannet		Heringa	1922	T	juli '49
	L.	Lize		Koopman	1923	T	okt '48
	W.A.	Wiesje		Vos	1922	T	
	J.T.	Jeanne	de	Vries	1923	T	okt '48

	M.C.	Mathilde		Zwaan	1922	T	
1942	S.C.	Suus	van	Altena	1923	T-> I	jan '52
	A.C.M.	Antje		Baars	1924	L	
	G.S.	Sophie		Barbas	1923	L	jan '50
	M.T.A.	Maria	van de	Bilt	1926	T	
	D.	Dolly	de	Boer	1922	T->TL	
	J.	Johanna		Brouwers	1912	T	
	E.	Eef		Burger	1923	L	okt '50
	A.M.	Alberdina	van	Delden	1922	T	
	C.	Cock		Dröge	1923	L-> T	okt '50
	G.	Gees		Groenewold Vedder	1924	T> LI	jun '52
	C.J.	Catharina		Kerssemakers	1923	T	
	M.	Mieke		Kluft	1921	T	
	F.	Femke		Last	1923	T	
	A.J.	Ada		Loder	1925	T-> KL	
	M.C.	Machtilda		Scherft	1923	T	
	G.	Grietje		Sinneman	1924	L	
	L.P.	Loesje		Slokker	1922	L	
	M.C.	Marion		Steijn	1920	T	
	S.	Gina		Wagenaar	1924	T-> TLI	jan '51
1945	E.	Elly	de	Boer	1925	T-> L	
	M.S.M	Mies		Bosman	1925	Medic.	
	B.	Betty		Bot	1925	T	
	I.	Ida		Bruining	1926	T	
	P.M.	Petronella		Burwinkel	1925	T-> B	
	H.C.	Henriëtte		Dagnelie	1925	T	
	E.F.	Elze		Gouwe	1925	T	
	A.	Aagje		Hannema	1924	L	
	F.B.	Berny		Hardick	1926	L->TLIII	sep '53
	L.N.	Leuntje		Hartog	1924	L	
	W.C.	Willy		Kluvers	1923	T	
	T.L.	Tanny		Lindenbergh	1926	L-> T	jan '51
	L.	Lena		Maas	1926	T	
	T.L.	Taetske		Nederlof	1924	KL	
	J.E.	Annetje		Rosskopf	1924	T	
	M.E.	Margaretha		Seyd	1924	T	
	S.	Sybrig		Siebenga	1926	L-> T	
	L.E.	Lous	van	Straaten	1922	B	jan '51
	G.H.	Geertruida		Ubbens	1924	T	
	H.C.	Hatty	van de	Water	1926	T	sep '51
1946	M.A.F.	Maria		Baert	1922	T	
	A.C.H.	Auguste		Kessler	1924	L	
	P.J.E.	Nell		Post	1924	T->TLI	jun '53
	G.	Gerda		Postma	1925	T-> B	
	J.C.W.	Johanna		Rübsam	1924	L-> T	
	A.V.	Ankie		Schophuys	1927	TB->TI	jun '53
	L.	Gina		Sloots	1928	LI	jan '57
	H.S.	Hindle		Swartenberg	1925	TI	sep '52
	M.J.	Mathilde		Tierie	1925	L-> T	
	G.	Gerda		Verschoor	1928	TI	jan '54
	H.G.	Hanneke	de	Voogd	1924	T	

	M.	Mary	Warmoltz	1928	L	
	A.C.	Annie	Wiersema	1927	LI	jan '54
	J.	Jaqueline	Wolfers	1926	L -> TL	
1947	A.W.	Aleida	Barends	1928	T	
	R.	Rietje	Buurman	1929	T	
	A.C.	Anneke	Corts	1926	TL -> T	
	B.	Bernardijn	Hartelust	1928	L->TII	jan '55
	H.A.	Hendrina de	Hondt	1928	T -> TL	
	P.J.M.	Coby van	Nijnatten	1922	L	
	L.H.	Leonie de	Roo de la Faille	1929	LV	jan '56
	M	Flipje/Tineke	de	Roon	1929	LIII sep '54
	G.N.	Giok Nio	Tan	1925	T	
	A.A.	Toos	Valk	1929	T / VI	jan '59
	J.	Jitske de	Vries	1928	L	
1948	J.C.	Juul	Albarda	1929	T	
	S.J.	Hansje van	Beeck Calkoen	1929	TI	jan '58
	H.A.	Henny	Brons	1930	TI	apr '56
	A.A.	Adri ter	Cock	1925	T	apr '58
	W.	Wendelien van	Dunné	1929	T -> I	jun '57
	L.J.	Lydia	Langhout	1924	L	
	J.J.	Jos	Leemans	1926	T	
	G.	Grietje van	Randen	1929	L / I	sep '57
	J.	Jopie	Timmers	1929	L	
	J.P.	Jen	Volker	1930	T -> L	
1949	M.	Mieke	Backer	1930	T	
	J.P.	Joop	Baretta	1927	T->TLIII	sep '53
	J.J.	Tineke	Boddé	1930	T	
	D.A.	Dieuwerke	Hekma	1931	L	
	E.W.	Eef	Kruizinga	1925	T	
	H.	Peen van der	Mark	1931	T	
	C.C.A.	Christel	Martin	1929	T->L->Tl	
	L.E.M.	Wiesje	Meier	1930	TI	jan '57
	M.T.	Mieke	Tukker	1931	T	
	N.J.	Nelly	Vos	1930	T1	apr '57
	H.E.	Els van der	Zwaan	1926	T->L	
1950	L.W.	Louiske	Berdenis van Berlekom	1931	B	
	E.J.	Betty	Booij	1930	T, VI	jun '60
	L.	Mineke	Broeksema	1931	-	
	N.	Nora	Constandse	1932	T->TL->X	jun '57
	L.J.	Loekie	Davids	1931	TI	jan '58
	M.C.H.	Marianne van der	Meulen	1930	L>TI	jan '57
	H.M.	Minke	Schenk	1931	LIV	jan '58
	C.A.M.M.	Stans van	Straelen	1934	L->T	1973
	M.	Marijke	Struijk	1931	T	
	L.C.	Lena	Vogelaar	1933	-	
	C.E.	Clara	Willinge Prins	1931	LIV	jun '57
1951	A.J.	Antien	Baars	1934	L -> XXI	jan '60
	G.	Gees	Benedictus	1931	I -> XXII	sep '59
	E.	Ollie de	Boer	1929	T, XIII	sep '61
	J.	Ans	Heijting	1932	T / VI	jan '59
	N.C.	Nineke	Hissink	1931	T -> TL	

	E.J.	Bep	de	Jongh	1931	TI	jun '58	
	A.	Anneke		Kaars Sijpesteijn	1933	T		
	S.	Sonja		Oldenboom	1932	B		
	P.C.	Pieternel		Riemens	1934	VI	apr '59	
	G.K.T.	Gisela		Schade	1927	T		
	H.	Hetty		Zimmer	1931	-->L		
1952	C.E.M.	Christy		Berkholst	1928	TLI / II	jun '60	
	W.G.	Wilhelmina			Bles	1933	LIV	
	F.A.	Froukje		Bosma	1934	XXI	sep '58	
	J.N.A.	Jantje		Gastman	1933	LIV		
	L.M.	Lien	van der	Giessen	1931	-->T		
	M.	Marijke		Hofland	1934	-		
	M.L.	Marijke		Hoogerwerf	1933	-->VI	jan '64	
	C.	Lieteke		Jansen Eijken Sluijters	1933	T		
	W.A.	Wietske		Jongbloed	1932	- ->T / VI	apr '59	
	H.J.	Rix		Knop	1933	T -> XIV	apr '60	
	G.	Geertje	van	Kuijk	1934	-		
	W.T.	Wil		Muller	1932	I -> TL		
	C.W.	Tineke		Roosenschoon	1932	VI	apr '59	
	K.J.	Kitty	van	Spreekens	1932	- -> XXI	mei '60	
	D.A.	Dini	de	Vries	1932	-> XXII	jun '59	
	P.J.	Nelleke	van	Weijnsbergen	1933	-		
	A.M.	Annemarie	van	Welsenens	1927	T		
	A.	Agaath		Westenberg	1934	T (VI)	jan '59	
	L.	Betteke		Wuestman	1934	- ->T -> XIII	sep '62	
1953	H.	Nine	van	Albada	1935	T -> XXII	apr '61	
	A.	Antoinette	de	Boer	1934	-		
	A.R.	Ank		Bolhuis	1935	-		
	A.F.	Anna Froukje			Bosma	1931	XXII	juli '59
	E.M.	Etta		Brands	1930	XXII	sep '65	
	A.M.	Annie		Brink	1933	XXII		
	L.T.M.	Louwien		Dijksterhuis	1934	XXII		
	A.M.S.	Annemie		Douwes Dekker	1935	IX	jan '62	
	P.M.	Pia		Drenth	1934	XXI	jun '60	
	Anneke	Annet	van der	Ende	1933	XXI	sep '61	
	G.	Grietje		Goodijk	1929	XXI		
	J.A.	Janna		Groenewolt	1934	B		
	M.	Inez		Huizinga	1934	-		
	M.J.C.L.	Marije		Huydts	1933	-, X	sep '63	
	A.H.	Antonia		Janssen	1931	-		
	M.G.	Greet	van	Kampen	1934	-		
	C.A.	Cecilia		Kloosterhuis	1909	XXI	jan '59	
	A.J.	Arendina	van	Konijnenburg	1934	TL		
	N.	Nini		Rodenburg	1933	-		
	P.C.G.	Paula		Schepel	1934	XXI		
	N.	Nel		Spanjer	1931	XXI	sep '60	
	A.	Annie		Stevelling	1934	I	jan '62	
	E.	Engbertine		Thobokholt	1933	-		
	D.J.	Doortje		Wiegman	1934	XIII	apr '62	
	A.	Anja		Wiersema	1934	I		

- * middelbare opleiding tot landbouwkundige (geen ingenieurstitel)
 - ** in 1914 afgestudeerd aan de Rijks Hogere Land- Tuin en Boschbouwschool, in 1919 aan de LH
 - *** Codes van de gevolgte studierichtingen:
- 1918
- L Landbouw
 - KL Koloniale Landbouw
 - T Tuinbouw
 - B Bosbouw
 - KB Koloniale Bosbouw
- 1935
- B Nederlandse bosbouw
 - LI Akker- en weidebouw
 - LIII Zuivelbereiding
 - LIV Landhuishoudkunde
 - LV Cultuurtechniek
 - TI Tuinbouwplantenteelt
 - TII Tuin- en landschapsarchitectuur
 - TB Tropische bosbouw
 - TL Tropische landbouw
 - TLI Tropische landbouwplantenteel
 - TLIII Tropische landhuishoudkunde
- 1956
- I Akker- en weidebouw
 - II Tropische landbouwplantenteelt
 - VI Tuinbouwplantenteelt
 - IX Landhuishoudkunde
 - X Tropische landhuishoudkunde
 - XIII Tuin- en landschapsarchitectuur
 - XIV Plantenveredeling
 - XXI Huishoudwetenschappen (technische richting)
 - XXII Huishoudwetenschappen (sociaal-economische richting)

6 Vrouwelijke doctoren in de landbouwwetenschappen of in de landbouw- en milieuwetenschappen, gepromoveerd aan de LH en de LU tijdens de eerste 75 jaar (1918-1993)

- 1954 **Wagenaar, S.**, A preliminary study of photoperiodic and formative processes in relation to metabolism, with special reference to the effect of night temperature. Promotor: Dr. E.C. Wassink.
- 1961 **Schaik, T.F.S.M. van**, De betekenis van gezinsgrootte en geboortenummer voor de voeding en de voedings- en gezondheidstoestand van schoolkinderen. Promotoren: Dr. C. den Hartog; Dr. Ir. M.J.L. Dols.
- 1963 **Liem, A.S.N.**, De invloed van auxine, tryptofaan en enige anorganische zouten op de infectie van *Nicotiana glutinosa* met tabaksmozaïekvirus. Promotoren: Dr. Ir. J.P.H. van der Want; Dr. M.H. van Raalte.
- 1964 **Heijting, J.**, De invloed van temperatuur en licht op de groei en ontwikkeling van andijvie. Promotor: Dr. Ir. S.J. Wellensiek.
- 1969 **Bakker, J.G.**, Vegetatiekundig en oecologisch-geografisch onderzoek van het *Quercion robori-petraeae* in de Nederlandse zandgebieden ten Zuiden van de Waal. Promotor: Dr. H.J. Venema.
- 1971 **Balkema, G.H.**, Chimerism and diplontic selection. Promotor: Dr. Ir. J.H. van der Veen.
- 1972 **Muiswinkel-Voetberg, H. van**, Binding of small molecules to lipoamide dehydrogenase. Promotor: Dr. C. Vee-ger.
Dieleman-van Zaayen, A., Mushroom virus disease in the Netherlands : symptoms, etiology, electron microscopy, spread and control. Promotor: Dr. Ir. J.P.H. van der Want.
- 1974 **Assink, A.M.**, Lokalisatie van de RNA-replicatie van cowpea-mozaïekvirus. Promotoren: Dr. A. van Kammen; Dr. Ir. J.P.H. van der Want.
Hänisch ten Cate, C.H., Abscisic acid in flower bud pedicels in begonia. Promotor: Dr. J. Bruinsma.
- 1976 **Sloet van Oldrutenborgh, C.J.M.**, Duinstruwelen in het Deltagebied. Promotor: Dr. M.F. Mörzer Bruyns.
Cramwinkel-Weeda, C.J., Communes en communewebingen : een literatuurstudie. Promotor: Dr. G.A. Kooy.
- 1977 **Wilde-Duyfjes, B.E.E. de**, A revision of the genus *Allium* L. (Liliaceae) in Africa. Promotor: Dr. H.C.D. de Wit.
met lof
Westmaas-Jes, M.M., Naar strategieën van voedingsvoorlichting : een evaluatie- en literatuuronderzoek. Promotor: Dr. Ir. A.W. van den Ban.
- 1978 **Kleijn-de Vrankrijker, M.W. de**, Gehandicapten wel geteld : lichamelijk gehandicapten 1971/1972. Promotoren: Dr. E.W. Hofstee; Dr. C.P. Dubbelman.
Boer-de Jeu, M.J. de, Megasporeogenesis : a comparative study of the ultrastructural aspects of megasporeogenesis in *Lilium*, *Allium* and *Impatiens*. Promotoren: Dr. J.L. van Went; Dr. M.T.M. Willemse.
Reitsma, T., Wind-profile measurements above a maize crop. Promotor: Dr. Ir. J. Schenk.
- 1979 **Dessing, E.G.M.**, Onderweg naar een wetenschappelijke methode voor ruimtelijke ordening. Promotor: Ir. W.J.G. van Mourik.
Jurkovicova, M., Characterization of nuclear polyhedrosis viruses obtained from *Adoxophyes orana* and from *Batrachia brassicae*. Promotor: Dr. Ir. J.P.H. van der Want; Dr. Ir. D. Peters.
Viegas, W.S., The effect of genes on A and B chromosomes of a number of *Triticinae* on meiotic behaviour in *Triticum aestivum* and its hybrids with related species. Promotor: Dr. Ir. J. Sybenga.
Huber, R., Proteins synthesized in tobacco mosaic virus infected protoplasts. Promotor: Dr. A. van Kammen.
- 1980 **Dellaert, L.M.W.**, X-ray- and fast neutron-induced mutations in *Arabidopsis thaliana* and the effect of dithiothreitol upon the mutant spectrum. Promotor: Dr. Ir. J.H. van der Veen.
Beuckens-Vries, M., Toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin. Promotor: Dr. G.A. Kooy.
Stasse-Wolthuis, M., The effects of various sources of dietary fibre on cholesterol metabolism and colonic function in healthy subjects. Promotor: Dr. J.G.A.J. Hautvast.
Franssen, J.M., Phototropism in seedlings of sunflower, *Helianthus annuus* L. Promotor: Dr. J. Bruinsma.
- 1981 **Leffring, L.**, De bloemproductie van *gerbera*. Promotor: Dr. Ir. J. Doorenbos.
Vergouwen, L., Salt minerals and waters from soils in Konya [Turkey] and Kenya. Promotor: Dr. L. van der Plas.
Enger-Valk, B.E., Konstruktie van plasmiden met genen van het tryptofaan operon van *Escherichia coli* K12 als genetische kenmerken. Promotoren: Dr. A. van Kammen; Dr. P.H. Pouwels.

- Counotte-Potman, A.**, Homoaromatics as intermediates in the substitution reactions of 1,2,4,5-tetrazines with ammonia and hydrazine. Promotor: Dr. H.C. van der Plas.
- Jansen, A.E.**, The vegetation and macrofungi of acid oakwoods in the North-East Netherlands. Promotor: Dr. J.J. Barkman.
- Niphuis-Nell, M.**, Motivatie voor het ouderschap : een onderzoek naar de invloed van attitudes op het proces van gezinsvorming. Promotor: Dr. G.A. Kooy.
- Brussaard, J.H.**, Comparison of various cholesterol lowering diets in young healthy volunteers : effects on serum lipoproteins and on other risk indicators for cardiovascular diseases. Promotoren: Dr. J.G.A.J. Hautvast; Dr. M.B. Katan.
- 1982 **Zijpp, A.J. van der**, Genetic control of immune responsiveness in the chicken. Promotor: Dr. C.C. Oosterlee.
- Bandt, M.L. den**, Vrijwillig kinderloze vrouwen : verkenningen rond een keuze. Promotor: Dr. G.A. Kooy.
- MacLean-Pieper, C.S.**, Monoclonal antibodies to Herpes Simplex Virus type 2. Promotoren: Dr. A. van Kammen; Dr. A.C. Minson.
- 1983 **Wiersma, G.E.**, Cohabitation, an alternative to marriage? A cross-national study. Promotor: Dr. G.A. Kooy.
- 1984 **Kaplan, Y.**, The ecosystem of the Yahudia Nature Reserve with emphasis on dynamics of germination and development of *Quercus ithaburensis* decne. Promotoren: Dr. M.F. Mörzer Bruyns; G. Orshan.
- Hilhorst, M.H.**, Enzymatic reactions in reversed micelles. Promotoren: Dr. C. Veeger; Dr. N.C.M. Laane.
- Sicherer-Roetman, A.**, Een modelsynthese voor momilactonen : onderzoek naar de totaalsynthese van gbetaH-pimara-7,15-dienen. Promotor: Dr. Æ. de Groot.
- Akster, H.A.**, Muscle fibre types of fishes : structural and functional specialization. Promotoren: Dr. J.W.M. Osse; Dr. L.P.M. Timmermans.
- Hoogendoorn, J.**, Variation in time of ear emergence of wheat (*Triticum aestivum* L.) : physiology, genetics and consequences for yield. Promotoren: Dr. Ir. J. Sneep; Dr. R.B. Austin.
- 1985 **Methorst, G.J.**, Mannen en vrouwen van psychiatrische patienten : een onderzoek naar verschillen in ervaringen, huwelijksbeleving en psychisch welbevinden. Promotoren: Dr. G.A. Kooy; Dr. G.J. Mellenbergh; Dr. H.G.M. Rooymans.
- Staveren, W.A. Van**, Food intake measurements : their validity and reproducibility. Promotor: Dr. J.G.A.J. Hautvast.
- Boer, J.O. de**, Energy requirements of lean and overweight women, assessed by indirect calorimetry. Promotoren: Dr. Ir. A.J.H. van Es; Dr. J.G.A.J. Hautvast.
- 1986 **Strien, T. van**, Eating behaviour, personality traits and body mass. Promotoren: Dr. P.B. Defares; Dr. J.G.A.J. Hautvast.
- Schetgens, T.M.P.**, Identification and characterization of symbiotic genes on the *Rhizobium leguminosarum* pre sym-plasmid. Promotoren: Dr. A. van Kammen; Dr. R.C. van den Bos.
- Fresco, L.O.**, Cassava in shifting cultivation : a systems approach to agricultural technology development in Africa. Promotoren: Dr. Ir. M. Flach; Dr. Ir. N.G. Röling. **met lof**
- Kraak, H.L.**, Phytochrome and greening in etioplasts. Promotoren: Dr. W.J. Vredenberg; Dr. R.E. Kendrick.
- Rookus, M.A.**, Body mass index in young Dutch adults : its development and the etiology of its development. Promotoren: Dr. J.G.A.J. Hautvast; Dr. P. Deurenberg.
- Rietjens, I.M.C.M.**, Ozone and nitrogen dioxide : a study on mechanisms of toxic action and cellular defense. Promotoren: Dr. J.H. Koeman; Dr. G.M. Alink.
- 1987 **Claassen, P.A.M.**, Acetate metabolism in *Thiobacillus versutus*. Promotoren: Dr. A.J.B. Zehnder; Dr. W. Harder.
- Govers, F.**, Nodulin gene expression in the developing pea root nodule. Promotoren: Dr. A. van Kammen; Dr. T. Bisseling.
- Rietveld-Piepers, B.**, The development of egg-laying behaviour and nest-site selection in a strain of white laying hens. Promotoren: Dr. P.R. Wiepkema; Dr. Ir. E.H. Ketelaars.
- Leenstra, F.R.**, Fat deposition in a broiler sire strain. Promotoren: Dr. Ir. R.D. Politiek; Dr. Ir. E.H. Ketelaars.
- Tuazon, M.A.G.**, Maternal energy requirements during pregnancy of rural Philippine women. Promotoren: Dr. J.G.A.J. Hautvast; Dr. Ir. J.M.A. van Raaij.
- Kleijn, J.M.**, Interfacial electrochemistry of colloidal ruthenium dioxide and catalysis of the photochemical generation of hydrogen from water. Promotoren: Dr. J. Lyklema; Dr. H.P. van Leeuwen.

- Stanghellini, C.**, *Transpiration of greenhouse crops : an aid to climate management*. Promotoren: Dr.Ir. J. Schenk; Dr.Ir. G.P.A. Bot.
- Fransen, J.J.**, *Aschersonia aleyrodis as a microbial control agent of greenhouse whitefly*. Promotoren: Dr. J.C. van Lenteren; Dr.Ir. J. Dekker.
- 1988 **Lefevere, K.S.**, *Extrinsic and intrinsic control of diapause termination in the Colorado potato beetle*. Promotoren: Dr. L.M. Schoonhoven; Dr. C.A.D. de Kort.
- Janse, J.**, *Generative transmission of the translocation chromosome in tertiary trisomics of rye : genetic and physiological aspects*. Promotor: Dr.Ir. J. Sybenga.
- Groot, C.P.G.M. de**, *Energy metabolism of overweight women before, during and after weight reduction, assessed by indirect calorimetry*. Promotoren: Dr.Ir. A.J.H. van Es; Dr. J.G.A.J. Hautvast.
- Luyten, H.**, *The rheological and fracture properties of Gouda cheese*. Promotoren: Dr.Ir. P. Walstra; Dr.Ir. T. van Vliet. **met lof**
- Meesters, T.**, *The function of vesicles in the actinomycete Frankia*. Promotoren: Dr. A.J.B. Zehnder; Dr. A.D.L. Akkermans.
- Koelen, M.A.**, *Tales of logic : a self-presentational view on health-related behaviour*. Promotoren: Dr.Ir. N.G. Röling; Dr. G.J. Kok.
- Adamse, P.**, *Mutants as an aid to the study of higher plant photomorphogenesis*. Promotoren: Dr. W.J. Vredenberg; Dr. R.E. Kendrick.
- Zoon, P.**, *Rheological properties of rennet-induced skim milk gels*. Promotoren: Dr.Ir. P. Walstra; Dr.Ir. T. van Vliet.
- 1989 **Dijst, G.**, *The effect of chemical haulm destruction and haulm pulling on potato black scurf caused by Rhizoctonia solani AG-3*. Promotoren: Dr.Ir. J. Dekker; Dr.Ir. L.J. Turkensteen.
- Post, G.B.**, *Nutrition in adolescence : a longitudinal study in dietary patterns from teenager to adult*. Promotoren: Dr. J.G.A.J. Hautvast; Dr. W.A. van Staveren.
- Roos-Klein Lankhorst, J.**, *Visualisering van veranderingen in het landschap : een computer-ondersteund ontwerpinstrument voor de (landschaps)architect*. Promotoren: Ir. M.S. Elzas; Ir. M.J. Vroom.
- Tijdens, K.**, *Automatisering en vrouwenarbeid : een studie over beroepssegregatie op de arbeidsmarkt, in de administratieve beroepen en in het bankwezen*. Promotor: Dr. A.L. Mok.
- Mantz-Thijssen, E.L.**, *Besturen van besluitvormingsprocessen in het openbaar bestuur : een op de procesbenadering gebaseerd bedrijfskundig conceptueel kade*. Promotor: Drs. A.A. Kampfraath.
- Vos, R.M.E.**, *Glutathione s-transferase isoenzymes in relation to their role in detoxification of xenobiotics*. Promotoren: Dr. J.H. Koeman; Dr. P.J. van Bladeren.
- Niewind, A.C.**, *Diabetes and diet : food choices*. Promotoren: Dr. J.G.A.J. Hautvast; Dr.Ir. N.G. Röling.
- Bruijn, J. de**, *Haar werk : vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief*. Promotoren: Dr. A.L. Mok; Dr.Ir. C.J. Weeda.
- Ekasari, I.**, *The inner quality of orange juice and apple juice : assessment by the use of microbiological methods*. Promotoren: Dr. W. Pilnik; Dr. W.M.F. Jongen.
- Postma, J.**, *Distribution and population dynamics of Rhizobium sp. introduced into soil*. Promotoren: Dr. A.J.B. Zehnder; Dr. J.A. van Veen.
- Roenhorst, J.W.**, *Early stages in cowpea chlorotic mottle virus infection*. Promotoren: Dr. R.W. Goldbach; Dr.Ir. B.J.M. Verduin.
- Vries, A.G. de**, *Selection for production and reproduction traits in pigs*. Promotoren: Dr.Ir. R.D. Politiek; Dr.Ir. H.A.M. van der Steen.
- 1990 **Koch, M.F.**, *Aspects of quantitative resistance to Xanthomonas campestris pv. oryzae in rice*. Promotor: Dr.Ir. J.E. Parlevliet.
- Wijdeveld, M.M.G.**, *Symptom development, X-body formation and 126-kDa-protein in plants infected with tobacco mosaic virus*. Promotoren: Dr. J. Bruinsma; Dr. R.W. Goldbach.
- Stevels, J.M.C.**, *Legumes traditionnels du Cameroun, une etude agro-botanique*. Promotoren: Dr.Ir. L.J.G. van der Maesen; Dr.Ir. M. Flach.
- Bossen, M.E.**, *Plant protoplasts as a model system to study phytochrome-regulated changes in the plasma membrane*. Promotoren: Dr. W.J. Vredenberg; Dr. R.E. Kendrick.

- Boerjan, M.L.**, *Zygote development after delayed fertilization : a cytological and genetical analysis of embryos of the mouse*. Promotoren: Dr. C. Heyting; Dr. P. de Boer.
- Pourreau, C.N.**, *Carp erythrodermatitis : host defense-pathogen interaction*. Promotor: Dr. W.B. van Muiswinkel.
- Zwart, S.I.**, *Agrarische huishoudens : een onderzoek naar de veranderende relatie tussen gezin en bedrijf in Oost-Gelderland*. Promotor: Dr. G.A. Kooy.
- Toom, A.L. den**, *Experiments and simulation studies on the system Lolium perenne – Tylenchorhynchus dubius*. Promotoren: Dr. Ir. R. Rabbinge; Dr. Ir. A.F. van der Wal.
- Sierra-Alvarez, R.**, *The role of natural wood constituents on the anaerobic treatability of forest industry wastewaters*. Promotor: Dr. Ir. G. Lettinga.
- Elgersma, A.**, *Genetic, cytological and physiological aspects of seed yield in perennial ryegrass (Lolium perenne L.)*. Promotoren: Dr. Ir. J.E. Parlevliet; Dr. Ir. A.P.M. den Nijs.
- 1991 **Giesen, C.W.M.**, *Werkverhoudingen en stress op het boerenbedrijf = Stress and work issues among farm couples*. Promotoren: Dr. P.B. Defares; Dr. J.A.M. Winnubst.
- Zeeman, G.**, *Mesophilic and psychrophilic digestion of liquid manure*. Promotor: Dr. Ir. G. Lettinga.
- Bosch, M.W.**, *Influence of stage of maturity of grass silages on digestion processes in dairy cows*. Promotoren: Dr. Ir. S. Tamminga; Dr. P.W.M. van Adrichem; Dr. Ir. J. van Bruchem.
- Put, H.M.C.**, *Factors affecting the vase life of Rosa cultivar "Sonia" : microbiological and scanning electron microscopic investigations = Factoren die van invloed zijn op het vaasleven van Rosa cultivar "Sonia" : microbiologisch en raster electronmicroscopisch onderzoek*. Promotor: Dr. Ir. F.M. Rombouts.
- Rouw, A. de**, *Rice, weeds and shifting cultivation in a tropical rain forest : a study of vegetation dynamics*. Promotoren: Dr. Ir. I.S. Zonneveld; Dr. Ir. R.A.A. Oldeman.
- Luiting, P.**, *The value of feed consumption data for breeding in laying hens*. Promotoren: Dr. Ir. E.W. Brascamp; Dr. Ir. M.W.A. Verstegen. **met lof**
- Hoffland, E.**, *Mobilization of rock phosphate by rape (Brassica napus L.)*. Promotoren: Dr. G.R. Findenegg; Dr. Ir. P.A. Leffelaar.
- Fontyn, M.**, *A membrane – foulant interaction study*. Promotoren: Dr. Ir. K. van 't Riet; Dr. B.H. Bijsterbosch.
- Tiedink, H.G.M.**, *Occurrence of indole compounds in some vegetables : toxicological implications of nitrosation with emphasis on mutagenicity*. Promotoren: Dr. J.H. Koeman dr 91/10/04; Dr. L.W. van Broekhoven; Dr. W.M.F. Jongen.
- Somers, B.M.**, *Small farmers and agricultural extension : surviving on a small farm in the Netherlands and possibilities for agricultural extension to reach a hard-to-reach category*. Promotoren: Dr. Ir. N.G. Röling; Dr. A.T.J. Nooij.
- Kesler, B.**, *Centraal wonen in Nederland : een onderzoek naar bewonerservaringen en sociaal – ruimtelijke voorwaarden*. Promotoren: Dr. G.A. Kooy; H. van Leeuwen.
- Hidding, M.**, *Landbouw en ruimtelijke organisatie in Nederland : analyse en toekomstverkenning van een regionaal gedifferentieerde betrekking*. Promotor: Dr. Ir. F. Kleefmann.
- Wordragen, M.F. van**, *Agrobacterium-mediated gene transfer to chrysanthemum*. Promotoren: Dr. A. van Kammen; Dr. J.J.M. Dons.
- Wiel, A.M. van der**, *Uplift and volcanism of the SE Colombian Andes in relation to Neogene sedimentation in the Upper Magdalena Valley*. Promotoren: Dr. S.B. Kroonenberg; Dr. H.N.A. Priem.
- Dijk, G.M. van**, *Light climate and its impact on Potamogeton pectinatus L. in a shallow eutrophic lake*. Promotoren: Dr. W.J. Wolff; Dr. C.W. Stortenbeker.
- Buitelaar, R.M.**, *Production and excretion of secondary metabolites by plant cell cultures of Tagetes*. Promotor: Dr. Ir. J. Tramper.
- 1992 **Bos-Boers, M.**, *Ontwikkelingen in de functiekwiteit van vrouwelijke en mannelijke afgestudeerden van de Landbouwwuniversiteit Wageningen*. Promotoren: Dr. J. van Doorne-Huiskes; Dr. A.T.J. Nooij.
- Boode, K.**, *Partial coalescence in oil-in-water emulsions*. Promotor: Dr. Ir. P. Walstra.
- David, S.**, *Genetics of mesophilic citrate metabolizing lactic acid bacteria*. Promotoren: Dr. W.M. de Vos; Dr. W.N. Konings.

Leclercq, E., Sesquiterpene lactones and inulin from chicory roots : extraction, identification, enzymatic release and sensory analysis. Promotoren: Dr. W. Pilnik; Dr. Æ. de Groot.

Brink, E.J., Nutrition and magnesium absorption. Promotoren: Dr.Ir. A.C. Beynen; Dr.Ir. E.C.H. van Beresteijn; Dr. R. van der Meer.

Wolde-Gebriel, Z., Micronutrient deficiencies in Ethiopia and their inter-relationships. Promotoren: Dr. J.G.A.J. Hautvast; Dr. C.E. West.

Haer, L.C.M. de, Relevance of eating pattern for selection of growing pigs. Promotoren: Dr.Ir. E.W. Brascamp; Dr.Ir. M.W.A. Verstegen.

Steeg, H.G.M. van de, ationic starches on cellulose surfaces : a study of polyelectrolyte adsorption. Promotoren: Dr. B.H. Bijsterbosch; Dr. A. de Keizer.

Burten-Bastiaens, P.I.H., Fluorescence relaxation spectroscopy : light on dynamical structures of flavoproteins. Promotoren: Dr. C. Veeger; Dr. A.J.W.G. Visser. **met lof**

Brunt, D., Mastering the struggle : gender, actors and agrarian change in a Mexican ejido. Promotoren: Dr. N. Long; Dr. J. Schrijvers.

Graaf, M. van der, Conformation of the RNA-binding N-terminus of the coat protein of cowpea chlorotic mottle virus : a nuclear magnetic resonance and optical spectroscopy study. Promotoren: Dr. T.J. Schaafsma; Dr. M.A. Hemminga.

Heijnen, C., Population dynamics of bacteria introduced into bentonite amended soil. Promotoren: Dr.Ir. N. van Breemen; Dr. J.A. van Veen.

Peters, J.L., Photomorphogenetic mutants of higher plants. Promotoren: Dr. W.J. Vredenberg; Dr. R.E. Kendrick.

Soede, N.M., Influence of insemination conditions on early pregnancy in pigs, with emphasis on embryonic diversity. Promotoren: Dr. J.P.T.M. Noordhuizen; Dr.Ir. T. van der Lende; Dr.Ir. B. Kemp.

Janson, J., Pollen tube – pistil interaction and fertilization in *Lilium longiflorum*. Promotor: Dr. M.T.M. Willemse.

Rooij, S. de, Werk van de tweede soort : boerinnen in de melkveehouderij. Promotor: Dr. A.L. Mok.

Sinke, A.J.C., Phosphorus dynamics in the sediment of a eutrophic lake. Promotoren: Dr. A.J.B. Zehnder; Dr. T.E. Cappenberg.

Zwijsen, R.M.L., Modulation of growth control mechanisms critical to atherogenesis. Promotoren: Dr. J.H. Koeman; Dr. R.C. van den Bos.

Boekhold, A.E., Field scale behaviour of cadmium in soil. Promotoren: Dr.Ir. F.A.M. de Haan; Dr.Ir. S.E.A.T.M. van der Zee.

Duin, E.H.S. van, Sediment transport, light and algal growth in the Markermeer : a two-dimensional water quality model for a shallow lake. Promotor: Dr. L. Lijklema.

Hoek, A. van den, Planning as a learning process : a strategy for planning land use programmes at local level with special reference to the uplands of Java. Promotoren: Ir. A. van Maaren; Dr.Ir. H.A. Luning.

1993 **Vogelezang, J.V.M.**, Bench heating for potplant cultivation : analysis of effects of root- and air temperature on growth, development and production. Promotor: Dr.Ir. H. Challa.

Düsterhöft, E.M., Characterisation and enzymic degradation of non-starch polysaccharides in lignocellulosic by-products : a study on sunflower meal and palm-kernel meal. Promotoren: Dr.Ir. A.G.J. Voragen; Dr. W. Pilnik.

Lelivelt, C.L.C., Introduction of beet cyst nematode resistance from *Sinapis alba* L. and *Raphanus sativus* L. into *Brassica napus* L. (oil-seed rape) through sexual and somatic hybridization. Promotor: Dr.Ir. J.G.T. Hermesen.

Berg, H.E., Reactions of lactose during heat treatment of milk : a quantitative study. Promotor: Dr.Ir. P. Walstra.

Ruowei Li, Functional consequences of iron deficiency in Chinese female workers. Promotoren: Dr. J.G.A.J. Hautvast; Dr. P.R.M. Deurenberg.

Wossink, A., Analysis of future agricultural change : a farm economics approach applied to Dutch arable farming. Promotor: Dr.Ir. J.A. Renkema.

Richardson, D.E., Automated spatial and thematic generalization using a context transformation model : integrating steering parameters, classification and aggregation hierarchies, reduction factors, and topological structures for multiple abstractions. Promotor: Dr.Ir. M. Molenaar.

Nonhebel, S., The importance of weather data in crop growth simulation models and assessment of climatic change effects. Promotoren: Dr.Ir. C.T. de Wit; Dr.Ir. J. Goudriaan.

- Weide, R.Y. van der**, Population dynamics and population control of *Galium aparine* L. Promotoren: Dr.Ir. R. Rabbinge; Dr. P. Zonderwijk; Dr. J.M. van Groenendael.
- Janssen, A.**, Enzymatic synthesis of polyol esters in aqueous – organic two-phase systems. Promotor: Dr.Ir. K. van 't Riet.
- Bergink-Martens, D.J.M.**, Interface dilation : the overflowing cylinder technique. Promotoren: Dr. A. Prins; Dr.Ir. H.J. Bos.
- Fliert, E. van de**, Integrated pest management : farmer field schools generate sustainable practices : a case study in Central Java evaluating IPM training. Promotoren: Dr.Ir. N.G. Röling; Dr. J.C. Zadoks.
- Spaaij, C.J.K.**, The efficiency of energy metabolism during pregnancy and lactation in well – nourished Dutch women. Promotor: Dr. J.G.A.J. Hautvast.
- Wisman, E.**, Genetic (in)stability in tomato. Promotoren: Dr. A. van Kammen; Dr. W.J.T. Zabel; Dr. M.S. Ramanna.
- Jalvingh, A.W.**, Dynamic livestock modelling for on-farm decision support. Promotoren: Dr.Ir. A.A. Dijkhuizen; Dr.Ir. J.A. Renkema; Dr.Ir. J.A.M. Arendonk.
- Bilsen, D.G.J.L. van**, Pollen viability and membrane lipid composition. Promotor: Dr. J. Bruinsma.
- Koumans-van Diepen, J.C.E.**, Characterisation of fish leucocytes : an immunocytochemical and functional study in carp (*Cyprinus carpio* L.). Promotoren: Dr. W.B. van Muiswinkel; Dr. J.H.W.M. Rombout.
- Liere, M.J. van**, Coping with household food insecurity : a longitudinal and seasonal study among the Otammari in North – Western Benin. Promotoren: Dr. J.G.A.J. Hautvast; Dr. A.P. den Hartog.
- Lyimo, E.O.K.**, The bionomics of the malaria mosquito *Anopheles gambiae* sensu lato in Southeast Tanzania : adult size variation and its effect on female fecundity, survival and malaria transmission. Promotoren: Dr. J.C. van Lenteren; Dr.Ir. W. Takken.
- Le Guen, M.P.**, Pea proteins for piglets : effects on digestive processes. Promotoren: Dr.Ir. M.W.A. Verstegen; Dr. J. Huisman.
- Querci, M.**, Molecular characterization of potato virus X : development of detection probes and identification of the resistance-breaking capacity of strain HB. Promotoren: Dr. R.W. Goldbach; Dr. L.F. Salazar.

7 Vrouwelijke eredoctores, vrouwen die de diesrede uitspraken en vrouwen aan wie een prijs werd verleend bij Wageningen Universiteit en haar voorgangers

Eredoctores

- 1978 E.(Esther) Boserup, Promotor: Dr. R.A.J. van Lier
- 1983 Dr. G.T.(Gelia) Castillo, Promotor: Dr.Ir. D.B.W.M. van Dusseldorp
- 1993 Dr. I.J.(Joan) Thirsk, Promotor: Dr. A.M. van der Woude

Diesredes

- 1969 Drs. C.W.(Mien) Willinge Prins-Visser, *Werk dat geen naam heeft.*
- 1983 Dr.ir.(Lidwine) L.M.W. Dellaert, *(R)evolutie of Renaissance.*
- 1996 Dr.ir. L.O.(Louise) Fresco, *De bananenrepubliek.*

Rede opening academisch jaar

- 1979 Ir. B.(Bernardijn) ten Zeldam-Hartelust, *Tien procent.*

Onderzoeksprijs Landbouwhogeschoolfonds (vanaf 1991 Wagenings Universiteits Fonds)

- 1985 Dr.ir. M.H.(Riet) Hilhorst, voor de ontwikkeling van een reactie-systeem dat nieuwe biotechnologische mogelijkheden biedt.
- 2001 Dr.ir. H.(Harmke) van Oene, voor haar artikel 'Model analysis of the effects of historic Co₂ levels and nitrogen inputs on vegetation succession' in *Ecological Applications* 9(3).

Onderwijsprijs stichting Wageningenfonds (thans Wagenings Universiteits Fonds)

- 1987 Ir. M.J.A.F.(Marjo) Vervoorn, voor haar bijdrage aan de verbetering van het probleem-gerichte onderwijs-element 'Plantentelers in de plattelandontwikkeling'.

Persprijs stichting Wageningenfonds / Wagenings Universiteits Fonds

- 1986 Ir. M.Y.(Marion) de Boo-Spaargaren, voor haar artikelen in *Intermediair* en *NRC-Handelsblad*.
- 1990 Legien Kromkamp, voor de aflevering 'Tomaten' in het NCRV-programma 'Op goede gronden'.
- 2002 Hansje van Etten, voor de samenstelling en regie van de aflevering "Gouden Rijst-Genetisch Goud" van het VPRO-programma *Noorderlicht*

Zilveren legpenning

- 1995 Ir. J.M.(Hanke) van Dam, vanwege haar voortreffelijke staat van dienst, in het bijzonder vanwege haar opvallende bijdrage aan de theorievorming en het onderwijs in de ecologie van het wonen
- 1996 Dr.ir. M.(Marian) Bos-Boers, voor haar vele verdiensten op het gebied van loopbaanonderzoek onder alle afgestudeerden van de Landbouwuniversiteit.

Storm-van der Chijs stipendia

Voor veelbelovende promovendae van Wageningen Universiteit als een erkenning van hun werk én een aanmoediging om te investeren in een loopbaan in de wetenschap.

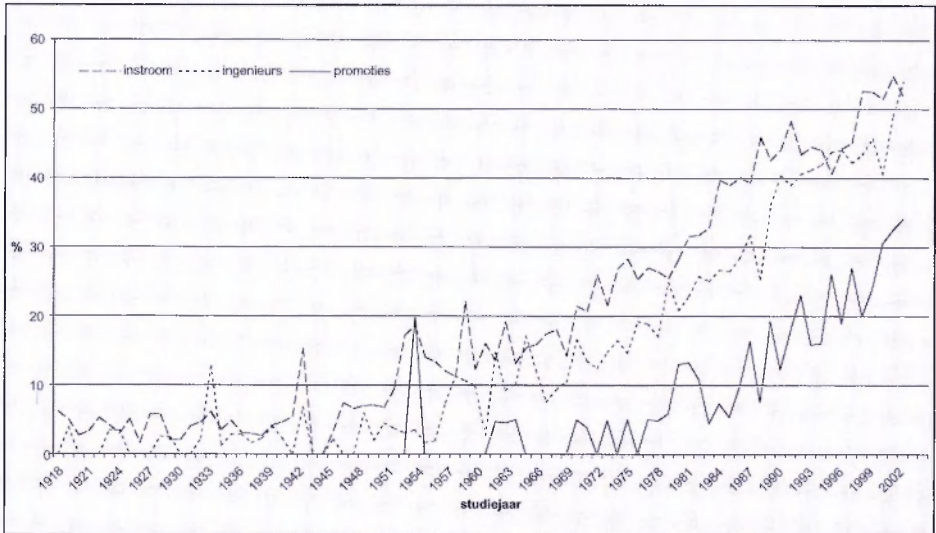
- 1998 Ir. G.(Gemma) van der Haar
Ir. S.J.C.(Suzanne) van Gerwen
Ir. C.(Lida) Pet-Soede
- 2000 Ir. M.C.W.(Mariëlle) van Hulten
M.(Makedonka) Dautova Mitreva MSc
Ir. C.H.A.M.(Karen) Eilers
- 2002 A.H.(Afaf) Abdel Rahim MSc
A.J.(Ana) de Almeida Costa MSc
Ir. J.G.(Jetske) de Boer

SNS-prijs

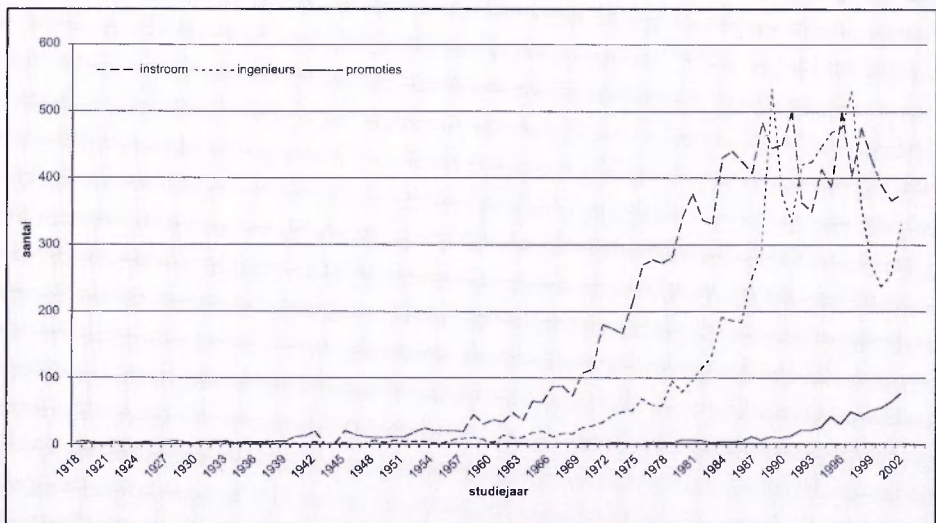
- 1998 Dr. S.(Saskia) de Pee, voor baanbrekend onderzoek naar de bestrijding van vitamine A tekorten, welke in ontwikkelingslanden aanleiding geven tot veel ziekte en sterfte onder jonge kinderen.

GRAFIEKEN

Grafiek 1 Vrouwelijke eerstejaars, ingenieurs en gepromoveerden aan de WU, in percentage van het totaal, 1918-2002.

Grafiek 2 Vrouwelijke eerstejaars, ingenieurs en gepromoveerden aan de WU, in aantallen van het totaal, 1918-2002.

Summary

'Women, Wageningen and the World'. *Science, Study and Career, 1918-2003* deals with the history of women students and scholars at Wageningen Agricultural College / University. In order to assess the significance of women in the history of Wageningen University, it is crucial to distinguish three different groups of women: women scholars, students and graduates. Some women have identified with each of these groups during their lifetime; and there are aspects of history shared by all groups. Nevertheless, essential differences stand. Clearly circumstances have changed over time for all three groups related to the societal framework and scientific setting in which these women held different positions. But the tempo and nature of this change has differed. For each group, change was significant but neither synchronised nor to the same extent. Women had in common that they were for the most part, exceptions in their immediate environments whether within study programmes, at work or in their own neighbourhoods. Their lives were affected by general societal and academic perceptions about women, education and labour. These perceptions defined both formal restrictions women endured and the expectations they were confronted with. Students were not always eager to listen to the experiences of older women graduates. Despite promising futures, student expectations were not fully realised and change for women in one group was not paralleled in other groups. Although the future cannot be predicted, historical tendencies can help us to understand trends and mutual differences, as well as help us to identify the challenges deserving further attention.

Advanced agricultural education started in Wageningen in 1873. The school was gradually upgraded into an Agricultural College that by 1918 was legally acknowledged, meaning that professors were appointed as chairs for the various agricultural sciences. It has remained as the only institution for agricultural sciences in the Netherlands. Students graduated as engineers, which allowed them to doctorate. Initially, four study programmes, which included technical, legal and economical subjects were offered: Dutch Agriculture, Colonial Agriculture, Forestry and Horticulture. In the fifties, the programmes were renewed and broadened with new chairs from the social sciences such as Rural Sociology, Rural History, Extension and Education Sciences, History, Philosophy, and Psychology. In 1986, the College was officially renamed as 'Agricultural University'. Because of decreasing attention for agriculture in the Netherlands and diminished labour opportunities in development co-operation, Wageningen University has more recently tried to redefine its mission with respect to rural areas, livelihoods and environment, food, and other agricultural product chains.

Each of the four main chapters of this book concentrates on one of the three groups of women (scholars, students and graduates). The chapters are subdivided according to themes. Chapter one provides a short, general introduction and chapter two provides a historical introduction to the topic of 'women and agricultural knowledge' both before and in addition to its institutionalisation in universities and colleges. Chapter three follows the women scientists that were appointed at Wageningen. Chapter four explores students, their study choices and performance. Chapter five continues with student perspectives addressing student life, especially within the

sorority WVSV, and female students' involvement in national student exchange and leisure activities such as sports, arts and music. Chapter six shows how women graduates dealt with family obligations and professional careers. Chapter seven offers concluding remarks and thoughts for further consideration. Portraits of special women and short topics illustrate and enrich the text. The appendices show new data series including lists of: the names of women scholars and women students until 1953; women who received doctorates until 1993, and; women who achieved the title of full professor. Two final graphics illustrate the increase in female students, incoming female students and women with doctorates, expressed both as percentages of the total population at the university and in absolute figures.

White lab coats or capped and gowned: labour division in academia

Since its early years, Wageningen has had laboratories wherein women were the majority. A former staff member of Microbiology recalled that the laboratory looked completely white due to lab coats of the many women assistants at work. Most of these women were analysts; women with advanced professional education. Certain departments also had one or two graduate women scientists working as assistants. For the most part, assistants were labelled not by their rank but by their profession, i.e. as plant scientists or biochemists. Although the rank of assistant suggests that these women had no scientific independence at all, they were in fact responsible for the daily organisation of their work in much the same way as lower rank scientists today. A mandate for holding the position of Chair of a scientific specialisation was not entrusted to any woman scientist in Wageningen before the Second World War. The justification could not have been that these women were not qualified, because many assistants held doctorates. The Council of Curators was the body that blocked the appointment of women Chairs. This Council, with representatives from the city of Wageningen, the province of Gelderland and the agricultural education inspectorate, made the final decisions about Wageningen appointments. The Senate of Assembled Chairs had a different point of view. They were more open to the appointment of a female chair, perhaps because they knew academia from within. Some representatives had studied with women, some had married women graduates, and others had been informed by colleagues about the achievements of appointed female chairs elsewhere. In 1945, after long deliberations, the first female lecturer, plant scientist Dr. C.A. Reinders-Gouwentak, was appointed on prolonged temporary basis in Wageningen. Finally, Prof. drs C.W. (Mien) Visser-Willinge Prins was appointed in 1952 as Chair of Rural Home Economics (*Landbouwhuishoudkunde*), a woman-related specialisation par excellence.

Women scientists were appointed in such small numbers at Wageningen Agricultural College before World War II for several reasons. First of all, fears that women would leave quickly and unexpectedly for marriage; investment in women's careers was considered to be too risky and potentially a waste of time. The complaint that women assistants had regularly to be replaced was loudly lamented. This argument arose most strongly from the affiliated institutions in the former colony of Dutch Indies where it was very difficult to find new personnel. In response, the officials over there decided that no more women would be appointed. Historically however, it can be proven that men also left unexpectedly - when they found a better position, for example. Above all,

it was the professors themselves who were the first to claim the continuation of temporary contracts because it allowed them to appoint new assistants if desirable. Another reason for unequal treatment of male and female assistants was embedded in the poor overall economic situation in the thirties wherein men were cherished as the breadwinners of the family. Jobs were difficult to obtain in the sciences. Male breadwinners were favoured when an employer had to choose between them and unmarried women who could often still rely on their parents. Some newly graduated women as well as some men chose to stay at the College and were involved in research activities without being paid.

After World War II Wageningen expanded its scientific range to include parts of the social sciences. The society-related orientation attracted more female students. Examples are Rural Home Economics and Agricultural Sociology. These fields also addressed women's concerns. Nevertheless, research continuously showed that women scientists were lagging behind in every respect, also in comparison to the number of female graduates. After 85 years, Wageningen University has eight women holding the position of Chair and five women full professors without a Chair. This amounts to ten percent of full professors, with or without a Chair. At Wageningen University, the rank of associate professor (UHD) has only five percent female representation. The officials on the European, national as well as Wageningen University level all agree that these are under-represented. The representation of women scientists in the lower and mostly temporary ranks of Ph.D.-candidates and additional assistants has increased. These positions might have delivered new candidates for tenured positions but because of financial cutbacks and drops in student numbers, newly open positions were not filled in anymore. In this way, an unequal division of scientific labour has continued at Wageningen University. This inequity can however be rectified when the new generation fills the big gap left with the retirement of the over-represented group of persons over sixty expected within several years.

From three to fifty percent: more young women came to study but in different ways than young men

The numbers of female students has increased remarkably over Wageningen's history. While barely three percent before World War II, today women make up half the student population. They graduate more often and faster than the average male student. This growth is coupled with the rising percentage of female students who actually succeed in graduating, and a contrasting decrease in the initially high numbers of female auditors. These trends reflect the growing expectation that a female student should be educated for a profession and not only to further personal development. In the fifties and sixties a degree was looked upon as a kind of life insurance. In case of emergency when a marriage did not occur or if a couple divorced, for example, a woman engineer could at least take care of herself. Since the seventies, women have looked for jobs after graduation regardless of marital status or intentions.

Young women have not chosen specialisations that guaranteed a future in well-paid jobs. Before the Second World War, the study of Horticulture was the favourite. After the establishment of Rural Home Economics (1953), Human Nutrition (1969) and Social Sciences in general, these study programmes attracted the highest percentage of the female students. Since the seventies,

female students gradually marched into the formerly 'male' programmes as well. The percentage of female students in tropical programmes, Agrotechnology, Forest and Nature Management and Environmental Sciences has risen enormously since that time, several programmes with more than half the students being female. These programmes, in their clear connection to society, resembled the former favourites for young women. Young women also tended to choose free orientations by which they had great flexibility to assemble their own study programmes. After the fifties, female students stopped adjusting study choices to fit the career of their fiancé. Prior to that time, when a female student became involved with a Colonial Agriculture student, it often meant switching her study programme to prepare for life in the colonies. When new job opportunities in developing countries occurred in the seventies, women could apply for jobs independently. Balancing relationships and career became a dilemma for both sexes. Meanwhile, women started to adjust their study programmes by achieving teaching qualifications. Teaching provided the opportunity to combine family care and paid work outside of the home.

Graduate women continued to shape futures differently: adjustments to family and profession

Graduate women from Wageningen Agricultural College / University ended up in a wide range of activities and environments. Initially, this concerned very few women; after a decade of Agricultural College only five women engineers had graduated. With the exception of Frida Eversmann, they married soon after graduation. Until 1955 marriage meant voluntary resignation. Nevertheless, married women have contributed enormously to society through unpaid work, both within their families and in honorary, mostly social positions. Some Wageningen women have re-established themselves in their jobs once again after divorce or once their children have grown up.

In the thirties, employment for unmarried women in mixed professions was difficult to find – even more so for women engineers. Some, including women doctors, offered to work at the Agricultural College without salary. They were registered as auditors, but contributed to research programmes without pay. Some stayed in these positions for several years.

After World War II a new trend occurred. The standard that a married woman should not work outside the home, was steadily undermined. Though this did not mean that women began to work directly after graduation and continued working after starting a family. Of course, the advent of the birth control pill led to discussions about the postponement of having children and thus child-care. The birth control pill gave women the opportunity to work for several years in between graduation and the first child. Some young mothers campaigned successfully - together with single mothers – for the establishment of day-care facilities, play groups or day nurseries at home. Nation-wide regulations such as tax reduction for child day-care and unpaid permission for parent and care leave, were supportive of these campaigns. Another strategy was to go after jobs that enabled a combination of paid work and family care. Women especially looked for part-time or freelance jobs that were best found in the public or non-profit sector. Others established their own small bureaux or businesses. Education was a preferred sector because it allowed mothers to share late afternoons and holidays with their children. Tele-work has become a new alternative for combining work at the office with office work at home where mothers can share a cup of tea with

their children in the afternoon. Part-time work has not been accepted to the same extent for men as for women. The place of residence remains a source of continuous negotiation for partners who have jobs far away from each other. This is especially difficult for partners who have international jobs in development co-operation projects and with international agencies. Within the Netherlands, tele-work has significantly lessened the obligation to be present daily at the office.

International orientation

Wageningen has extensively operated at an international level. Since 1918 there have been large departments for Colonial Agriculture and Colonial Forestry. Until the Second World War, most of the male students registered for these study programmes but the women students hardly choose for these programmes at that time. This changed radically. First, from the fifties onwards young women from other parts of the world came to study in Wageningen. The first 'foreign' young woman came from Surinam – though she of course held Dutch nationality, as Surinam was part of the Netherlands. Over the past fifteen years, there has been an increase in foreign students in the new M.Sc. and Ph.D. programmes. After having worked for quite some years in their home countries, international students come to Wageningen to enrich their education. Almost half are women.

Changes in the tropical or non-western study programmes in the seventies and eighties were quite remarkable. In light of women's advancement programmes, it was acknowledged that women were an important target group for the University. Wageningen could contribute by integrating gender in strategies for food safety and security, poverty reduction and strengthening rural livelihood in Developing Countries. Consequently, many Wageningen women engineers found work in international projects. International policies to employ nationals in development projects where possible, attracted many foreign students for advanced study in Wageningen, and at the same time reduced international employment for Dutch graduates. Meanwhile, the international agencies invested more in exchange and professionalisation of their world-wide managerial role, which required highly educated personnel as well. Women have a fair chance for continued employment because these international organisations explicitly put gender mainstreaming on the agenda. They stressed that it would undermine their credibility if they promoted gender equity everywhere around the world but did not effectuate it within their own organisations.

Equal opportunities at Wageningen University?

The first study on the position of women at Agricultural College Wageningen was published in 1974 marking the first time that inequality among the sexes was highlighted. The study called for more research and measures to address gender inequity at Wageningen. Most of the attention was given to female students. Their position, relative to male students, has improved in almost every respect. The same cannot be said of the position of women scientific workers. The 1974 study exposed women scientific worker positions as lacking good labour conditions. In particular, the impossibility of combining family and work obligations was considered a main reason for poor fe-

male representation. The labour conditions were largely improved by nation-wide regulations. These were implemented by the Wageningen College / University although not all groups effectuated them wholeheartedly. Thanks to the endeavours of equal opportunity commissions and workers, the wording of personnel advertisements and acquisition procedures in general were adjusted. A thoroughly formulated policy and a procedure for positive discrimination of women candidates were announced. However, the evaluation showed that the groups of people holding scientific worker positions had many reasons and strategies to ignore the intentions of these new policies and procedures. There was definitely a lack of support which was reflected in the percentages of women scientists with tenured positions: since 1986, these numbers have hardly improved.

Internationally, new hopes are pinned on gender mainstreaming. Gender mainstreaming assumes a fully integrated policy in every respect. It implies that all new measures and policy designs will be assessed on how they contribute to gender (in)equity and how undesired effects can be prevented. A directive has proclaimed that the EU aims at promoting gender equality and enlarging research on, for and by women. Gender mainstreaming also requires the improvement of statistics that will include new gender data series that can be easily accessed. EU and national officers are working together on this. Generally, two requirements are put forward. The only chance for success is if the scientific organisations back up regulations considering individual organisational characteristics. They can best generate assessments on how their institutional culture is at stake and what starting points for advancing gender equity can be tapped into. Therefore, it suggests building up expertise and improving existing methodologies within each institution. The recommendations also include new methodologies such as exit interviews and regular assessments. As essential to future improvement, the collaborative design of efforts by the board, personnel officers and the groups, was stressed.

This book presents new material and rearranges generally known data to reflect a gender perspective. Nevertheless, it is merely the beginning - a starting point for research on this fascinating subject area. The first phase in which women pioneers entered as students and assistants has been clearly portrayed. After that first period, the number of women associated with Wageningen has increased over time. This book transforms individual data on interesting women and their views, to explore group behaviour patterns. This allowed a sketch of 85 years of history of women at Wageningen Agricultural College / University to emerge. Women's history at Wageningen definitely requires more in-depth research, for which we hope this book will be a stimulus as well as a resource for dialogue on new policies.

Noten

Noten bij hoofdstuk 1

- 1 HAAR, J. VAN DER, m.m.v. M. de Ruiter, *De geschiedenis van de Landbouwwuniversiteit Wageningen, I. Van school naar hogeschool, 1873-1945*, Wageningen 1993; HAAR, J. VAN DER, m.m.v. M. de Ruiter, *De geschiedenis van de Landbouwwuniversiteit Wageningen, II. Verdieping en verbreding, 1945-1970*, Wageningen 1993; FABER, J., m.m.v. M. de Ruiter, *De geschiedenis van de Landbouwwuniversiteit Wageningen, III. Van revolutie naar rendement, 1970-1990*, Wageningen 1993.
- 2 Na een jaar studeren als toehoorder kon haar vader dispensatie voor de toelatingseisen vragen op grond van haar goede resultaten. Ze kreeg die 30 mei 1872. De Wilde betoogt dat dit een gebruikelijke procedure was voor kandidaten die niet aan alle toelatingseisen konden voldoen. Zie voor meer achtergrond: WILDE, I. DE, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap. Vrouwelijke studenten en docenten aan de Rijksuniversiteit Groningen, 1871-1919*, Assen 1998, hoofdstuk 2, 40-85, mn 53-64.
- 3 KOLF, M. VAN DER, *Zeventig jaar vrouwenstudie*, Rotterdam 1950.
- 4 DE WILDE, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap*, 1998, 258-259.
- 5 BOSCH, C., *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948*, Amsterdam 1994
- 6 SHTEIR, A., *Cultivating Women. Cultivating Science. Flora's Daughters and Botany in England, 1760-1870*, Baltimore/London 1996.
- 7 ROSSITER, M., *Women Scientists in America, I. Struggles and Strategies to 1940*, Baltimore and London 1982, 61, esp. Bureau of Plant Industry of US Department of Agriculture (USDA); ook aangehaald in BOSCH, *Het geslacht van de wetenschap*, 1994, 404-405.
- 8 Idem, 441-443
- 9 Idem, hoofdstuk 11, 391-429, zie vooral ook de noten. Goede aanknopingspunten geeft ook: Dutch Elm Disease – *The Early Papers. Selected Works of Seven Dutch Women Pythopathologists*, translated and prepared by F. Holmes and H. Heybroek, St. Paul 1990.
- 10 NERAD, M., 'Gender Stratification in Higher Education : the Department of Home Economics at the University of California, Berkeley 1916-1962', *Women's Studies International Forum* 10(1987), 157-164, esp. 157.
- 11 BOSCH, *Het geslacht van de wetenschap*, 1994, m.n. hoofdstuk 9, 313-363.
- 12 Nov. 2002 werd verslag gedaan van de ontwikkelingen tot dan toe, zie *Gender and Research, Conference Proceedings*, Brussels, 8-9 November 2001, EU Brussels 2002.
- 13 Zie verder in dit boek in hoofdstuk 6.
- 14 Zie voor Nederland o.a.: LOOSBROEK, T. VAN, e.a. (eds), *Geleerde vrouwen, Negende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, Nijmegen 1988; KNECHT-VAN EEKELEN, A. DE, en I. STAMHUIS (eds), "'Zij is toch wel zeer begaafd", Historische bijdragen over vrouwen in de betawetenschappen', *Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek*, 20 (1997), -4, 173-163; DERKS, M. en S. VERHEESEN-STEMAN, *Wetenschap als roeping. Prof.dr. Christine Mohrmann (1903-1988)*, *dassica*, Nijmegen 1998; en literatuur uit hoofdstuk 2.
- 15 BOSCH, *Het geslacht van de wetenschap*, 1994, 414-415.
- 16 De ontwikkeling in aandachtspunten wordt in meerdere bijdragen voor verschillende landen in Europa beschreven in *Gender and Research, Conference Proceedings*, Brussels, 8-9 November 2001, EU Brussels 2002.
- 17 Bijv. resp. Lezing Hilary Feldstein, okt. 2000 te Wageningen, t.g.v. de tweejaarlijkse uitreiking van Storm-van der Chijs-stipendia; 'Making Change: A Framework for Promoting Gender Equity in Organizations', *CG Gender Lens. CGIAR Gender Staff Program Newsletter* 3 (1998) 2.
- 18 Zie ook MAAT, H., *Science Cultivating Practice. A History of Agricultural Science in The Netherlands and its Colonies 1863-1986*, Wageningen 2001.
- 19 INHETVEEN, H., 'Women Pioneers in Farming: A Gendered History of Agricultural Progress', *Sociologia Ruralis. Special Issue: The Empowerment of Farm Women*, S. Shortall, B. Brandth and B. Verstad (eds), 38 (1998), 265-285; INHETVEEN, H., und M. SCHMITT (eds), *Pionierinnen des Landbaus*, Göttingen 2000.

Noten bij hoofdstuk 2

- 1 INHETVEEN, 'Women Pioneers in Farming', 1998; HOWARD-BORJAS, P., *Women in the plant world. The significance of women and gender bias for botany for biodiversity conservation*, Wageningen 2001.
- 2 BURG, M. VAN DER, en K. LIEVAERT, *Drie generaties in schort en overall. Terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de landbouw*, Wageningen 1998; BOCK, B., en M. VAN DER BURG, 'Hoofdstuk 11. Vrouwenarbeid in de agrarische sector', *Vrouwen; leven en werken in de twintigste eeuw*, Pott-Buter, H., en K. Tijdens (eds), Amsterdam 1998, 219-240.
- 3 Zie bv HORN, B., 'Counting their Chickens. Old Women and Problems on the Farm in the Early Twentieth Century', paper Conference on American Farm and Rural Women's History, Washington D.C., December 1-4, 1994.
- 4 WILSON, G., *Agriculture of the Hidatsa Indians: an Indian interpretation*, Minneapolis 1917.
- 5 Dochter van prins Frederik Hendrik van Oranje (1584-1647) en Amalia van Solms (1602-1675).
- 6 Zie BURG, M. VAN DER, 'Geen tweede boer'. *Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen, 1863-1968*, Wageningen/Hilversum 2002, 66, 385, waarin wordt teruggegrepen op (Lhkk Congres 21 (1867), 69, 199-200), NRC (1932), 17 juli, FRUIN, R., 'De Jeugd van Louise Henriette d'Orange', *De Gids* (1866) II, 531-540, aangehaald bij GREVER, M., *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in de geschiedenis*, Hilversum 1994, 133, titel op 390; INHETVEEN, H., 'Women Pioneers in Farming', 1998, 269-270.
- 7 Hoewel het volksgebruik van aardappels in deze periode net aan het opkomen was, is het mogelijk dat zij reeds de beginnende aardappelcultuur heeft aangewakkerd in Brandenburg. Zie voor verder uitleg VAN DER BURG, 'Geen tweede boer', 2002, n 38, 385.
- 8 Verslag van het 4e Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres, 1849, gehouden te Utrecht, 189.
- 9 INHETVEEN, 'Women Pioneers in Farming', 1998, 278.
- 10 WETTENGL, K., 'Maria Sibylla Merian. Kunstenares en natuuronderzoekster tussen Frankfurt en Suriname, Maria Sibylla Merian, 1647-1717. Kunstenares en natuuronderzoekster, Wettengl, K. (ed.), Haarlem 1998, 12-37.
- 11 Zie *Delftse Courant* (1953), 26 sept.), ook bewaard in: IIAV, biografische map 290, Storm-van der Chijs.
- 12 PONSONBY, L., *Marianne North at Kew Gardens*, Kew 1990; O'CONNOR, M., 'Marianne North', *British Travel Writers, 1876-1909*. Brothers, B., and J. Gergits (eds), Detroit 1997, 251-255.
- 13 NORTH, M., *Recollections of a Happy Life*, Addington Symonds, J. (ed.), orig. London and New York, 1893, Electronic Text Research Center, University of Minnesota, Minneapolis, MN 1998, <http://etrc.lib.umn.edu/womt-rav.htm>.
- 14 BONTA, M., *Women in the Field. America's Pioneering Women Naturalists*, s.l. 1991. Zij geeft 25 portretten met steeds een korte inleiding per groep.
- 15 RIEDL-DORN, CHR., 'Amalie Dietrich. Ein Leben für die Natur', *Ariadne*, Themaheft 39 *Jungfern im Grünen. Frauen-Garten-Natur* (2001), 38-44.
- 16 *De Huisvrouw* 8 (1879) no 14, 3 mei.
- 17 INHETVEEN, 'Women Pioneers in Farming', 1998, 272-274.
- 18 SHTEIR, *Cultivating Women*, 1996, 81-104; ook genoemd bij ROSSITER, *Women Scientists in America*, I., 1982, 3.
- 19 Vgl. VAN DER BURG, 'Geen tweede boer', 2002, 68, 97, 100, 118, 386.
- 20 Bijvoegsel bij *De Huisvrouw* 20 (1890) no 41.
- 21 *De Huisvrouw*, 20 (1890), no 34, 4 okt.
- 22 *Onze hoeve van vier acres, en het voordeel dat men er van trekt*, Londen, 1859. Waarschijnlijk is er geen Nederlandse vertaling verschenen en is alleen de titel voor het artikel vertaald (zie *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek* 19 (1860), 422-423). De originele titel is *Our Farm of Four Acres and the Money we Made by it* en schrijfster mej A. Coulton werd in 1890 bij haar dood als bijzonder opmerkelijke vrouw afgeschilderd die ook veel bekenden in literaire kringen had (zie *De Huisvrouw*, 20 (1890) no 40, 15 nov.).
- 23 *Mijne hoeve van twee acres*, door Harriet Martineau. Het betreft een reeks artikelen die zij eerder in het radicale Londense weekblad *Daily News* had gepubliceerd. Waarschijnlijk is er geen Nederlandse vertaling verschenen en is alleen de titel vertaald (zie *Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek* 19 (1860), 422-423). In de eerste jaargang van het tijdschrift in 1841 is een levensportret en een bijdrage van haar opgenomen. Ze is geboren te Norwich. Haar voorouders waren gevluchte Hugenoten uit Frankrijk. Haar vader was een fabrieksdirecteur. Haar broer heeft haar wetenschappelijk gevormd. Zijzelf had een zwakke gezondheid en was doof. Ze behoorde tot de vereniging van Unitaristen. Redacteur Sloet tot Oldhuis noemt haar de Muzen van de Staatshuishoudkunde en wensde dat ook meisjes in haar werk zullen lezen (*idem* 1 (1841), 75-83).
- 24 *Idem* 19 (1860), 422-423.
- 25 Zie de meer algemene literatuur over vrouwen en wetenschap, en in het bijzonder over de in onbruik raken van het gebruik van vrouwelijke zinnebeelden in de moderne wetenschap: SCHIEBINGER, L., 'De vrouw als zinnebeeld. Het aanzicht van de vroegmoderne wetenschap', *Geleerde vrouwen*, Loosbroek, T. van, e.a. (eds), Nijmegen

- 1988, 86-115; SHTEIR, *Cultivating Women*, 1996;
- 26 Ibidem; PAPING, R., 'Die waardige man'. Prof. H.C. van Hall (1801-1974), botanicus, landhuishoudkundige en pionier van het hoger landbouwonderwijs, Groningen 1996, 83-87; VAN DER BURG, 'Geen tweede boer', 2002, hoofdstuk 3.
- 27 Mbt de landbouw, zie Idem, hoofdstuk 3 en 4, 61-145.
- 28 Zie ROSSITER, *Women Scientists in America*, I., 1982, xvii-xviii.
- 29 VAN DER BURG, 'Geen tweede boer', 2002, 124-137.
- 30 In het archief van het Nationale Bureau voor Vrouwenarbeid bevinden zich veel stukken over buitenlandse onderwijsvoorzieningen en andere initiatieven voor vrouwen in de landbouw, bijv. over een landbouwschool voor vrouwen in de Verenigde Staten, waar vrouwen leerden alle landbouwwerkzaamheden zelf te verrichten, *Haagsche Courant*, 5-10-1903, 11AV, Archief NBV, 303, microfiche 469; zie verder ook SCHEKAHN, A., "Gesunde, kräftige Naturen". Die Etablierung des Gärtnerinnenberufes', *Ariadne*, Themaheft 39 Jungfern im Grünen. Frauen-Garten-Natur (2001), 30-35; PENN, H., *Mijn tuin, mijn leven ... Zo tuinieren Engelse vrouwen*, Ned. editie, Warnsveld 1996; BOURKE, J., *Husbandry to Housewifery. Women, Economic Change, and Housework in Ireland, 1890-1914*, Oxford 1993.
- 31 Zie boekje n.a.v. 25 jarig bestaan: 'Huis te Lande', 1907-1932, 16 september, (Rijswijk) 1932.
- 32 *De Huisvrouw* 10 (1881), no 40, 3 sept, 3; *Landbouw-courant* 1881, no 72, 8 sept, 289, waarbij aangegeven dat het is overgenomen uit het *Utrechtsch Dagblad*; Voor de context van deze uitspraak zie VAN DER BURG, 'Geen tweede boer', 2002, hoofdstuk 3 in het algemeen en 3.3.3 in het bijzonder.
- 33 BEUMÉE-NIEUWLAND, N., *Onderzoekingen van djatibosch-gronden op Java*, Mededeelingen van het Proefstation voor het boschwezen 8, Weltevreden 1922.
- 34 Mej. W.M. van der Mijll Dekker (geb. 1885) was geen leerling van de landbouwschool, heeft wel als toehoorder in 1918/19 aan de LH ingeschreven gestaan, maar over haar achtergrond is verder niets bekend. Voor informatie over het personeel, zie de *Verslagen van de Landbouw* over de betreffende jaren.
- 35 Zij werd in 1903 als lid van het Natuurkundig Genootschap toegelaten. Zij bleef meedraaien in het Groningse universitaire circuit en als nauw betrokkene vanaf de begintijd kreeg zij in 1938 het erelidmaatschap van de Groninger Vrouwelijke Studenten Club Magna Pete uitgereikt (zie DE WILDE, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap*, 1998, 228, 277, 329 n60, 333 n151, 336 n20, 21 en 25).
- 36 Frida Eversmann stond voorafgaand aan het ingenieursexamen niet als student ingeschreven conform de regelingen zoals die waren uitgelegd op een voorlichtingsbijeenkomst, 11 februari 1918, RAG 740, inv. 11.

Noten bij hoofdstuk 3

- 1 Professor van Uven over Elisabeth van Dorp als opvolgster van professor Heringa, Vergadering van curatoren 15 dec. 1921, RAG 740, inv. 538.
- 2 Zie VAN DER HAAR, I, 1993, mn hoofdstuk 5 en 6, 96-276.
- 3 Idem, 194-199.
- 4 Johanna Westerdijk (1917) en Tine Tammes (1919) waren toen reeds hoogleraar, maar beiden bekleedden een bijzonder hoogleraarschap.
- 5 Dat is de adviserende vergadering, waarin alle hoogleraren en oud-hoogleraren zitting hadden.
- 6 Een privaat-docent kreeg toestemming om te doceren en daartoe vergoeding van de studenten te vragen. Financieel was de instelling niets aan een privaat-docent verplicht.
- 7 De curatoren vormden het toezichthoudende bestuur dat onder andere het laatste woord had in zaken die personeel en financiën aangingen; 15 mei 1957 is een bestuurs hervorming doorgevoerd waardoor het College van Curatoren en de Senaat zijn opgeheven en zijn samengevoegd in een College van Bestuur van 5 personen (Rector voor 3 jaar, met vertegenwoordiging uit de Senaat voor 5 jaar. (zie *Landbouwhogeschool te Wageningen, 1950-1960, Deel II. Dies- en rectorale redes, gegevens betreffende studenten, promotiën, uitgegeven door de Senaat der Hogeschool, Wageningen* (1960), 178; 197).
- 8 Elise van Dorp was in 1907 mede-oprichtster van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht als meer gematigd afsplitsing van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (1894 opgericht) en in 1922 kwam zij in de Tweede Kamer voor de Liberale Partij, later Liberale Staatspartij (zie o.a. BORKUS, M., e.a., *Vrouwenstemmen. 100 jaar vrouwenbelangen. 75 jaar vrouwenkiesrecht*, Zutphen 1994, 42-44, 70); voor andere biografische gegevens zie o.a. *De Haagsche Vrouwenkroniek*, 1 febr. 1919; FASE, M., 'Dorp, Elisabeth Carolina van (1872-1945)', *Biografisch Woordenboek van Nederland* 4, Den Haag 1994.
- 9 Vergadering van curatoren 15 dec. 1921, RAG 740, inv. 538.
- 10 Vreemd genoeg neemt IJsselstein afstand van deze mededeling van Löhnis aan de vergadering van curatoren van

- 15 dec. 1921 (zie NRC 1 april 1922, aangehaald bij VAN DER HAAR, I, 1993, 198-199; n27, 227).
- 11 Vergadering van curatoren 5 apr. 1922, RAG 740, inv. 539.
- 12 Zie VAN DER HAAR, I, 291-310 over zijn rol in de Tweede Wereldoorlog, 317 over zijn ontslag.
- 13 DE WILDE, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap*, 1998, 202-206.
- 14 BOSCH, *Het geslacht van de wetenschap*, 1994, resp. 395; 402.
- 15 Idem, hoofdstuk 11, 391-429, zie vooral ook de noten. Goede aanknopingspunten geeft ook: *Dutch Elm Disease*, 1990.
- 16 BOSCH, *Het geslacht van de wetenschap*, 1994, 542, n 12.
- 17 Vergadering van curatoren 9 dec. 1918, september 1919, RAG 740, inv. 535.
- 18 Van der Haar noemt deze voorkeur van Van Hoek en zijn afwijzingsbrief (zie VAN DER HAAR, I, resp. 116, 220). De officiële lezing was echter dat hij gunstige aanbiedingen van de Zweedse regering kreeg waardoor de reeds enige tijd van tevoren ondernomen onderhandelingen op niets waren uitgelopen (zie het jaaroverzicht van rector Aberson in *Eerste Jaarboek van de Landbouwhoogeschool*, (over 1918/1919), Wageningen, 27).
- 19 Brief van Aberson, ingekomen stukken bij College van Curatoren, d.d. 4 mei 1918, RAG 740, inv. 566.
- 20 *Landbouwkundig Tijdschrift* 45 (1933), 700.
- 21 *Zeventiende Jaarboek van de Landbouwhoogeschool*, Wageningen, 28.
- 22 Enkele voorbeelden: Mw. I. Olivier-Luyten vraagt om bevordering van iemand van het laboratorium voor plantenfysiologisch onderzoek, vergadering College van herstel 23-08-1946, stuk nr. 3886; Verzoek van mevr. O-L voor de aanstelling tekenaar lithograaf goedgekeurd, vergadering college van herstel 14-03-1947, stuk nr. 6658; verzoek voor verbeteringen van het laboratorium voor plantenfysiologisch onderzoek door mevr. O-L, wordt besloten hierover met prof. Wassink te spreken, vergadering college van herstel 18-09-1947, stuk nr. 8723, allen in RAG 740, inv. 1183.
- 23 *Landbouwhoogeschool te Wageningen, 1950-1960, Deel II. Dies- en rectorale redes, gegevens betreffende studenten, promotiën*, uitgegeven door de Senaat der Hogeschool, Wageningen (1960), 228.
- 24 HARTSEMA, A., *Over het ontstaan van sekundaire meristemen op de bladeren van de Begonia Rex*, Amsterdam 1924, Voorwoord.
- 25 *Ibidem*.
- 26 Vermelding in *Landbouwkundig Tijdschrift* 49 (1937), 517.
- 27 Wellicht was zij daar al in 1946 werkzaam, omdat zij in dat jaar op hun 'veredelingsdagen' een voordracht hield over de selectie van aardbeien. Ook staat zij als eerste vermeld staat als mede-auteur van een uitgebreid boek over de aardbei in 1949 (zie resp. *Landbouwkundig Tijdschrift* 59 (1947), 285; KRONENBERG, H., e.a., *De aardbei*, Zwolle 1949. (327 pp.); vermeld in *Landbouwkundig Tijdschrift* 61 (1949), 423 en 573).
- 28 Zie idem 61 (1949), 611.
- 29 Idem 62 (1950), 936.
- 30 GOUWENTAK, C., *Untersuchungen über den N-Stoffwechsel bei Helianthus annuus L.*, Amsterdam 1929, vi.
- 31 Het is vreemd dat zij op deze leeftijd geen vast contract kreeg. Er waren namelijk uitzonderingsregels voor het werken van gehuwde vrouwelijke ambtenaren als zij ouder waren dan 40 jaar. Dat gold als een leeftijd waarna geen zorg voor kinderen meer was te verwachten. Ook het echtpaar Reinders-Gouwentak is overigens de gehele periode waarin Cornelia werkzaam was, kinderloos gebleven.
- 32 Rector J.W. Dieperink over Mej L.C.P. Kerling, 'als wetenschappelijke ambtenaar aan de LH verbonden', behaalde 'den doctoralen graad', *Tiende Jaarboek van de Landbouwhoogeschool*, Wageningen 1928, 38; de titel van haar proefschrift luidde: KERLING, L., *De anatomische bouw van bladvlekken*, Wageningen 1928.
- 33 *Dutch Elm Disease*, 1990, 145-147 biografie en foto. Daarin wordt ook verwezen naar een biografie, *Netherlands Journal of Plant Pathology* 76 (1970), 110-118 en 'In memoriam', *Phytopathology* 76 (1986), 39.
- 34 Het gehele Instituut voor Fytopathologie was vanaf 1899 bestuurlijk onafhankelijk gemaakt, maar vanwege de koppeling met het onderwijs bleef de status onderwerp van discussie. In 1921 werd het instituut opgedeeld in 3 laboratoria en kregen de directeuren een onderwijsfunctie via het hoogleraarschap. De Plantenziektenkundige Dienst werd daarin niet betrokken omdat het voornamelijk als een 'dienstverlenend' laboratorium functioneerde zonder directe wetenschappelijke opdracht tot het Laboratorium in Baarn. Niettemin had ook de Dienst wetenschappelijk geschoold personeel, dat bijdroeg aan het wetenschappelijk debat.
- 35 *Dutch Elm Disease*, 1990, 2, 8-10: foto en biografie, 11-45: een Engelse vertaling van Spierenburg, Dina, Een onbekende ziekte in de iepen, *Plantenkundige waarneming I. Mededeling 18 van den Phytopathologischen Dienst* (1921), januari, 3-10; verwijzing naar een 'In Memoriam', *Netherlands Journal of Plant Pathology* 74 (1968), 33-34.
- 36 Idem, 610.
- 37 Vergadering van curatoren 13 juli 1933, RAG 740, inv. 550.
- 38 Zie ondermeer POTT-BUTER, H., K. TIJDENS en A. JANSSENS, 'Beroepsarbeid van vrouwen en mannen', *Vrou-*

- wen, leven en werk in de twintigste eeuw, Pott-Buter, H., en K. Tijdens (eds), Amsterdam 1998, 149-177.
- 39 *Netherlands Journal Plant Pathology* 72 (1966), 59.
- 40 *Idem*, 61.
- 41 *Landbouwhogeschool te Wageningen, 1940-1950, Deel II*. (1950), 136.
- 42 BRUYN, H. DE, Pathogenic differentiation in *Phytophthora infestans* (Mont.) DeBary, *Phytopathologische Zeitschrift* 18 (1952), 176-186.
- 43 *Tiende Jaarboek van de Landbouwhogeschool, Wageningen 1928*, 34.
- 44 *Elfde Jaarboek van de Landbouwhogeschool, Wageningen 1929*, 35.
- 45 Vergadering van curatoren 10 dec. 1931, RAG, 740, inv. 548; Vergadering van curatoren 23 apr. 1932, Ingekomen stukken nr. 1, *idem*, inv. 549; Vergadering van curatoren 14 juli 1932, *ibidem*; Vergadering van curatoren 30 juli 1932, *ibidem*; ontslagverklaring; *idem*, inv. 1046.
- 46 RAG 740, inv. 1054.
- 47 *Landbouwhogeschool te Wageningen, 1940-1950, Deel II*. (1950), 51.
- 48 Het instituut was op initiatief van Sprenger opgericht (zie VAN DER HAAR, I, 238). Haar nieuwe baan werd als reden voor haar ontslag opgegeven, RAG 740, inv. 1062.
- 49 MIDDELHOVEN, W., *Driekwart eeuw microbiologie in Wageningen, Wageningen 1993*, 5.
- 50 DE WILDE, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap, 1998*, 127.
- 51 VINKENBORG, H., *Die Bedeutung des Acetaldehyds bei der Alkoholischen Gärung, Zutphen 1931, Voorwoord*.
- 52 Correspondentie en de tijdelijke arbeidscontracten, het laatste is gedateerd 18 maart 1944, RAG 740, inv. 1062; zie ook een korte beschrijving in: MIDDELHOVEN, *Driekwart eeuw microbiologie, 1993*, 8.
- 53 BOSCH, *Het geslacht van de wetenschap, 1994*, 397-399, 417; Haar verslag 'Als student in Amerika, *Vakblad voor Biologen* 8 (1927), 229-236 wordt aangehaald bij BOSCH, *idem*, 1994, 411, n63 548.
- 54 Verslag van onderhoud van Te Wechel en Minderhoud met haar, d.d. 20-2-1935, RAG 740, inv. 1062.
- 55 BOSCH, *Het geslacht van de wetenschap, 1994*, n.65, 548; Voor meer informatie over de VVAO, zie: SCHREUDER, A., N. TEEUWEN en I. DE WILDE, *Een verbond van gestudeerde vrouwen. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding, 1918-1993, Hilversum 1993*.
- 56 MIDDELHOVEN, *Driekwart eeuw microbiologie, 1993*, 8.
- 57 BOSCH, *Het geslacht van de wetenschap, 1994*, n26, 544
- 58 Benoeming op vergadering van curatoren 1 sept 1921, RAG 740, inv. 538; vervanging door echtgenoot Van Vloten ter sprake, vergadering van curatoren 16 mrt 1922, *idem*; bericht van ontslag in vergadering van curatoren 24 aug. 1922, *idem*, inv. 539.
- 59 *Landbouwkundig Tijdschrift* 52 (1940), 105.
- 60 Waarschijnlijk te Utrecht: DOYER, L., *Energie-omzettingen tijdens de kieming van tarwekorrels, Utrecht 1914*.
- 61 De verslaglegging daarvan: *Landbouwkundig Tijdschrift* 44 (1932), 793-794.
- 62 Vermelding in *idem* 49 (1937), 275.
- 63 Zie *idem* 52 (1940), 636.
- 64 REINDERS, D., 'Veredelingsonderzoek met rogge II. De invloed van bemesting op de uitstalling', *Landbouwkundig Tijdschrift* 56 (1944), 9-13. (Dit is een vervolg op een eerder verschenen artikel van de hand van S. Wellensiek).
- 65 REINDERS, D., *Onderzoekingen over de opname van water door parenchymatisch weefsel, in het bijzonder door dat van den aardappelknol, Appingedam 1940*.
- 66 Rapport Söhngen, d.d. 24-4-1929, RAG 740, inv. 1020.
- 67 Dat was tot 1955 in ieder geval ook de verwachting van de werkgever, zie ook POTT-BUTER, H., K. TIJDENS en A. JANSSENS, 'Beroepsarbeid van vrouwen en mannen', 1998, 149-177.
- 68 Zie VAN DER HAAR, I, 1993.
- 69 *Landbouwhogeschool te Wageningen, 1940-1950. Deel II. Dies- en overdrachtsreden, gegevens betreffende studenten, gebouwen en terreinen, uitgegeven door de Senaat der Hogeschool, Wageningen (1950), 79*.
- 70 De senaat besluit mev. Reinders-Gouwentak voor te dragen als tijdelijk lector, te rekenen vanaf september 1945, en met elk jaar te vernieuwen benoeming, zolang dat nodig is (zie Vergadering van de senaat 17-4-1946: RAG 740, inv. 1722); Het College van herstel besluit om mev. Reinders voor te dragen als lector voor de tijd van 3 jaar. Prof. Reinders verschijnt ter vergadering om haar belangen te bepleiten (zie Vergadering College van herstel 11-6-1946: RAG 740, inv. 1183); Het Dept. van Landbouw gaat akkoord met de benoeming maar het Dept. van Binnenlandse Zaken heeft bezwaren tegen de benoeming als lector (zie Vergadering College van herstel 5-8-1946, RAG 740, inv. 1183); De oratie moet worden verzet naar 4 december (zie Vergadering college van herstel 23-8-1946, RAG 740, inv. 1183, stuknr. 3871); *Landbouwhogeschool te Wageningen, 1940-1950, Deel I, uitgegeven door de Senaat der Hogeschool, Wageningen (1950), 51*, Openbare les i.v.m. de aanvaarding van het ambt van lector in de plantkunde 'Ut desint vires', op 4 mei 1946.

- 71 Resp. Vergadering van curatoren 28 sept. 1939, RAG 740, inv. 556; Vergadering van de senaat 20 febr. 1946, RAG 740, inv. 1721; Ingekomen minuten van de vergadering van curatoren, brief van de senaat dd 4 apr. 1940, RAG 740, inv. 847; Vergadering van de senaat 17 dec. 1948, Vergadering van de senaat 5 apr. 1949, RAG 740, inv. 1722.
- 72 Jhr.dr. J.S. Witsen Elias kreeg 16 stemmen voor en 4 blanco; Mej. van den Berg 15 voor en 5 blanco, Vergadering van de senaat 1 apr. 1947, RAG 740, inv. 1721.
- 73 Dr. Christine Jacoba Gorter. Een schets van haar levensloop, samengest. bij haar afscheid van het Laboratorium voor Tuinbouwplantenteelt der Landbouwhogeschool te Wageningen op 31 augustus 1966, s.l. (1966), 7.
- 74 *Idem*, (1966), 5-11.
- 75 Stellingen zes en acht zijn mede gebaseerd op publicaties van haar uit 1950 (zie GAILLARD, B., *Chromatografisch onderzoek naar de samenstelling van de polysacchariden uit de celwand in verband met de analyse van ruwvoeders*, Wageningen 1952, stellingen).
- 76 GAILLARD, *Chromatografisch onderzoek*, 1952, voorwoord.
- 77 DEINEMA, M., *Intra- and Extra-cellular Lipid Production by Yeast*, Wageningen (1961)
- 78 DIJKSTRA, J., *The Early Events of Tobacco Mosaic Virus Infection in Nicotiana Glutinosa L.*, Wageningen 1964.
- 79 'De belangstelling, welke Gij tevens voor elk Uwer Leerlingen als persoon hebt, maakt het practicum in Baarn tot een periode, waarop men in zijn leven steeds met groote dankbaarheid terugziet.', in: LELIVELD, J., *Cytological Studies in some Species of the Genus Oenothera*, (Amsterdam) 1931, vii.
- 80 Met dank aan Saskia Zwart.
- 81 *De Plattelandvrouw* (1951)-9, 145-146.
- 82 INKLAAR, F., *Van Amerika geleerd; Marshall-hulp en kennisimport in Nederland*, Amsterdam 1997.
- 83 Zie o.a. VAN DER HAAR II, 118-124; VAN DER BURG, 'Geen tweede boer', 2002, 298-300; 248-254.
- 84 *Tijdschrift voor Huishoudkunde* 6 (1985), 65-95, speciaal over het nieuwe onderwijsleemunt: 85-86.
- 85 De 'Schets van een beleid voor emancipatie in onderwijs en wetenschappelijk onderwijs' van minister Pais en staatssecretaris Kraaijeveld-Wouters (1979) had maatregelen afgekondigd om vrouwenstudies te bevorderen, o.a. door zogenaamde Pais-coördinatoren te financieren die vrouwenstudies op elke instelling zouden gaan entameren en coördineren.
- 86 KOOY, G., *De penetratie van de vrouw binnen de Landbouwhogeschool. Een ordening en commentariëring van ambtelijke gegevens*, Interne publicatie, Wageningen 1974, 45.
- 87 ZELDAM-HARTELUST, B. TEN, Tien procent, Rede uitgesproken op 3 september 1979 bij de opening van het academisch jaar 1979/1980, (Wageningen) 1979, 9.
- 88 De cijfers geven aan dat het toen zeven procent was.
- 89 TEN ZELDAM-HARTELUST, Tien procent, 1979, 9-10.
- 90 *Idem*, 7 en 8.
- 91 Handout van samenvatting van voordracht van Gesina Noordewier, 11 maart 1999 KLV-middag nav reorganisatieplannen LUW 'Krachtig op koers'.

Noten bij hoofdstuk 4

- Gegevens vanaf 1997, zie www.wageningen-ur.nl/intranet/onderwijs/osa/; Stafafdeling OSA Sectie Bestuurlijke Informatie.
- KOOY, *De penetratie van de vrouw*, 1974, 12-13.
- Landbouwhogeschool. *Statistische gegevens met betrekking tot de studenten (met namenlijsten van de geslaagden)*. Studiejaar, 1966-1967 t/m 1970/1971, Wageningen 1975.
- Dit project. E-mail enquête onder oud-studentes van Landbouwhogeschool en Landbouwniversiteit. 2001-2002. Van de circa 1800 aangeschreven vrouwen hebben 382 een ingevulde vragenlijst teruggestuurd.
- Landbouwhogeschool. *Statistische gegevens*, 1975.
- Voor meer achtergrondinformatie over de relatie tussen deze opleidingen, met name de N XIX en N XXI, en de landbouw, en de bijzondere taak daarin toegewezen aan boerendochters, zie BURG, M. VAN DER, 'Geen tweede boer'. *Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen, 1863-1968*, Wageningen/Hilversum 2002.
- Na 1966 dienden zich ook enkele mannelijke studenten aan maar deze studeerden tot aan 1970 geen van allen in deze richting af.
- WOLFFENSPERGER, J., *Bridging the gap: feminist scholarship in theory and practice. The case of Wageningen Agricultural University*, Delft 1996, 68-72.
- Ibidem*.
- Wageningen Update* (2002)-2.

- 11 WOLFFENSBERGER, *Bridging the gap*, 1996, *ibidem*.
- 12 CBS, *Statistisch Zakboek 1993 en Statline. Ingeschrevenen en geslaagden wetenschappelijk onderwijs*, 2002.
- 13 Overeenkomstig wordt op de middelbare opleidingen voor een Nijverheidsakte voor meisjes, en met name de NIX opleiding tot landbouwhuishoudlerares, geconstateerd dat het aantal leerlingen toen juist aantrok omdat ouders deze nuttige opleiding verkozen boven een universitaire studie (zie VAN DER BURG, 'Geen tweede boer', 2002).
- 14 Jaarverslagen WVSV.
- 15 KOOY, *De penetratie van de vrouw*, 1974, 30.
- 16 AART, S. VAN DER, e.a., *Jaarboek Onderwijs in Cijfers 2001. Feiten en cijfers over het onderwijs in Nederland, s.l. 2001*, resp. 120 en 127.
- 17 Uit de vergelijking van inschrijvingslijsten met examenlijsten blijkt: van de 1947 eerstejaars: 2 van de 5 afgestudeerde vrouwen waren bij afstuderen gehuwd; van de 1948 eerstejaars: 2 van de 5, 1949: 1 van de 3; 1950: 2 van de 7; 1951, 1 van de 6; 1952, 1 van de 10; 1953, 4 van de 12.
- 18 *Landbouwhogeschool. Statistische gegevens*, 1975, 70.

Noten bij hoofdstuk 5

- 1 Brief aan de senaat van het Wagenings Studenten Corps, 17 november 1917, GA Wageningen, Archief Ceres I, inv. 157.
- 2 Betsy Veth studeerde 1915-1918, werd tuinbouwkundige, Nini Rahder studeerde 1917-1919 en 1920/21 en behaalde kandidaats Koloniale landbouw en was dus overgestapt naar de nieuwe opleiding maar studeerde niet verder; Nancy van Embden 1917-1919, was in 1923 toehoorder, studeerde Tuinbouw maar studeerde niet af, Pop de Mandt studeerde 1916-1919, Landbouwscheikunde en Tuinbouw, volgde colleges aan de LH zonder examen-doel, Anna Tavenraat hetzelfde maar 1917-1920, Sylvia Berkhout was 1917-1919 en 1920/1921 toehoorder voor Plantkunde, Bloementeelt en Fruitteelt, Petronella Haringhuizen was 1917-1919 toehoorder voor Wiskunde, Elisabeth Rovers was 1917-1919 toehoorder voor Tropische landbouw, Deliana Leccius de Ridder was 1916-1918 toehoorder voor Bloementeelt en Ooftbonteelt, en Caroline Chabot was 1917/1918 toehoorder in Bloementeelt.
- 3 Senaatsboeken, 16 november 1917, GA Wageningen, Archief Ceres I, inv. 27.
- 4 Brief van de WVSV aan het WSC, 13 december 1917, *idem*, inv. 157.
- 5 Senaatsboeken, 16 november 1917, *idem*, inv. 27.
- 6 Brief van de WVSV aan het WSC, 28 december 1918, *idem*, inv. 157.
- 7 De laatste algemene ledenvergadering van de WVSV was op 14 aug 1970, *idem*, Ceres III, inv. 17; BEST, M., Inventaris van Archieven van de Wageningse Studenten Vereniging CERES. III Wageningse Vrouwelijke Studenten Vereniging 1920-1970 (1972), Wageningen 1995, 4.
- 8 *Idem*, 5. Op 8 december 1922 bestond de WVSV vijf jaar, maar om praktische redenen werd het lustrum in 1923 gehouden; ook later werd het lustrum wel in het volgende jaar gevierd.
- 9 Jaaroverzicht door rector magnificus S.C.J. Olivier, *Zesde Jaarboek van de Landbouwhoogeschool*, over 1923-1924, (Wageningen), 26. De datum van 21 maart 1925 die is genoemd door Best kan dus niet kloppen (zie BEST, Inventaris, 1995, 5.)
- 10 *Idem*.
- 11 Rector Olivier bracht deze oplossing aan, terwijl Broekema benadrukte dat het verenigingsleven van belang was voor de studie, Notulen van de senaat 14 december 1923, RAG 740, inv. 1719.
- 12 BEST, Inventaris, 1995, 5.
- 13 Opnieuw werd het lustrumfeest enkele maanden later in plaats van op 8 december 1927 gevierd op 2 en 3 maart 1928.
- 14 *Tiende Jaarboek van de Landbouwhoogeschool*, over 1927-1928, (Wageningen), 39.
- 15 Algemene ledenvergadering 4 november 1926, WVSV-archief, GA Wageningen, Ceres III, inv. 1.
- 16 Mededeling, verdaagde algemene ledenvergadering 20 december 1951, *idem*, inv. 11.
- 17 Meer onderzoek naar het LCVS is gewenst.
- 18 Agenda's en notulen met bijlagen BVS, WVSV-archief, GA Wageningen, *idem*, inv. 211.
- 19 'Als men zo tegenover het Clubleven staat, kan men maar beter de W.V.S.V. opheffen en geen Lustrum vieren.', Algemene ledenvergadering 18 november 1952, *idem*, inv. 11.
- 20 Mededeling, algemene ledenvergadering 24 juni 1958, *idem*, inv. 14.
- 21 Mededeling, algemene ledenvergadering 2 november 1960, *idem*, inv. 15.
- 22 Agenda's en notulen met bijlagen BVS, *idem*, inv. 211 en 212.

- 23 Idem, inv. 100.
- 24 Interview, serie interviews 2001/2002.
- 25 WVSV-archief, ibidem.
- 26 Een alternatief was Herenstraat 6 (pension), maar dit werd afgewezen, Algemene ledenvergadering 8 april 1952, idem, inv. 11.
- 27 Algemene ledenvergadering resp. 9 september 1952, 16 januari 1953, idem, inv. 12.
- 28 Algemene ledenvergadering 9 september 1952, idem, inv. 11.
- 29 Jaarverslag van de praeses, 1953-1954, idem, inv. 107.
- 30 Algemene ledenvergadering 21 maart 1956, idem, inv. 13.
- 31 De banken waar geld was geleend voor de verbouwing scholden een derde van het bedrag kwijt. De aflossing bedroeg 2400 gulden per jaar en er was zoveel geld op de reserverekening dat verdere acties niet nodig waren. Zie Bestuursboek over de algemene jaarvergadering 26 september 1962, idem, inv. 114.
- 32 Algemene ledenvergadering 28 oktober 1958, idem, inv. 14.
- 33 Besturenboek over algemene ledenvergadering 9 mei 1961, idem, inv. 112.
- 34 Algemene ledenvergadering 28 oktober 1958, idem, inv. 14.
- 35 Ibidem.
- 36 Dit was eerder de Culturele Commissie, maar in de bezettingstijd was deze term zozeer bezoedeld geraakt dat na de Tweede Wereldoorlog voor deze nieuwe naam werd gekozen. Alternatieven waren nog Schouwburgie en Cie tot zinnelijk vermaak en zedelijk genoeg, zie Algemene ledenvergadering 12 februari en 14 mei 1946, idem, inv. 6.
- 37 In 1950 wordt aangegeven dat deze cie haar werk verder zag uitbreiden, omdat voor de sociale voorzieningen voor studenten nog veel werk te verrichten was, Algemene ledenvergadering 31 mei 1950, idem, inv. 10.
- 38 Jaarverslagen WVSV, overdrukken van de WSC Almanak, idem, inv. 102.
- 39 Buitengewone Algemene ledenvergadering 17 september 1957, idem, inv. 13.
- 40 Algemene ledenvergadering 10 mei 1960, idem, inv. 15.
- 41 Algemene ledenvergadering 1 juni 1949, idem, inv. 9.
- 42 Algemene ledenvergadering 12 december 1950, idem, inv. 10.
- 43 Bestuursboek over Algemene ledenvergadering resp. januari en 27 februari 1952, idem, inv. 107.
- 44 Algemene ledenvergadering 7 juli 1952, idem, inv. 11.
- 45 Algemene ledenvergadering 25 oktober 1955, idem, inv. 13.
- 46 Buitengewone algemene ledenvergadering 17 september 1957, ibidem.
- 47 Interview uit serie interviews 2001/2002.
- 48 Interview uit serie interviews 2001/2002.
- 49 Buitengewone algemene ledenvergadering 16 oktober 1951, idem, inv. 11.
- 50 Algemene ledenvergadering 21 februari 1956, idem, inv. 13.
- 51 Bestuursboek over BSV-vergadering 6 juli 1951, idem, inv. 107.
- 52 Buitengewone algemene ledenvergadering 7 september 1959, idem, inv. 14.
- 53 Inauguratie redes, WVSV-archief, idem, inv. 151.
- 54 Brief van de WVSV aan het WSC, 28 december 1918, Ceres-Archief, GA Wageningen, CERES I, inv. 157.
- 55 Brief van de senaat van het WSC aan het WVSV-bestuur, 11 maart 1926, ibidem.
- 56 Uit de Senaatsvergadering van het WSC bleek dat de RKSv door de WVSV alleen als religieuze vereniging, niet als gezelligheidsvereniging werd erkend. Een gedeelte van de senaat was er voor om de WVSV weer vriendschappelijk te behandelen, maar de meerderheid bleek tegen. Besloten werd de beslissing aan de Algemene Vergadering over te laten, Notulen van de senaat 23-3-1926, idem, inv. 27.
- 57 Brief van het WVSV bestuur aan de senaat van het WSC, 12 december 1932, idem, inv. 157.
- 58 Brief van het WVSV bestuur aan de senaat van het WSC, 9 december 1936, ibidem.
- 59 Algemene ledenvergadering 24 november 1936, WVSV Archief, GA Wageningen, CERES III, inv. 6.
- 60 Brief van de senaat van het WSC aan het WVSV bestuur, 24 februari 1937, Ceres Archief, GA Wageningen, CERES I, inv. 157; Algemene ledenvergadering 16 maart 1937, WVSV Archief, GA Wageningen, CERES III, inv. 6.
- 61 Resp. Algemene ledenvergadering 14 mei 1937, ibidem; Brief WVSV aan het WSC meldt dat de WVSV van plan is om SSR te erkennen, Brief 1 juli 1937; Brief WVSV aan het WSC over een volledige erkenning van SSR, Brief 20 september 1937, Ceres-Archief, GA Wageningen, CERES I, inv. 157.
- 62 Algemene ledenvergadering 9 februari 1954, WVSV-archief, GA Wageningen, CERES III, inv. 12.
- 63 Algemene ledenvergadering 25 oktober 1955, idem, inv. 13.
- 64 Toelichting door een oud-WVSV-lid.
- 65 Algemene ledenvergadering 25 oktober 1955, ibidem.

- 66 Algemene ledenvergadering 10 mei 1960, idem, inv. 14.
- 67 Bestuursboek over algemene ledenvergadering 26 juni 1957, idem, inv. 109.
- 68 Ingekomen stukken 1960, idem, inv. 51.
- 69 Interview, serie interviews 2001/2002.
- 70 Nader onderzoek zal moeten bevestigen dat het geen tijdelijk verschijnsel was. Toch is uit de discussies voorafgaand af te leiden dat het niet waarschijnlijk is dat de meisjes in 1971 en daarna zich weer allemaal bij Ceres alleen of verspreid over alle verenigingen aansloten.
- 71 VAN DER HAAR, *Landbouwwuniversiteit*, II, 1993, 194; *Landbouwhogeschool. Statistische gegevens met betrekking tot de studenten (met namenlijsten van de geslaagden)*. Studiejaren, 1966-1967 t/m 1970/1971, Wageningen 1975, 59-61.
- 72 FABER, *Landbouwwuniversiteit*, III, 1993, 202.
- 73 Bestuursboek over algemene ledenvergadering 27 mei 1953, WVSV-archief, GA Wageningen, CERES III, inv. 107.
- 74 Bestuursboek over algemene ledenvergadering 30 januari en 20 maart 1962, idem, inv. 113; Algemene ledenvergadering 30 januari 1962, idem, inv. 16; stemming Algemene ledenvergadering 20 maart 1962, ibidem.
- 75 Algemene ledenvergadering 5 september 1963, ibidem.
- 76 Algemene ledenvergadering 5 februari 1964, ibidem.
- 77 Bestuursboek over algemene ledenvergadering 5 februari 1964, idem, inv. 115.
- 78 Lustrumrede 1962, *Almanak WVSV 1962*, 13-14.
- 79 Algemene ledenvergadering 6 mei 1959, WVSV-archief, GA Wageningen, CERES III, 14.
- 80 Bestuursboek over algemene ledenvergadering 28 november 1962, uitgesteld tot 4 december 1962, idem, inv. 113.
- 81 VAN DER HAAR, *Landbouwwuniversiteit*, II, 1993, resp. 244 en 396.
- 82 Brief van het hoofdbestuur Vereniging voor Studiebelangen aan Secretaris van de Senaat, 8 april 1922, RAG 740, inv. 1795.
- 83 Algemene ledenvergadering 8 september 1960, WVSV archief, GA Wageningen, Ceres III, inv. 111.
- 84 Resp. Algemene ledenvergadering 29 mei 1958 en Algemene Ledenvergadering 24 juni 1958, idem, inv. 14.
- 85 Algemene ledenvergadering 6 maart 1951, idem, inv. 10.
- 86 Algemene ledenvergadering 2 november 1960, idem, inv. 15.
- 87 Bestuursboek over Algemene ledenvergadering 3 december 1963, 5 februari en 3 maart 1964, idem, inv. 115; 1 december 1964, inv. 116, VAN DER HAAR, II, 204.
- 88 Buitengewone algemene ledenvergadering 13 november 1951, WVSV-archief, GA Wageningen, CERES III, inv. 11.
- 89 Verdaagde Algemene ledenvergadering 20 december 1951, ibidem.
- 90 Algemene ledenvergadering 23 november 1956, idem, inv. 13.
- 91 Algemene ledenvergadering 23 mei 1957, ibidem.
- 92 Algemene ledenvergadering 10 februari 1959, idem, inv. 14.
- 93 Bestuursboek over algemene ledenvergadering 6 mei 1961, idem, inv. 112
- 94 Algemene ledenvergadering 7 juni 1961, idem, inv. 16.
- 95 Algemene ledenvergadering 21 november 1961, ibidem.
- 96 Bestuursboek over algemene ledenvergadering 26 mei 1969, idem, inv. 118.
- 97 Algemene ledenvergadering 27 maart 1969, zie idem, inv. 133.
- 98 Bestuursboek over algemene ledenvergadering 27 maart 1969 idem, inv. 119.
- 99 Bestuursboek over algemene ledenvergadering 14 mei 1969, WVSV-archief, GA Wageningen, CERES III, inv. 119.
- 100 Ibidem.
- 101 Discussiestuk voor de hearings op 4 en 8 juni, idem, inv. 134.
- 102 Interview uit serie interviews 2001/2002.
- 103 WVSV-archief, idem, inv. 119 en 133.
- 104 Resp. interview uit serie interviews 2001/2002; Algemene ledenvergadering 2 en 17 februari 1970, WVSV-archief, idem, inv. 19.
- 105 Algemene ledenvergadering 14 augustus 1970, ibidem 19.
- 106 De discussies over vrouwenparticipatie en de feitelijke deelname en gang van zaken in de periode die hier besproken is, maar ook daarna, hebben zeer interessant bronnenmateriaal opgeleverd dat om verdere analyse vraagt.

Noten bij hoofdstuk 6

- 1 Het Nederlands Instituut van Landbouwkundig Ingenieurs (NILI, in 1995 overgegaan in KLV) is daarmee begonnen in 1973 als vervolg op een eerste verkenning van de arbeidsmarkt door het Internationaal Agrarisch Centrum (IAC) en het NILI in 1967; zie resp. BAKKER ARKEMA, P., 'Waar werken Wageningers?', NILI berichten, (1972) Extra nummer, november; *De Wageningse ingenieur in functie*. NILI-MPW (later KLV), Loopbaanonderzoek 1973, 1978, 1983, 1988, 1992, 1996; en gegevens van STOAS betreffende loopbaanonderzoek 2001.
- 2 WILLEMSE, P., en H. VAN 'T KLOOSTER, *De Wageningse vrouwelijke ingenieur in functie*, (Wageningen), 1977.
- 3 Resp. *De Wageningse vrouwelijke ingenieur in functie*, 1978, 1983, 1992 en 1996; gegevens STOAS 2001; BOS-BOERS, M., *Ontwikkelingen in de functiekwaliteit van vrouwelijke en mannelijke afgestudeerden van de Landbouwuniversiteit Wageningen*, NILI-MPW, Wageningen 1992.
- 4 De Centrale Commissie voor de Statistiek rekende toen personen tot de beroepsbevolking die minimaal twaalf uur per week betaald werk verrichtten ofwel activiteiten ontplooiden om voor ten minste twaalf uur per week werk te vinden.
- 5 *Avanta* 16 (2001)-nr 10.
- 6 Zie POTT-BUTER, H., K. TIJDENS en A. JANSSENS, 'Beroepsarbeid van vrouwen en mannen', *Vrouwen, leven en werk in de twintigste eeuw*, Pott-Buter, H., en K. Tijdens (eds), Amsterdam 1998, 149-177.
- 7 Sinds 1994 Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Hogere Opleiding.
- 8 *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding*, 35 (1969)-2.
- 9 O.a. onderzoek naar 'verantwoorde voorzieningen op het gebied van kinderdagverblijven en halvedag-kinderspeelzalen voor het gezonde, normale kind beneden de kleuterschoolleeftijd', *Mededelingen*, ibidem.
- 10 Directoraat-Generaal Internationale Samenwerking van het Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- 11 *Onderzoek naar de oorzaken van verminderde belangstelling voor uitzending als deskundige*, Instituut voor Culturele Antropologie, Leiden 1976.
- 12 Zie ook hoofdstuk 4; CBS Zakboek Onderwijsstatistieken, CBS Statline en WU-Onderwijsstatistieken.
- 13 De stichting Maatschappelijke Plaats Wageningse afgestudeerden van het Nederlands Instituut van Landbouwkundig Ingenieurs.
- 14 KOOLS, Q., en M. BOS-BOERS, *Beeld van vrouwelijke LU-ingenieurs in arbeidsorganisaties*, NILI-MPW, Wageningen 1992, 54.
- 15 Organisatie voor Strategisch Marktonderzoek.
- 16 *Jaarverslag 1893-1894*, Vereeniging van Oud-Leerlingen der RijksLandbouwschool, Wageningen (1894).
- 17 SEVENSTER, J., 'Vijftig jaren', *Landbouwkundig Tijdschrift* (1937), 31-38.
- 18 BAKKER ARKEMA, P., 'Waar werken Wageningers?'.
19 *De Ingenieur* (2002)-18 jan..
- 20 TANGHE, V., H. TORFS en A. BUTTIENS, 'Waar staan vrouwelijke ingenieurs momenteel in de organisatie?', Studie in het kader van de studiedag 'De organisatie van de toekomst: waar sta je als vrouw en ingenieur?', 6 maart 1999, door de werkgroep CUIB6 'Vrouw en Ingenieur' KVIV.
- 21 *De Wageningse Ingenieur in het Buitenland, van tropen-oriëntering naar internationalisering*, Werkgroep Tropisch Landbouwkundigen, KLV, Wageningen 1995.
- 22 E-mail enquête onder 382 vrouwelijke oud-studenten.
- 23 KLV alumnibestand, 2002.
- 24 De functie van de peildatum in 1996 is hierbij buiten beschouwing gelaten, die is immers nog niet voltooid.
- 25 DIEPEN-VAN SCHAIJK, M., L. LEFER en M. BOS-BOERS, *Vrouwen op de arbeidsmarkt – de aandelen stijgen*, NILI-MPW, Wageningen 1987.
- 26 Joan Wolffensperger is later, in 1996, gepromoveerd.
- 27 *Sociaal en cultureel rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector*, Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag 2002.
- 28 Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding, sinds 1994 Nederlandse vereniging van vrouwen met hogere opleiding. Zie ook: SCHREUDER, A., N. TEEUWEN en I. DE WILDE, *Een verbond van gestudeerde vrouwen. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding, 1918-1993*, Hilversum 1993.

Literatuur

- AART, S. VAN DER, e.a., *Jaarboek Onderwijs in Cijfers 2001. Feiten en cijfers over het onderwijs in Nederland*, s.l. 2001.
- BAKKER ARKEMA, P., *Waar werken Wageningers?* Extra nummer NILI berichten, november 1972.
- BEST, M., *Inventaris van Archieven van de Wageningse Studenten Vereniging CERES. III Wageningse Vrouwelijke Studenten Vereniging 1920-1970 (1972)*, Wageningen 1995.
- BEUMÉE-NIEUWLAND, N., *Onderzoekingen van djatibosch-gronden op Java, Mededeelingen van het Proefstation voor het boschwezen 8, Weltevreden 1922.*
- BOCK, B., en M. VAN DER BURG, 'Hoofdstuk 11. Vrouwenarbeid in de agrarische sector', *Vrouwen; leven en werken in de twintigste eeuw*, Pott-Buter, H., en K. Tijdens (eds), Amsterdam 1998, 219-240.
- BONTA, M., *Women in the Field. America's Pioneering Women Naturalists*, s.l. 1991.
- BORKUS, M., e.a., *Vrouwenstemmen. 100 jaar vrouwenbelangen. 75 jaar vrouwenkiesrecht*, Zutphen 1994.
- BOS-BOERS, M., *Ontwikkelingen in de functiekwaliteit van vrouwelijke en mannelijke afgestudeerden van de Landbouwuniversiteit Wageningen, NILI-MPW, Wageningen, 1992.*
- BOSCH, C., *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948* Amsterdam 1994.
- BOURKE, J., *Husbandry to Housewifery. Women, Economic Change, and Housework in Ireland, 1890-1914*, Oxford 1993.
- BRUYN, H. DE, 'Pathogenic differentiation in *Phytophthora infestans* (Mont.) DeBary', *Phytopathologische Zeitschrift* 18 (1952), 176-186.
- BURG, M. VAN DER, 'Geen tweede boer'. *Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen*, 1863-1968, Wageningen/Hilversum 2002.
- BURG, M. VAN DER, en K. LIEVAART, *Drie generaties in schort en overall. Terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de landbouw*, Wageningen 1998.
- CUPEROU-VAN RHIJN, 'Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs, 1814-1895', *Vrouwenarbeid. Orgaan van de Vereniging Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid (1898)*-7, 61-62; no 8, 72-74.
- DEINEMA, M., *Intra- and Extra-cellular Lipid Production by Yeast*, Wageningen (1961).
- DERKS, M. en S. VERHEESEN-STEGEMAN, *Wetenschap als roeping. Prof.dr. Christine Mohrmann (1903-1988)*, *classica*, Nijmegen 1998.
- DIEPEN-VAN SCHAIJK, M., L. LEER en M. BOS-BOERS, *Vrouwen op de arbeidsmarkt – de aandelen stijgen*, NILI-MPW, Wageningen 1987.
- DIJKSTRA, J., *The Early Events of Tobacco Mosaic Virus Infection in Nicotiana Glutinosa L.*, Wageningen 1964.
- DOYER, L., *Energie-omzettingen tijdens de kieming van tarwekorrels*, Utrecht 1914.
- Dr. Christine Jacoba Gorter. *Een schets van haar levensloop, samengest. bij haar afscheid van het Laboratorium voor Tuinbouwplantenteelt der Landbouwhogeschool te Wageningen op 31 augustus 1966*, s.l. (1966).
- Dutch Elm Disease – The Early Papers. Selected Works of Seven Dutch Women Pythopathologists*, translated and prepared by F. Holmes and H. Heybroek, St. Paul 1990.
- FABER, J., m.m.v. M. de Ruyter, *De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen, III. Van revolutie naar rendement, 1970-1990*, Wageningen 1993.
- FASE, M., 'Dorp, Elisabeth Carolina van (1872-1945)', *Biografisch Woordenboek van Nederland. Deel 4*, Den Haag 1994.
- FRUIN, R., 'De Jeugd van Louise Henriette d'Orange', *De Gids* (1866) II, 531-540.
- GAILLARD, B., *Chromatografisch onderzoek naar de samenstelling van de polysacchariden uit de celwand in verband met de analyse van ruwoeders*, Wageningen 1952.
- Gender and Research, Conference Proceedings*, Brussels, 8-9 November 2001, EU Brussels 2002.
- GOUWENTAK, C., *Untersuchungen über den N-Stoffwechsel bei *Helianthus annuus* L.*, Amsterdam 1929.
- GREVER, M., en B. WAALDIJK, *Feministische Openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898*, Amsterdam 1998

- GREVER, M., *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in de geschiedenis*, Hilversum 1994.
- HAAR, J. VAN DER, m.m.v. M. de Ruiter, *De geschiedenis van de Landbouwwuniversiteit Wageningen, I. Van school naar hogeschool, 1873-1945*, Wageningen 1993.
- HAAR, J. VAN DER, m.m.v. M. de Ruiter, *De geschiedenis van de Landbouwwuniversiteit Wageningen, II. Verdieping en verbreding, 1945-1970*, Wageningen 1993.
- HARTSEMA, A., *Over het ontstaan van sekundaire meristemen op de bladeren van de Begonia Rex*, Amsterdam 1924.
- HOGEWEG-DE HAART, H., *Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs*, Amsterdam (1955).
- HORN, B., 'Counting their Chickens. Old Women and Problems on the Farm in the Early Twentieth Century', paper Conference on American Farm and Rural Women's History, Washington D.C., December 1-4, 1994.
- HOWARD-BORJAS, P., *Women in the plant world. The significance of women and gender bias for botany for biodiversity conservation*, Wageningen 2001.
- 'Huis te Lande', 1907-1932, 16 september, (Rijswijk) 1932.
- INHETVEEN, H., 'Women Pioneers in Farming: A Gendered History of Agricultural Progress', *Sociologia Ruralis. Special Issue: The Empowerment of Farm Women*, S. Shortall, B. Brandth and B. Verstad (eds), 38 (1998), 265-285.
- INHETVEEN, H., und M. SCHMITT (eds), *Pionierinnen des Landbaus*, Göttingen 2000.
- INKLAAR, F., *Van Amerika geleerd; Marshall-hulp en kennisimport in Nederland*, Amsterdam 1997.
- KERLING, L., *De anatomische bouw van bladvekken*, Wageningen 1928.
- KNECHT-VAN EEKEL, A. DE, en I. STAMHUIS (eds), "'Zij is toch wel zeer begaafd'", *Historische bijdragen over vrouwen in de betawetenschappen*, *Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek*, 20 (1997)-4, 173-163.
- KOLF, M. VAN DER, *Zeventig jaar vrouwenstudie*, Rotterdam 1950.
- KOOLS, Q. en M. BOS-BOERS, *Beeld van vrouwelijke LU-ingenieurs in arbeidsorganisaties, NILI-MPW*, Wageningen 1992.
- KOOY, G., *De penetratie van de vrouw binnen de Landbouwhogeschool. Een ordening en commentariëring van ambtelijke gegevens*, Interne publicatie, Wageningen 1974.
- KRONENBERG, H., e.a., *De aardbei*, Zwolle 1949.
- Landbouwhogeschool te Wageningen, 1940-1950, Deel I. uitgegeven door de Senaat der Hogeschool, Wageningen (1950).*
- Landbouwhogeschool te Wageningen, 1940-1950, Deel II. Dies- en overdrachtsreden, gegevens betreffende studenten, gebouwen en terreinen, uitgegeven door de Senaat der Hogeschool, Wageningen (1950).*
- Landbouwhogeschool. Statistische gegevens met betrekking tot de studenten (met namenlijsten van de geslaagden). Studiejaren, 1966-1967 t/m 1970/1971, Wageningen 1975.*
- LELIVELD, J., *Cytological Studies in some Species of the Genus Oenothera*, (Amsterdam) 1931.
- LOOSBROEK, T. VAN, e.a. (eds), *Geleerde vrouwen, Negende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, Nijmegen 1988.
- MAAT, H., *Science Cultivating Practice. A History of Agricultural Science in The Netherlands and its Colonies 1863-1986*, Wageningen 2001.
- 'Making Change: A Framework for Promoting Gender Equity in Organizations', *CG Gender Lens. CGIAR Gender Staff Program Newsletter* 3 (1998)-2.
- MIDDELHOVEN, W., *Driekwart eeuw microbiologie in Wageningen*, Wageningen 1993.
- NABER, J., 'Een baanbreekster', *De Hollandsche Huisvrouw. Veertiendaagsch blad voor vrouwenbelangen* (1916) no 2, 4 mei.
- NERAD, M., 'Gender Stratification in Higher Education : the Department of Home Economics at the University of California, Berkeley 1916-1962', *Women's Studies International Forum* 10 (1987), 157-164.
- NORTH, M., *Recollections of a Happy Life*, Addington Symonds, J. (ed.), orig. London and New York, 1893, Electronic Text Research Center, Minneapolis, MN 1998, <http://etrc.lib.umn.edu/womtrav.htm>.
- O'CONNOR, M., 'Marianne North', *British Travel Writers, 1876-1909*. Brothers, B., and J. Gergits (eds), Detroit 1997, 251-255.
- Onderzoek naar de oorzaken van verminderde belangstelling voor uitzending als deskundige*, Instituut voor Culturele Anthropologie, Leiden 1976.
- PAPING, R., 'Die waardige man'. Prof. H.C. van Hall (1801-1974), botanicus, landhuishoudkundige en pionier van het ho-

- ger landbouwonderwijs, Groningen 1996.
- PENN, H., *Mijn tuin, mijn leven ... Zo tuinieren Engelse vrouwen*, Ned. editie, Warnsveld 1996.
- POSTUMUS-VAN DER GOOT, W., (ed.), *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld*, door J. Brok-ten Broek, P. Franken-van Driel, C. Meijers en E. Heringa-van Ruth, Leiden 1948, 2e verbeterde druk.
- POTT-BUTER, H., K. TIJDENS en A. JANSSENS, 'Beroepsarbeid van vrouwen en mannen', *Vrouwen, leven en werk in de twintigste eeuw*, Pott-Buter, H., en K. Tijdens (eds), Amsterdam 1998, 149-177.
- REINDERS, D., *Onderzoekingen over de opname van water door parenchymatisch weefsel, in het bijzonder door dat van den aardappelknol*, Appingedam 1940.
- RIEDL-DORN, CHR., 'Amalie Dietrich. Ein Leben für die Natur', *Ariadne*, Themaheft 39 *Jungfern im Grünen. Frauen-Garten-Natur* (2001), 38-44.
- ROSSITER, M., *Women Scientists in America, I. Struggles and Strategies to 1940*, Baltimore and London 1982.
- SALDEN-CAMPFENS, E., 'Mienette Storm-van der Chijs (1814-1895)', *Delftse vrouwen van vroeger door Delftse vrouwen van nu*, Delft 1975, 92-125.
- SCHKAHN, A., "Gesunde, kräftige Naturen". Die Etablierung des Gärtnerinnenberufes', *Ariadne*, Themaheft 39 *Jungfern im Grünen. Frauen-Garten-Natur* (2001), 30-35.
- SCHIEBINGER, L., 'De vrouw als zinnebeeld. Het aanzicht van de vroegmoderne wetenschap', *Geleerde vrouwen*, Loosbroek, T. van, e.a. (eds), Nijmegen 1988, 86-115.
- SCHIEBINGER, L., 'De vrouw als zinnebeeld. Het aanzicht van de vroegmoderne wetenschap', *Geleerde vrouwen*, Loosbroek, T. van, e.a. (eds), Nijmegen 1988, 86-115.
- SCHREUDER, A., N. TEEUWEN en I. DE WILDE, *Een verbond van gestudeerde vrouwen. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding, 1918-1993*, Hilversum 1993.
- SEVENSTER, J., *Vijftig jaren, Landbouwkundig Tijdschrift* 49 (1937), 31-38.
- SHTEIR, A., *Cultivating Women. Cultivating Science, Flora's Daughters and Botany in England, 1760-1870*, Baltimore/London 1996.
- Sociaal en cultureel rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector*, Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag 2002.
- SPIERENBURG, D., 'Timon A.C. Schoevers zoals ik hem bij den Plantenziektenkundige Dienst gekend heb', *Landbouwkundig Tijdschrift* 58 (1946), 608-618.
- Statistisch Zakboek 1993 en Statline. Ingeschrevenen en geslaagden wetenschappelijk onderwijs*, CBS, 2002.
- TANGHE, V., H. TORFS en A. BUTTIENS, 'Waar staan vrouwelijke ingenieurs momenteel in de organisatie?', Studie in het kader van de studiedag "De organisatie van de toekomst: waar sta je als vrouw en ingenieur?" op 6 maart 1999 door de werkgroep CUIB6 "Vrouw en Ingenieur" KVIV.
- VINKENBORG, H., *Die Bedeutung des Acetaldehyds bei der Alkoholischen Gärung*, Zutphen 1931.
- Wageningse Ingenieur in het Buitenland, van tropen-oriëntering naar internationalisering*, De Werkgroep Tropisch Landbouwkundigen/KLV, Wageningen 1995.
- WETTENGL, K., 'Maria Sibylla Merian. Kunstenares en natuuronderzoekster tussen Frankfurt en Suriname', *Maria Sibylla Merian, 1647-1717. Kunstenares en natuuronderzoekster*, Wettengl, K. (ed.), Haarlem 1998, 12-37.
- WILDE, I. DE, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap. Vrouwelijke studenten en docenten aan de Rijksuniversiteit Groningen, 1871-1919*, GHR 16, Assen 1998.
- WILLEMSE, P., en H. VAN 'T KLOOSTER, *De Wageningse vrouwelijke ingenieur in functie*, Wageningen 1977.
- WILSON, G., *Agriculture of the Hidatsa Indians: an Indian interpretation*, Minneapolis 1917.
- WOLFFENSPERGER, J., *Bridging the gap: feminist scholarship in theory and practice. The case of Wageningen Agricultural University*, Delft 1996.
- ZELDAM-HARTELUST, B. TEN, *Tien procent, Rede uitgesproken op 3 september 1979 bij de opening van het academisch jaar 1979/1980*, (Wageningen 1979).

Register

- Aalders, ir. E.L.A.(Elies), (geb. 1937), 168-169
Aberson, prof.dr. J.H., (1857-1935), 48, 52, 57, 242
Amalia van Solms (1602-1675), 240
Amersfoort, mr. J.P.(Jacob), (1817-1885), 42
Amersfoort-Dijk, H.M.(Hermine), (1821-1892), 35
Antonides, prof.dr. G., 68
Augustijn, Annette, 85
Baelde, ir. J.M.(Marie), (1910-1945), 53
Bakker, dr.ir. Dorothee, 189
Bakker, ir. I.M.(Ineke), 184
Bakker, ir. M.(Martha), (1911-2000), 166-167
Bakker, prof.dr. D.L., 48
Banga, ir. O., 53
Ban-Willinge Prins, C.E.(Clara) van den, (geb. 1931),
5, 62, 76, 111, 130, 169, 203
Benders, W.C.(Wil), (geb. 1920), 167-168
Benedictus, G.(Gees), (geb. 1931), 147
Berg, Mej. van den, 244
Bergh, Jonkvrouw O. van den, 55
Berkhout, E.H.A.(Elise), (geb. 1882), 38
Berkhout, S.M.(Sylvia), (geb. 1895), 131, 245
Beumée, dr.ir. J.G.B., 38-39
Bingen, Hildegard van, (1098-1179), 30
Blaauw, prof.dr. A.H., (1882-1942), 48-49
Bloemberg, ir. M.(Martha), 196, 198
Boissevain-de Wit, Claire, 180
Bonte, Marcia, 33
Boon, André, 174
Boo-Spaargaren, ir. M.Y.(Marion) de, 187
Bos-Boers, dr.ir. M.(Marian), 5, 18, 79, 118, 206
Bosch, Mineke, 15-16, 46, 55
Bos-Schenk, ir. M.H.(Minke), 5, 85, 169, 203, 206
Brandts Buys, 39
Brewer-de Koster, J.A.(Janneke), 177
Broekema, prof.ir. C., 245
Broekhuizen, ir. J.T.M. van, 111
Brouwer, prof.dr. E., 64-66
Bruyn, H.L.G.(Helena) de, 51-52
Bruyning Jr., 40
Burg, dr. M.P.M.(Margreet) van der, 5, 42, 59, 79,
206
Burg, ir. B. van der (1879-1963), 45
Burg-de Boer, D. (Dol) van, 6, 111
Burwinkel, P.M.(Petronella), 107
Castner, Elvira, (geb. 1844), 37
Catherina, Groothertogin van Rusland, (1788-1819),
30
Ceres, godin, 22, 85
Chabot, C.H.(Lien), 131, 245
Citters, jhr.dr. S. van, (1865-1942), 45
Commandeur, Monica, 165
Commelin Scholten, H.H.(Hendrina), (1832-1917),
46
Cool, Catherine (1874-1928), 17
Coulton, A., (†1890), 35, 240
Dam, ir. J.M.(Hanke) van, 86
Deinema, dr. M.H.(Mia), (1927-1989), 64
Dieperink, prof.ir. J.W., 135, 242
Dietrich, Amalie, (1821-1891), 34
Dijkstra, dr. J.(Jeanne), 64
Donker, ir. C.W.(Boffie), 107
Doorne-Huiskes, prof.dr. J.(Anneke) van, 6, 70
Dorp, dr.mr. E.C.(Lizzy) van, (1872-1945), 44-45,
241
Doyer, dr. L.C.(Luise), 55
Dwars, E.(Ellen), 107
Edelman, prof.dr.ir. C.H., 62
Embden, N.W. (Nancy) van, (geb. 1899), 131, 245
Engel, M.A., (geb. 1892), 38,
Eversmann, ir. G.A.A.(Frida), (1890-1941), 38, 40,
48, 52, 55, 57, 209
Eysvoogel, prof.dr.ir. W.F., 76
Ferwerda, dr. S.(Saskia), 62
Fiorini-Mazzanti, gravin Elisabetta, (1799-1879),
34
Fitzjames, Hertogin van, 35
Frahm-Leliveld, dr. J.A.(Johanna), 64
Frederik Hendrik van Oranje, prins (1584-1647),
240
Frederik Willem de Grote, Keurvorst van Branden-
burg (1620-1688), 30
Fresco, prof.dr.ir. L.O.(Louise), (geb. 1952), 85-86
Friedland, Helene Charlotte von, (1754-1803), 34
Gaillard, dr. B.D.E.(Blanche), 64
Giltay, prof.dr. E., (1858-1935), 49
Glas, ir. Anouska, 114
Goor, E.C.(Betsy) van, (geb. 1885), 38-39, 51
Goosen, M.G.(Martha), 107
Gorter, dr. Chr.J.(Chris), (geb. 1901), 63, 64
Gouwentak, dr. C.A.(Cornelia, bijnaam 'Julia'),

- (geb.1902), 44, 49-50, 62, 106, 128, 137-138, 234, 242-243
- Haar, J. van der, 44
- Ham, prof. S.P., (1863-1936), 55
- Hardick, F.B. (Berny), (geb. 1926), 147, 193
- Haringhuizen, P.W.C.(Petronella), 131, 245
- Hartelust, ir. B.(Bernardijn), (1928-1982), 80, 84, 147, 180, 203
- Hartsema, dr. A.M.(Annie), 48, 63
- Haven, ir. M.C.(Tineke) van der, 183
- Heringa, prof.dr.mr. A., 243
- Heringa, Jouke, 60
- Herwerden, prof.dr. M.A.(Marianne) van, (1874-1934), 46-47
- Hesselink van Suchtelen, mr. H.F., 45
- Hidatsi, 29
- Hoek, N.G.(Nancy), (geb. 1901), 39
- Hofstee, prof.dr. E.W., 76, 193
- Honing, dr. J.A., 47
- Hoogendoorn, dr.ir. J.(Coosje), 186
- Howard-Borjas, prof.dr. P.L.(Patricia), 27, 70
- Hudig, prof.ir. J., 52, 55, 57-58
- Huisman, ir. E.(Ebeline), (geb. 1910), 53
- Huizinga, Alida, (1872-1942), 40
- Ijsselstein, H.A. van, 45, 241
- Inheteven, prof.dr. Heide, 21, 27, 30, 34
- Inklaar, F., 65
- Itzenplitz, Henriette Charlotte von, (1772-1884), 34
- Jacobs, dr. A.H.(Aletta), (1854-1929), 15
- Jansen, ir. M.J.C.M.(Marga), 5, 79
- Jongbloed, ir. W.A.(Wietske), (geb. 1932), 195
- Jongh, ir. E.P.(Bep) de, (geb. 1931), 67
- Jongkindt Coninck, C.J.M., (1831-1885), 37
- Kammen, Anneruth van, 180
- Karssen, prof.dr. C.(Cees), 6
- Kerling, prof.dr. L.C.P.(Loes), (1900-1985), 49-50, 56, 242
- Kijne-Knop M.Sc, ir. H.J.(Rix), (geb. 1933), 195
- Knol, M.W.(Riet), (geb. 1914), 60
- Koenen, prof.ir. S., (1871-1922), 45
- Kooij, prof.dr. P.(Pim), 6
- Kooy, G., 79, 91, 111, 116, 121
- Köster-Constandse, ir. N.(Nora), 77, 177
- Kraaijeveld-Wouters, 80
- Krijthe, ir. E.(Eltien), (1909-1945), 53, 55, 59-62
- Krijthe, ir. N.(Neeltje), (1909-1990), 49, 59-62
- Kronenberg, ir. H.G.(Hester), (geb. 1912), 49
- Kurtz, Jon, 174
- Laar, Van der, 52
- Laurense, ir. A.A.(Alida), 197
- Leccius de Ridder, D.D.(Deliana), (geb. 1897), 131, 245
- Ledeboer, M.S.J.(Marie), 55
- Leemhuis-Stout, ir. J.M.(Joan), 187, 201
- Leent, prof.dr. J.A.A. van, 121
- Leeuwen, prof.dr.ir. F.E.(Floor) van, 188
- Leeuwin, ir. R.H.(Rita), (geb. 1936), 93-94
- Leffring, dr.ir. L.(Lidy), (geb. 1933), 185
- Liefstingh-Hardick, ir. F.B. (Berny), (geb. 1926), 147, 193
- Lier, prof.dr. R.A.J. van, 120, 193
- Löhnis, dr. M.P.(Marie), (geb. 1888), 52-55
- Löhnis, F.B., (1851-1927), 44, 241
- Lommen, dr.ir. W.J.M.(Willemien), 186
- Louise Henriëtte, prinses, (1627-1667), 30
- Lovink, dr. H.J., (1866-1938), 45
- Luitwieler, ir. A.P.(Adri), (geb. 1936), 205, 206
- Luyten, I.(Ida), 48, 48, 242
- Maassen van den Brink, prof.dr. H.(Henriëtte), 68
- Mandt, J.H.(Pop) de, (geb. 1898), 131, 245
- Mansholt, dr. S.L.(Sicco), (1908-1995), 64, 66
- Mansholt, Th.W.S.(Theda), (1879-1956), 66
- Marcet, Jane, (1769-1858), 34
- Martineau, Harriet, (1802-1876), 35, 242
- Maurenbrecher, Non, 38
- Maxi'diwiac, Buffolobird-woman, Hadatsi, 29
- Meer, dr. J.H.H.(Jikke) van der, 44, 52
- Mees R. Azn, prof.dr. W.C., 45
- Merian, Maria Sibylla, (1647-1717), 31, 32
- Meynen, ir. W.L.(Wicky), 205
- Middelhoven, W., 54
- Mijl Dekker, W.M. van der, (geb. 1885), 241
- Milne, Miss († 1890), 35
- Mulder, 121
- Mulder, mr. K.(Klaartje), 129
- Nerad, Maresi, 17
- Niehof, prof. dr. A.(Anke), 66, 71
- Nieuwland, P.J.F.(Nelly), (geb. 1882), 38, 39, 40, 57
- Nilsson-Ehle, H., 47
- Niphuis-Nell, dr.ir. M.(Marry), 201
- Noordewier, Gesina, 81
- North, Marianne, (1830-1890), 32-34
- Oelmeyer, ir. L.J.M.(Lucie), (geb. 1906), 53, 101, 193
- Olivier-Luyten, I.(Ida), 44, 48, 242
- Olivier, prof.dr. S.C.J., 52, 134, 245
- Pais, dr. A., 70, 80, 246
- Palland, M.A.(Maaike) Baronesse van, (geb. 1917), 107
- Poeteren, N. van, 39, 51
- Post-Bakker, ir. M.(Martha), (1911-2000), 166-167
- Postel, prof.dr. E.(Els), 70

- Presvelou, dr. C.(Clio), 66, 71
 Pyburn, Rhiannon, 174
 Quanjer, dr. H.M., (1879-1961), 46, 50, 51, 52
 Rahder, V.R.(Nini), (geb.1898), 131, 140, 245
 Reinders, dr. D.E.(Derkje), (geb. 1909), 55
 Reinders, prof.dr. E., 49-50
 Reinders-Gouwentak, prof.dr. C.R.(Cornelia, bij-
 naam Julia), (geb.1902), 44, 49-50, 62, 106, 128,
 137-138, 234, 242-243
 Ridder van Rappard, mr. A.G.A., 45
 Ritzema Bos, prof.dr. J., (1850-1928), 45-46, 51
 Röder-Speelman, Maaïke, 180
 Roodenburg, W.R.(Willy), (geb. 1899), 158
 Roon, ir. M.(Tineke) de, (geb. 1929), 67
 Rose, Laura, 35
 Rossiter, Margaret, 16
 Rovers, E.H.(Elisabeth), (geb. 1896), 131, 245
 Saphiliou-Rothschild, prof.dr. C.(Constantina), 70
 Sasse-van Griethuysen, Ineke, 180
 Schaeffer, dr. C., 55
 Schalkwijk-Berendsen, ir. H.M.E.(Lenie), 178-179
 Schans, ir. P. van der, 165
 Schiebinger, Londa, 240
 Schmitt, Mathilde, 21
 Schoevers, T.A.C., (1946f.), 50-51
 Schophuis-Rahder, V.R., (geb. 1898), 131, 140, 245
 Shteir, An, 16, 34
 Sickesz, C.J., 45
 Slogteren, prof.dr. E. van, 51
 Sluiter, C.P.(Cato), 17
 Smit, A.M.(Annemiek), 109
 Smit, Joke, 204
 Smit, prof.dr. J., (1885-1957), 53
 Söhngen, prof.dr.ir. N.L., (1878-1934), 53-54
 Sophiev van Württemberg, koningin (1818-1877), 30, 42
 Speelman, prof.dr. L.(Bert), 5
 Spierenburg, B.G. (Dien), (1880-1967), 50-51
 Sprenger, prof.ir. A.M., (1881-1958), 38, 53, 243
 Staartjes, ir. Katja, 201
 Staveren, prof.dr. W.A.(Wya) van, 68
 Stevels, dr.ir. J.M.C.(Josien), 194
 Storm-van der Chijs, A.M.M. (Mienette), (1814-
 1895), 5, 30, 32-33, 36, 41-42, 82
 Straaten, Hermien van, (geb. 1906), 193
 Straaten, ir. L.E.(Loes) van, (geb. 1922), 107, 110-111
 Tammes, prof.dr. J.(Tine), (1871-1947), 45-46, 241
 Tavenraat, A.C.(Anna), (geb. 1897), 131, 245
 Teelen, ir. J.P., 201
 Terwisscha van Scheltinga, ir. C.T.H.M.(Catharien),
 197
 Thaeer, Albrecht Daniel, (1752-1828), 34
 Thomas-Lycklama à Nijeholt, prof.dr. G.(Geertje),
 69
 Timmermans, dr. A.S., 51
 Timmermans, prof.dr. L.P.M.(Lucy), 71 of 72, 71,
 114
 Uven, prof.dr. M.J. van, (1878-1959), 45
 Veenbaas, G.(Grietje), (geb. 1937), 107
 Venema-van Nijnatten, Coby, 111
 Verhoef, ir. M.A.(Mariëtte), 187
 Versluys, M.C.(Martha), (geb.1897), 48
 Vet, prof.dr.ir. H.C.W.(Riekje) de, 188
 Veth, E.R.(Betsy), (geb. 1894), 39, 131, 245
 Vink-Benders, W.C. (Wil), (geb. 1920), 167-168
 Vinkenborg, dr. H.(Helena), (geb. 1902), 53
 Visser, prof.drs. C.W.(Mien), (1907-1977), 44, 65-
 66, 68, 75-76, 234
 Vloten, ir. H. van, (geb. 1895), 55
 Vloten-van den Bergh, Jonkvrouw O., 55
 Vos, ir. M.B.(Marijke), 187
 Vos-Aalders, ir. E.L.A.(Elies), (geb. 1937), 168-169
 Vries, ir. D.A.(Dini) de, (geb. 1932), 67
 Vuurde, Van, 32
 Wagenaar, dr.ir. S.(Gina), (geb. 1924), 78
 Wakefield, Priscilla (1751-1832), 34
 Weeda, dr.ir. C.J.(Iteke), 180
 Went, prof.dr. F.A.F.C., (1863-1935), 48, 63
 Westerdijk, prof.dr. J.(Johanna), (1883-1961), 16-
 18, 46-50, 52, 54, 64, 243
 Wettengl, K., 1, 32
 Wilde, Inge de, 15, 40, 45, 46, 53, 241
 Willinge Prins, C.E.(Clara), (geb. 1931), 5, 62, 76,
 111, 130, 169, 203
 Willinge Prins, P.L., 75
 Willinge Prins-Visser, prof.drs. C.W.(Mien), (1907-
 1977), 44, 65-66, 68, 75-76, 234
 Wit-Sauter, Annemiek de, 6
 Witsen Elias, jhr.dr. J.S., 244
 Wolffensperger, dr.ir. Joan, 105, 109, 201, 248
 Zadoks, prof.dr. J.C., 177
 Zeeuw, dr. J.(Jetske) de, (1912-1980), 49
 Zeldam-Hartelust, ir. B.(Bernardijn) ten, (1928-
 1982), 80, 84, 147, 180, 203
 Zijlstra-Kluytenaar, ir. H.A.(Hannie), 94
 Zijpp, prof.dr.ir. A.J.(Akke) van der, 96, 107
 Zwart, dr.ir. S.I.(Saskia), 5, 79, 127, 206, 244

medewerkers

Initiatiefgroep

Ir. C.E. (Clara) van den Ban-Willinge Prins
Ir. S.J. (Hansje) van Beeck Calkoen
Ir. Y.G.M. (Yvonne) Beerepoot-Sangen
Ir. A. L.(Lieke) Borst
Dr.ir. M.(Marian) Bos-Boers
Ir. H.M.(Minke) Bos-Schenk
D.(Dol) van Burg-de Boer
Dr. M.P.M.(Margreet) van der Burg
Ir. G.(Gees) Buringh-Groenewold Vedder
Ir. J.M.(Hanke) van Dam
Ir. A.C.(Annie) Heringa-Westerhof
A.J.(Ada) Heybroek-Loder
Ir. G. (Sophie) van Holthe tot Echten-Barbas
Ir. A.(Anneke) Jaarsma-Frankena
Ir. M.J.C.M.(Marga) Jansen
Ir. N.(Nora) Köster-Constandse
Ir. M.M.(Meintje) Peters-Nanninga
Drs. M.(Marijke) van der Plas
Dr.ir. J.M.C.(Josien) Stevels
Ir. R.E.(Renée) Toolens-de Bruijn
Ir. T.(Tjitske) van de Veer-Postma
P.J.M.(Coby) Venema-van Nijnatten
Ir. H.A.(Hannie) Zijlstra-Kluytenaar
Ir. R.(Roeline) van der Zijpp
Dr.ir. S.I. (Saskia) Zwart

Coördinatiecommissie

Ir. C.E.(Clara) van den Ban-Willinge Prins
Ir. H.M.(Minke) Bos-Schenk
Ir. M.J.C.M.(Marga) Jansen
Dr.ir. S.I.(Saskia) Zwart

Wetenschappelijke begeleidingscommissie

Prof.dr. J.(Anneke) van Doorne-Huiskes
Prof.dr. C.(Cees) Karssen
Prof.dr. P.(Pim) Kooij

Onderzoek archieven en geschriften

Ir. H.C.S.(Tiny) Backus
Ir. C.E.(Clara) van den Ban-Willinge Prins
Ir. S.J.(Hansje) van Beeck Calkoen
Ir. H.M.(Minke) Bos-Schenk
Ir. F.T.(Foky) Feddes-Klaarbergen
Drs. M.(Marijke) van der Plas
Ir. T.(Tjitske) van de Veer-Postma
Dr.ir. S.I.(Saskia) Zwart

Interviewers

Ir. C.E.(Clara) van den Ban-Willinge Prins
Ir. S.(Silvia) Blok
Ir. H.M.(Minke) Bos-Schenk
Ir. J.M.(Hanke) van Dam
P.J.M.(Coby) Venema-van Nijnatten
Ir. H.A.(Hannie) Zijlstra-Kluytenaar
Dr.ir. S.I.(Saskia) Zwart

Samenstelling beeldmateriaal

Ir. A. L.(Lieke) Borst
Ir. M.J.C.M.(Marga) Jansen
Ir. T.W.A.(Thea) Poelen
Ir. R.E.(Renée) Toolens-de Bruijn

Redactie

D.(Dol) van Burg-de Boer
Ir. A.M.(Annemiek) de Wit-Sauter

Vrouwelijke studenten en wetenschappers zijn geen zeldzaamheid meer aan de Wageningse Universiteit. Vanaf 1918 nam het aandeel vrouwelijke studenten van enkelen per jaar toe naar ruim de helft. Aanvankelijk had Tuinbouw de voorkeur. Met Landbouwhuishoudkunde (1953) en Humane voeding (1969) haalde de Landbouwhogeschool meer vrouwen binnen haar muren. Ook nieuwe specialisaties in de plantenteelt en in de sociale wetenschappen trokken veel studentes. Hoewel steeds meer vrouwen tegenwoordig 'mannelijke' richtingen kiezen, verschilt het percentage per studierichting.

Vrouwen, Wageningen en de Wereld besteedt niet alleen aandacht aan studiekeuze en studierendement, maar ook aan studieklimaat, studentenleven en de maatschappelijke positie van de afgestudeerde vrouwen. Diegenen die een universitaire carrière ambieerden, moesten tot 1946 genoeg nemen met een positie als assistent. Sindsdien zijn enkelen in de wetenschappelijke top doorgedrongen. Deze Wageningse vrouwen worden hier voor het voetlicht gehaald.

ISBN 90-6550-739-6

9 789065 507396

